

‘Eene wel ghepolicieerde stad’

Een analyse van de Antwerpse stadsgeboden en hun verband met de vorstelijke ordonnanties, 1585-1622

Aantal woorden: 56.067

Brent Lievens

Studentennummer: 02004466

Promotor: Prof. dr. René Vermeir

Leescommissarissen: Prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene en drs. Sieben Feys

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de geschiedenis

Academiejaar: 2023 – 2024

Consulterbaarheid

De auteur en promotor van deze masterproef geven toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Voorwoord

Deze masterproef markeert het eindpunt van mijn opleiding Geschiedenis. Een jaar lang dompelde ik me onder in het Antwerpen van de late 16de en vroege 17de eeuw. Een periode die telkens opnieuw mijn nieuwsgierigheid wist te prikkelen. Ik heb heel wat uren alleen doorgebracht, toegewijd aan deze thesis. Toch zou dit werk niet mogelijk zijn geweest zonder de onschatbare hulp en steun van de mensen om me heen. Dit voorwoord is dan ook de perfecte gelegenheid om hen te bedanken.

Allereerst gaat mijn oprechte dank uit naar mijn promotor, professor dr. René Vermeir. Hij wees me tijdens mijn bachelorproef op de lokale regelgeving, een bron die me de afgelopen maanden haar enorme rijkdom heeft getoond. Gedurende het jaar heeft professor Vermeir me ook bijgestaan bij het schrijven van deze thesis. Ik ben hem dankbaar voor de vele waardevolle tips en constructieve opmerkingen die zonder twijfel hebben bijgedragen aan het eindresultaat.

Ook wil ik mijn leescommissarissen, professor dr. Anne-Laure Van Bruaene en drs. Sieben Feys, hartelijk bedanken voor hun feedback, suggesties en de literatuur die ze me hebben aangereikt. Ook zij hebben een waardevolle bijdrage geleverd aan dit eindproduct.

Daarnaast wil ik mijn vrienden bedanken die me de afgelopen vier jaar hebben gesteund en ervoor hebben gezorgd dat ik af en toe mijn thesis kon laten rusten. In het bijzonder wil ik Bjarne, Martijn, Sterre en Siebe bedanken voor het nalezen van mijn thesis. Jullie hebben me ongetwijfeld behoed voor talloze schrijffouten.

Tot slot wil ik mijn ouders bedanken voor hun steun tijdens mijn opleiding. Zonder hen zou het voor mij onmogelijk zijn geweest om aan deze studie te beginnen. Dank jullie wel voor alles.

Inhoudsopgave

Inhoud

Consulteerbaarheid.....	i
Voorwoord	ii
Inhoudsopgave.....	iii
Lijst met gebruikte afkortingen	v
Overzicht van afbeeldingen en grafieken.....	vi
Inleiding.....	1
Bronbespreking en methodologie.....	2
Status quaestionis	5
1. Historische context.....	9
1.1 Antwerpse economie, ca. 1500-1622.....	9
1.2 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)	11
1.3 Reformatie en Contrareformatie.....	15
2. Hoe komt een gebod tot stand?.....	20
2.1 Aanleidingen voor een gebod	20
2.2 Bevoegde instellingen en personen	21
2.3 De opbouw van een gebod.....	22
2.4 ‘Geboden ende uytgeroepen’: kennisgeving aan de inwoners	23
2.5 Conclusie	26
3. ‘Eene wel ghepolicieerde stad’	27
3.1 Thematische analyses.....	27
3.1.1 Openbare veiligheid.....	27
3.1.2 ‘Tot voorderinghe vanden heylighe catholicque religie’	36
3.1.3 Interne markt	54
3.1.4 ‘Tot conservatie vande ghesontheyt binnen deser stad’	68
3.1.5 Tussentijdse conclusie.....	79
3.2 De retoriek achter de geboden	81
3.3 De ‘perturbateurs van de ghemeyne ruste’	85
3.3.1 Prostitutie.....	85
3.3.2 Bedelaars, vagebonden en lediggangers	87
3.3.3 Kinderen en jongeren.....	94
3.3.4 Vreemdelingen	97
3.3.5 Tussentijdse conclusie.....	99

3.4 Conclusie	100
4. Verband van de geboden met de vorstelijke ordonnanties	101
4.1 Algemene analyse vorstelijke ordonnanties	101
4.2 'Achtervolghende de plakaten van zijne maiesteyt'	114
4.3 Ordonnanties uitdrukkelijk bedoeld voor Antwerpen	121
4.4 Conclusie	127
5. Algemene conclusie.....	129
Bijlagen	132
Chronologische index op de geboden, 1585-1622	132
Bepaling verkoopplaatsen	183
Bibliografie	187
Onuitgegeven bronnen	187
Uitgegeven bronnen.....	188
Onlinebronnen	188
Literatuur.....	189

Lijst met gebruikte afkortingen

ARASA	Ancien Régime archief stad Antwerpen
FAA	Felixarchief Antwerpen
ROPB	Recueil des Ordonnances des Pays-Bas
R°	Recto
V°	Verso

Overzicht van afbeeldingen en grafieken

Grafiek 1: Jaarlijks aantal geboden in Antwerpen, 1585-1622

Grafiek 2: Jaarlijks aantal biddagen en generale processies in Antwerpen, 1585-1622

Grafiek 3: Evolutie van de wijnprijzen vastgelegd door de Antwerpse magistraat, uitgedrukt in stuivers per pot, 1585-1622

Grafiek 4: Bierprijzen uitgedrukt in stuivers per pot, 1585-1622

Grafiek 5: Jaarlijks aantal geboden over de pest, 1585-1622

Grafiek 6: Jaarlijks aantal geboden over bedelaars, 1585-1622

Grafiek 7: Vergelijking jaarlijks aantal geboden en vorstelijke ordonnanties, 1585-1622

Grafiek 8: Vergelijking jaarlijks aantal geboden en vorstelijke ordonnanties, exclusief privileges en verdragen, 1585-1622

Grafiek 9: Aandeel van elke categorie in de vorstelijke ordonnanties

Grafiek 10: Jaarlijks aantal vorstelijke ordonnanties over het leger, 1585-1622

Grafiek 11: Jaarlijks aantal vorstelijke ordonnanties over de bevoorrading, 1585-1622

Grafiek 12: Jaarlijks aantal geboden dat vorstelijke ordonnanties vermeldt, 1585-1622

Afbeelding 1: Aangeduide begraafplaatsen voor niet-katholieken

Afbeelding 2: Route van de Antwerpse generale processies

Afbeelding 3: Verkoopplaatsen zoals ze door de Antwerpse magistraat werden aangeduid

Afbeelding 4: Plaatsen waar bordelen en prostituees zich van de Antwerpse magistraat mochten vestigen

Afbeelding 5: Kaart van de Scheldemonding in 1584-1585 © Olaf Van Niwmegen en Louis Sicking, "De Opstand," in *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, ed. Petra Groen (Amsterdam: Boom, 2013), 100.

Inleiding

De veelbekeken serie *Het verhaal van Vlaanderen* wijdde er afgelopen jaar nog een aflevering aan: de val van de stad Antwerpen in 1585. Een markante gebeurtenis uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) die voor de Sinjorenstad verregaande gevolgen had. Traditioneel wordt dit moment immers gezien als het einde van de Antwerpse gouden eeuw, waarna Amsterdam de rol van Antwerpen overnam. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze episode in de Antwerpse geschiedenis en de bloeiperiode die haar voorafging al vaak het onderwerp waren van historisch onderzoek. De decennia na de val zijn echter vaak onderbelicht gebleven, hoewel de stad voor belangrijke uitdagingen stond: het bevolkingsaantal daalde drastisch, de handel ging achteruit en de oorlogsprikelen waren nog lang niet verdwenen. Reden te meer om deze masterproef te wijden aan die uitzonderlijke periode in de Antwerpse geschiedenis.

Om mijn onderzoek behapbaar te houden, focus ik me op één aspect uit de periode na 1585, namelijk op de geboden die door het Antwerpse stadsbestuur werden uitgevaardigd. Hierbij maak ik een analyse van de geboden of regels om te achterhalen welke maatregelen de Antwerpse magistraat nam in de nasleep van de val van de stad. Deze geboden verzamelde ik eerst in het Felixarchief. Vervolgens transcribeerde ik ze en maakte een chronologische index op. Mijn analyse vat begin 1585 aan. Op het moment dat de stad dus nog niet opnieuw in Habsburgse handen was gevallen. Het jaar 1622 vormt dan weer het einde van mijn analyse. De bepaling van termini is uiteraard steeds voer voor discussie, toch is mijn keuze verdedigbaar. 1622 is immers het jaar dat volgt op het einde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Na het einde van dat bestand werden de vijandelijkheden in de Nederlanden hervat. Door ook 1622 nog te betrekken in deze analyse kan de impact van de heropflakking van de oorlog op de Antwerpse geboden nog onderzocht worden.

Deze masterproef is als volgt opgebouwd. Na deze korte inleiding bespreek ik eerst de bronnen die ik gebruik en de methodologie die ik hanteer. Nadien volgt ook een beknopt overzicht van de historiografie waar mijn thesis bij aansluit. In een eerste hoofdstuk heb ik het vervolgens over de historische context. Zoals gezegd vormden de jaren tussen 1585 en 1622 immers een heel woelige periode in de Antwerpse geschiedenis waaraan heel wat belangrijke gebeurtenissen voorafgingen. Ik bespreek hierbij de economische ontwikkeling van Antwerpen, maar ook de Tachtigjarige Oorlog, de Reformatie en de Contrareformatie. Dat zijn allemaal belangrijke elementen voor het verdere verloop van deze thesis. In een tweede hoofdstuk keer ik terug naar de Antwerpse geboden, de belangrijkste bron voor dit onderzoek. Het doel van dit hoofdstuk is om de levensloop van de geboden te achterhalen: hoe kwamen ze precies tot stand, wie was erbij betrokken en hoe werden ze kenbaar gemaakt aan de Antwerpse bevolking?

Nadien valt deze thesis uiteen in twee grote vragen. Het derde hoofdstuk draait rond de vraag wat de Antwerpse magistraat in deze periode beschouwde als 'eene wel ghepolicieerde stad'. Het doel van de geboden was immers om een bepaalde orde te creëren in de stad. Bijgevolg kunnen we ons afvragen wat voor orde dit in de ogen van de magistraat moest zijn. Dit onderzoek ik in de eerste plaats door enkele thematische analyses te maken van onderwerpen die voorkomen in de stedelijke regelgeving. Denk hierbij aan brandpreventie, prijsregulering en ziektebestrijding. Vervolgens neem ik ook het taalgebruik in de geboden onder de loep. Ook dat toont ons wat de magistraat als al dan niet wenselijk beschouwde. Tot slot analyseer ik nog de regels die het Antwerpse stadsbestuur uitvaardigde over vier groepen die als een mogelijke bedreiging voor de stedelijke orde gezien werden. Bij elk van de drie delen is de vraag ook of we een bepaalde samenhang vaststellen met de ruimere historische context. Merken we bijvoorbeeld dat de

afkondiging van het Twaalfjarig Bestand voor meer geboden over bedelaars zorgt? Deze analyses stellen me in staat om te formuleren wat de magistraat nu als een stad 'van goede politie' beschouwde.

De tweede vraag is wat het verband was tussen de Antwerpse geboden en de vorstelijke ordonnanties uit deze periode. Dit vormt het onderwerp van het vierde hoofdstuk. Naast de stedelijke overheid kon immers ook de vorst bepaalde wetten en regels uitvaardigen. De vraag is dus wat de verhouding was tussen beiden. Handelen de vorstelijke ordonnanties bijvoorbeeld eerder over macro-economische problemen? Dit onderzoek ik in de eerste plaats door een meer algemene analyse te maken van de vorstelijke ordonnanties om na te gaan of er een thematische overlap is tussen stedelijke en vorstelijke regels en wetten. Vervolgens onderzoek ik of de Antwerpse geboden verwijzen naar vorstelijke verordeningen, en zo ja over welke thema's het gaat. Tot slot ga ik nog na of bepaalde vorstelijke ordonnanties nadrukkelijk uitgevaardigd werden voor Antwerpen. Op die manier kom ik uiteindelijk tot een antwoord op de tweede vraag, waarna nog een algemeen besluit voor deze thesis volgt.

Bronbespreking en methodologie

Om al deze vragen te beantwoorden, maak ik gebruik van verschillende types bronnen. De geboden van de Antwerpse magistraat vormen hierbij zoals gezegd de belangrijkste reeks, aangezien ik me in hoofdzaak richt op de lokale regelgeving. De mogelijkheid voor lokale besturen om zelf regels uit te vaardigen, was een essentieel kenmerk van Europese steden in de vroegmoderne tijd. Dit gaat terug op de privileges die steden in de middeleeuwen verkregen van hun heren. Een van die voorrechten hield stevast in dat een stadsgemeenschap een bepaalde mate van autonomie verkreeg, met onder meer een raad of magistraat die bepaalde regels kon afkondigen.¹ Voor de stad Antwerpen noemen we de regels die uitgevaardigd werden door de magistraat "geboden". Die naam kon van stad tot stad verschillen. Zo sprak men in Gent van "voorgeboden" en in Brugge van "hallegeboden".² In de komende alinea's wil ik vooral een blik werpen op de omvang van de collectie Antwerpse geboden en hun uiterlijke kenmerken. De levensloop van de geboden onderzoek ik zoals vermeld in het tweede hoofdstuk.

De geboden worden in het Antwerpse stadsarchief bewaard, het Felixarchief. Wanneer de magistraat een gebod uitvaardigde, werd het zowel ingeschreven in een register als gedrukt om verspreid te worden. Dat zien we ook weerspiegeld in de collectie van het Felixarchief. Enerzijds bevat de collectie de zogenaamde gebodboeken. Het gaat hier om de registers waar de geboden in min of meer chronologische volgorde werden opgeschreven. Ze zijn doorlopend bewaard gebleven voor de periode tussen 1439 en 1794.³ Anderzijds bestaat er ook een collectie gedrukte geboden, zij het wel onvolledig. Ze staat bekend onder de naam "stadsplakkaten". Deze collectie bestaat uit verschillende aparte onderdelen. Hierbij stammen de oudst bewaarde geboden uit 1542, maar zoals gezegd zijn deze verzamelingen niet volledig.

¹ Maarten Prak, *Citizens without nations: urban citizenship in Europe and the world, c. 1000-1789* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 53.

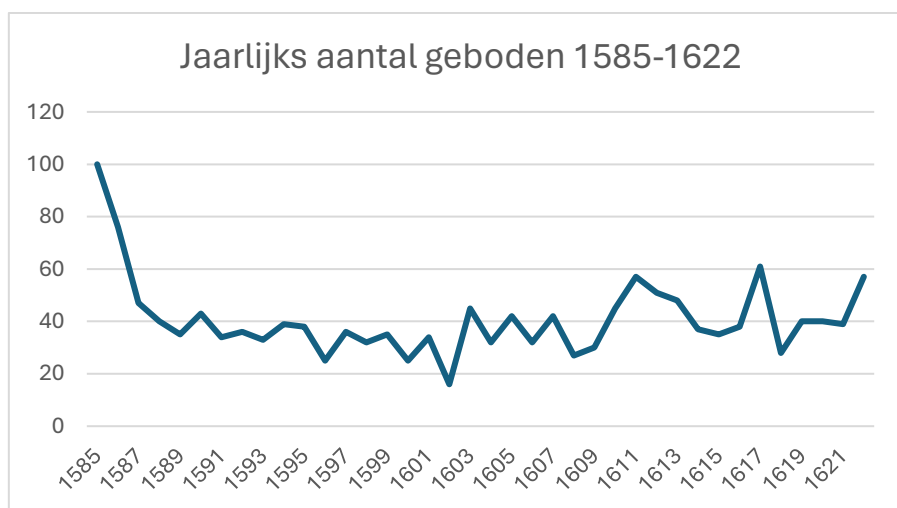
² Kim Wattyn, "Een politiek-sociaal-economische analyse van de Gentse voorgeboden (1482-1545)" (Masterproef, Universiteit Gent, 2009); André Vandewalle, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge* (Brugge: Gemeentebestuur Brugge, 1979).

³ Felixarchief Antwerpen (FAA), *Ancien Régime archief van de stad Antwerpen (ARASA)*, nummers PK#913 tot en met PK#929. Daarnaast bestaat een reeks geboden voor de periode tussen 1415 en 1490 met 236 ordonnanties. Tussen 1395 en 1415 werden stadsordonnanties opgeschreven in het *Clementijnboek* en *Oudt register metten berderen*. (Raymond Van Uytven, Claude Bruneel en Herman Coppens, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2000), 506.)

Voor deze masterproef maakte ik gebruik van de collectie geboden die gedrukt werd bij de drukkerij Plantin-Moretus.⁴ Het betreft registers met perkamenten bladen waar de gedrukte geboden chronologisch ingeplakt zijn. Of de geboden meteen na publicatie in deze registers werden geplakt, of het gaat om een latere verzameling van bewaard gebleven geboden, is niet duidelijk.

Wat betreft het aantal regels, gaat het voor de onderzochte periode tussen 1585 en 1622 in totaal om 1.550 geboden ofwel gemiddeld ongeveer 41 per jaar. Om deze collectie te ontsluiten transcribeerde ik elk gebod. Dit titanenwerk kon ik wat verlichten door gebruik te maken van Transkribus, een website waar je via artificiële intelligentie snel teksten kan transcriberen.⁵ De resultaten werden echter wel handmatig gecorrigeerd. De gedrukte geboden dienden als basis waarna ik vervolgens in de gebodboeken zelf naging welke geboden in gedrukte versie ontbraken. Nadien maakte ik een chronologische index op van alle geboden.⁶ Hierbij baseerde ik me op de index die in de 19de eeuw gemaakt werd door de Antwerpse stadsarchivaris Pierre Génard.⁷ Zijn index bleek niet exhaustief, maar vormde wel een goed startpunt voor mijn eigen index.

In grafiek 1 wordt de evolutie weergegeven van het aantal geboden per jaar. Zoals eerder vermeld gaat het in totaal om 1.550 geboden, maar er vallen grote schommelingen op te merken. Het hoogtepunt ligt in 1585 toen 100 ordonnanties werden uitgevaardigd door het stadsbestuur. Het beleg van de stad en de daaropvolgende inname lijken hier een voor de hand liggende verklaring. Nadien daalt het aantal geboden al vrij snel naar een 38 à 39 per jaar. 1602 vormt in de hele reeks het dieptepunt met slechts 16 geboden. De reden hiervoor is niet meteen duidelijk. Het jaar nadien stijgt het aantal dan weer vrij fors naar 45 om in de jaren nadien weer te dalen. De ingang van het Twaalfjarig Bestand lijkt wel een impact gehad te hebben. Niet in 1609 zelf, maar wel in de volgende drie jaar toen het aantal geboden steeg. Of die stijging volledig te wijten is aan het Bestand is echter niet duidelijk. Tot slot zijn er nog twee uitschieters: 1617 en 1622 met respectievelijk 61 en 57 geboden. Voor 1622 lijkt het aannemelijk dat de hervatting van de vijandelijkheden daar voor iets tussen zit. Wat de piek in 1617 veroorzaakte, is dan weer moeilijker te duiden.

Grafiek 1: Jaarlijks aantal geboden in Antwerpen, 1585-1622

⁴ FAA, ARASA, nummers PK#2824 tot en met PK#2841.

⁵ Zie <https://readcoop.eu/transkribus/>.

⁶ De chronologische index is terug te vinden in bijlage.

⁷ Pierre Génard, "Index der gebodboeken," *Antwerpsch Archievenblad* 1.1 (1864): 120-464.

De Antwerpse stadsgeboden vormen dus de belangrijkste bron voor deze masterproef, maar lang niet de enige. In het laatste hoofdstuk onderzoek ik zoals vermeld het verband tussen de lokale Antwerpse regels en de vorstelijke ordonnanties die eveneens door het stadsbestuur werden verspreid. Hiervoor maak ik in de eerste plaats gebruik van bronnenuitgaven. In ons land is immers de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België actief. De Commissie werd in 1846 opgericht met als doel, zoals de naam het zegt, de oude wetten en andere besluiten uit de periode voor de aanhechting bij Frankrijk op te zoeken en vervolgens te publiceren.⁸

Voor de periode die deze masterproef behandelt, is de situatie tweeledig. Voor de regering van aartshertog Albrecht en aartshertogin Isabella (1598-1621) zijn alle ordonnanties tussen 1908 en 1912 uitgegeven in een editie van Brants. Het gaat hierbij zowel om een chronologische lijst als een volledige tekstuitgave van de ordonnanties.⁹ Ook voor de regering van Filips IV beschikken we over een volledige bronnenuitgave opgesteld door René Vermeir.¹⁰ Voor de periode voor 1598 ligt de situatie moeilijker. Voor de regering van koning Filips II is immers enkel de wetgeving uitgegeven voor de periode tussen 1555 en 1562. Er bestaat dan weer wel een voorlopige chronologische lijst van ordonnanties voor de hele regeerperiode, uitgegeven in 1912.¹¹ In de gevallen dat de info uit de chronologische lijst niet voldoende bleek voor mijn onderzoek, maakte ik gebruik van de zogenaamde Plakkaten van den Hove, eveneens bewaard in het Felixarchief. Het gaat om een reeks registers waarin de ordonnanties die in naam van de koning of later de aartshertogen in Antwerpen werden uitgevaardigd, werden geregistreerd en gekopieerd. Er bestaan gedrukte versies, maar ik maakte gebruik van de geschreven registers.¹² Ze bleven bewaard voor de periode tussen 1538 en 1793 en werden voor de onderzochte periode voorzien van chronologische of alfabetische indexen.

Een laatste type bron dat voor deze masterproef aangewend werd, zijn de stadsrekeningen. Deze bron gebruik ik vooral voor het hoofdstuk over de totstandkoming van de geboden. Vooral de laatste fases in dat proces moeten hun sporen nagelaten hebben in de boekhouding van de stad. Aangezien we weten dat de geboden in de onderzochte periode gedrukt werden om te verspreiden, moeten bijvoorbeeld de kosten van het drukken in de rekeningen terug te vinden zijn. Uiteraard komen in de stadsrekeningen nog heel wat andere thema's terug die te linken zijn aan de geboden en de thema's die ze behandelen. Zo vinden we er onder meer de kosten terug die gemaakt werden voor processies of het bezoek van hoge gasten, maar even goed de inkomsten van de diverse accijnzen waar de stad recht op had. Deze posten uit de rekeningen werden evenwel niet exhaustief mee in beschouwing genomen, daar het onderwerp van de geboden op

⁸ "Koninklijke Commissie uitgave Belgische oude wetten en verordeningen: geschiedenis," Federale Overheidsdienst Justitie, geraadpleegd 14.10.2023, www.justitie.belgium.be.

⁹ Voor de chronologische lijst: Brants, Victor. *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle (1598-1621)*. Bruxelles: Goemaere, 1908.; Voor de tekstuitgaves: Brants, Victor. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas (ROPB). Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier contenant les actes du 10 septembre 1597 au 30 avril 1609*. Bruxelles: Goemaere, 1909. En Brants, Victor. *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième contenant les actes du 8 mai 1609 au 14 juillet 1621*. Bruxelles: Goemaere, 1912.

¹⁰ Vermeir, René. *ROPB. Règne de Philippe IV (1621-1665). Tome 1 du 14 juillet 1621 au 8 novembre 1633*. Bruxelles : Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique, 2023.

¹¹ Zie Terlinden, Charles. *Liste Chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II (1555-1598)*. Bruxelles: Goemaere, 1912.

¹² FAA, ARASA, nummers PK#2763 t.e.m. PK#2789.

zich al meer dan genoeg stof oplevert voor het schrijven van een thesis. Wel verwijs ik geregeld naar de stadsrekeningen om na te gaan hoe de geboden in de praktijk geïmplementeerd werden.

Status quaestionis

Deze masterproef kan gezien worden binnen het breder kader van de stadsgeschiedenis. Heel wat historici hebben zich toegelegd op het bestuderen van steden in het verleden. Ook ik doe dit in deze masterproef en meer bepaald met een focus op normatieve bronnen. In tegenstelling tot vele historici echter beperk ik me niet tot één thematische analyse. Ik probeer net een algemener beeld te krijgen op de regels die tussen 1585 en 1622 door de Antwerpse magistraat werden uitgevaardigd om zo te achterhalen wat hij als een ‘wel ghepolicieerde stadt’ beschouwde. Zoals verder zal blijken getuigen de geboden van een grote thematische verscheidenheid. Bijna elk aspect van het maatschappelijk leven komt in de geboden aan bod. Dat geldt niet alleen voor Antwerpen, maar ook voor andere steden.

Lokale regelgeving kan vanuit verschillende perspectieven benaderd worden. Een van de mogelijkheden is bijvoorbeeld om een specifiek onderwerp te onderzoeken, zoals bijvoorbeeld prostitutie of openbare hygiëne. Het nadeel hiervan is natuurlijk dat dergelijke studies vaak wat geïsoleerd zijn, met een focus op één stad of een beperkte periode. Er zijn echter wel een heel aantal boeken en artikels die ingaan op onderwerpen die in de geboden aan bod komen. Daarbij worden de normatieve bronnen al dan niet aangevuld met bijvoorbeeld juridische bronnen.

Het is uiteraard onmogelijk om een volledig overzicht te bieden van alle onderwerpen, steden en tijdsperiodes die het onderwerp vormden van academisch onderzoek. In de komende alinea's probeer ik echter een zicht te bieden op de verscheidenheid aan academische literatuur. Daniël Jütte bijvoorbeeld onderzocht regulering in verband met de toegang tot steden waarbij hij ook Antwerpen bespreekt. Heel wat steden beschikten immers over stadspoorten en -wallen die als fysieke grens van de stad konden dienen.¹³ Een meer algemeen werk over migratie in vroegmoderne steden werd geschreven door De Munck en Winter.¹⁴ Ook over hygiëne en volksgezondheid in middeleeuwse en vroegmoderne steden verschenen al heel wat publicaties. Voor laatmiddeleeuws Gent zijn er bijvoorbeeld de publicaties van Janna Coomans. Ook zij maakt in haar onderzoek gebruik van de geboden die door het stadsbestuur werden uitgevaardigd, in dit geval dat van Gent.¹⁵ In dat opzicht hebben veel onderzoekers zich ook beziggehouden met de bestrijding van ziektes en het net houden van steden.¹⁶ Ook naar meer economische onderwerpen is wel

¹³ Daniël Jütte, “Entering a city: on a lost early modern practice,” *Urban History* 41.2 (2014): 204-27.

¹⁴ Bert De Munck en Anne Winter, *Gated communities? Regulating migration in Early Modern cities* (Farnham: Ashgate, 2012).

¹⁵ Janna Coomans, “The king of dirt: public health and sanitation in late medieval Ghent,” *Urban History* 46.1 (2019): 82-105; Janna Coomans, *Community, urban health and environment in the Late Medieval Low Countries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: Charles Udale, “Evaluating early modern lockdowns: household quarantine in Bristol, 1565-1604,” *The Economic History Review* 76.1 (2022): 118-44; Kristy Wilson Bowers, “Balancing individual and communal needs: plague and public health in early modern Seville,” *Bulletin of the History of Medicine* 81.2 (2007): 335-58; Catherine Denys, “La police du nettoiement au xviiie siècle,” *Ethnologie Française* 45.3 (2015): 411-20.

wat onderzoek beschikbaar. Het gaat hier dan onder meer over de organisatie van marktplaatsen, maar even goed over het stellen van kwaliteitsvereisten.¹⁷

Ook wat betreft de geschiedenis van Antwerpen hebben verschillende onderzoekers gebruik gemaakt van de regels die door de magistraat werden uitgevaardigd. Ook hier weer valt de verscheidenheid aan thema's op. Zo zijn er werken beschikbaar die eerder van economische aard zijn. Onder meer Dave De Ruyscher werkte rond dit thema. Een van zijn artikels draait rond het faillissementsrecht waarbij hij bijvoorbeeld een gebod uit 1615 vermeldt, hoewel de nadruk hier meer op het gewoonterecht ligt.¹⁸ Ook de meeste andere publicaties verwijzen eerder sporadisch naar geboden. Zo duidt Muller op de verplichting die de magistraat in 1586 uitvaardigde om in de hele stad de processies te herstellen.¹⁹ Het artikel van Daniel Jütte over de rol van stadspoorten gaat dan weer wel dieper in op enkele geboden die uitgevaardigd werden. Hij bespreekt hierbij naast Brussel ook de casus Antwerpen.²⁰ Verder is er nog het zeer uitgebreide werk van Rutger Tijs over bouwbeleid in Antwerpen van de middeleeuwen tot de 20^e eeuw. Hierbij maakt hij veelvuldig gebruik van de geboden. In hoofdstukken drie en vier behandelt hij de 16de en vroege 17de eeuw.²¹ Tot slot is er bijvoorbeeld ook nog de verzamelbundel van Pottier en Maclot met heel wat bijdragen over hygiëne en netheid in vroegmodern Antwerpen. In de verschillende bijdragen wordt ook geregeld verwezen naar stedelijke regels.²² Uiteraard is dit niet alle literatuur die beschikbaar is voor vroegmodern Antwerpen. Verderop in deze thesis verwijs ik nog naar heel wat andere werken om mijn eigen analyses te kaderen.

Naast academische publicaties verschenen ook al heel wat masterproeven waarin de geboden een belangrijke bron vormden, niet alleen voor Antwerpen. Meestal gingen de auteurs echter ook thematisch te werk. Zo werkten zowel Vienna Van Ackere als Jens Lesage rond generale processies in Gent, respectievelijk op het einde van de 15de en het einde van de 16de eeuw.²³ Enkele jaren geleden schreef Laura Schoorens haar thesis over prostitutie in Antwerpen en Leuven in de 15de eeuw, onder meer door gebruik te maken van stedelijke regelgeving.²⁴ Meer algemene analyses werden wel al gemaakt door Christophe De Prijcker en Kim Wattyn. De Prijcker werkte rond politieregelgeving in de 17de en 18de eeuw door het bestuur

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: Charlie Taverner, "Moral marketplaces: regulating the food markets of late Elizabethan and early Stuart London," *Urban History* 48 (2021): 608-24; Laurent Litzenburger, "La sécurité alimentaire et sanitaire à Metz. À la fin du Moyen Âge," *Histoire Urbaine* 47.3 (2016): 131-48; Margaret Dorey, "Controlling corruption: regulating meat consumption as a preventative to plague in seventeenth-century London," *Urban History* 36.1 (2009): 24-41.

¹⁸ Dave De Ruyscher, "Designing the limits of creditworthiness. Insolvency in Antwerp bankruptcy legislation and practice (16th-17th centuries)," *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 76 (2008): 323.

¹⁹ Jeffrey M. Muller, "Communication visuelle et confessionnalisation à Anvers au temps de la Contre-Reforme," *Dix-septième Siècle* 240.3 (2008): 460.

²⁰ Jütte, "Entering a city," 220.

²¹ Rutger Tijs, *Tot cieraet deser stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden. Een cultuurhistorische studie over de bouwtrant en de ontwikkeling van het stedenbouwkundig beleid te Antwerpen van de 13de tot de 20ste eeuw* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1993), 59-220.

²² Werner Pottier en Petra Maclot, eds. *'n Propere tijd? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)* (Antwerpen: Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, 1988).

²³ Vienna Van Ackere, "Gentse processies en het collectief gebruik van de publieke ruimte in de periode 1477-1492" (Masterproef, Universiteit Gent, 2010); Jens Lesage, "'processie generale ende solempnele': Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. Een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse" (Masterproef, Universiteit Gent, 2015)

²⁴ Laura Schoorens, "Ledige vrouwen en quade herberghe. Prostitutie in Antwerpen en Leuven in de vijftiende eeuw" (Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2018).

van de kasselrij Land van Waas en de stad Aalst.²⁵ Kim Wattyn maakte dan weer een analyse van de Gentse voorgeboden tussen 1482 en 1545.²⁶

Een andere mogelijkheid om lokale regels, en normatieve bronnen in het algemeen, te benaderen, is vanuit een eerder theoretisch oogpunt. Verschillende academici hebben getracht na te gaan wat de aanleiding, functie en gevolgen waren van regelgevende activiteiten. Bekend in dit kader is het werk van de Duits-Britse socioloog Norbert Elias. In zijn boek poneerde hij de zogenaamde civilisatiethese die ervan uitgaat dat we vanaf de late middeleeuwen kunnen spreken van een geleidelijke beschaving van manieren. Kenmerkend hiervoor is bijvoorbeeld de toenemende monopolisering van regulering in steden, vorstendommen en uiteindelijk staten.²⁷ Ook de studie van normatieve bronnen leidt volgens Elias tot het ontwaren van dat civilisatieproces. Het bestuderen van geboden en verboden biedt daarbij volgens hem niet alleen inzicht in de rationele beweegredenen van de elite die ze uitvaardigde, maar ook in de fundamentele angsten van een maatschappij.²⁸ Het werk van Elias is echter ook voorwerp van kritiek. De belangrijkste stelling hierbij is dat het beschavingsproces helemaal niet zo rechtlijnig of top-down is als Elias en velen die op zijn werk verder werkten, beweren.²⁹

Daarnaast ontwikkelde zich voornamelijk in de Duitse ruimte het concept *gute Policey*, dat nadien ook in de Franstalige ruimte haar intrede deed onder de noemer *bonne police*. In het Nederlandse en Engelse taalgebied is het concept nog niet zo doorgebroken. Recent schreef Annemieke Romein wel een helder en beknopt overzichtsartikel over de verschillende interpretaties van het concept en een ruime lijst aan werken die binnen het kader vallen.³⁰ Het concept gaat er in essentie van uit dat regels uitgevaardigd werden met het oog op het behoud van de goede orde van de samenleving. Hierbij worden mogelijke problemen opgespoord waarna beslissingen genomen kunnen worden om het probleem op te lossen. Tot slot worden ook mensen aangeduid die instaan voor de controle op de naleving van de regels.³¹

Over wie bepaalde wat de goede orde van de samenleving was, bestaat nog geen consensus. Het concept *gute Policey* wordt dan ook op verschillende manieren geïnterpreteerd. Sommigen vertrekken uit een top-downperspectief waarbij een bepaalde elite de regels en orde bepaalt. Deze onderzoekers voelen zich gesterkt door het toenemend aantal ordonnanties en het toenemend aantal onderwerpen dat erin voorkomt. Anderen hanteren een bottom-up perspectief. Het idee hier is dat regels vaak ontsproten aan een bepaalde vraag die bestond bij de brede bevolking of dat het gaat om een formalisering van de manier

²⁵ Christophe De Prijcker, "Politieregelgeving door intermediaire besturen in de Zuidelijke Nederlanden (17^e-18^e eeuw): De representatie van 'goede' politie in de kasselrij Land van Waas en de stad Aalst" (Masterproef, Universiteit Gent, 2021).

²⁶ Kim Wattyn, "Een politiek-sociaal-economische analyse".

²⁷ Xavier Rousseaux, "Sozialdisziplinierung", civilisation of manners and monopolisation of power: towards a history of social control in the Southern Netherlands, 1500-1815," in *Guises of power: integration of society and legitimisation of power in Sweden and the Southern Low Countries ca. 1500-1900*, eds. Maria Ågran, Karlsson Åsa en Xavier Rousseaux (Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia, 2001), 119.

²⁸ Norbert Elias, *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Amsterdam: Boom, 2001), 692.

²⁹ Jelle Haemers, "Filthy and indecent words. Insults, defamation, and urban politics in the Southern Low Countries, 1300-1550," in *The voices of the people in late medieval Europe. Communication and popular politics*, eds. Jan Dumolyn, Jelle Haemers, Hipólito Rafael Olive Herrer et al. (Turnhout: Brepols, 2014), 248.

³⁰ Annemieke Romein, "Early modern state formation or *gute Policey*? The good order of the community," *The Seventeenth Century* 37.6 (2022): 1031-1056.

³¹ Romein, "Early modern state formation," 1033.

waarop men al lange tijd leefde. Nog anderen combineren beide visies en stellen dat een elite steeds moest onderhandelen met de bredere bevolking om bepaalde regels te kunnen uitvaardigen.³²

Bij de werken die van het concept gebruik maken, kunnen we onder meer verwijzen naar de recente gids van Klaas Van Gelder over heerlijke politiereglementen in het graafschap Vlaanderen.³³ Voor de Franse ruimte is er onder meer het artikel van Berger en Delivré over *bonne police* in Frankrijk en het koninkrijk Württemberg.³⁴ Veruit de meeste literatuur is beschikbaar voor de Duitse ruimte. Zo is er het boek van Martin Schennach over jacht en stroperij in vroegmodern Tirol.³⁵ Ook onder meer Wolfgang Wüst publiceerde verschillende artikels en boeken waarin hij het concept hanteert.³⁶ Het concept is bijzonder interessant omdat ook de Antwerpse geboden melding maken van de 'goede politie'. Daarom probeer ik in het derde hoofdstuk dus te achterhalen wat volgens de magistraat die goede orde was en welke groepen inspraak hadden in de besluitvorming.

³² Romein, "Early modern state formation," 1034-45.

³³ Klaas Van Gelder, *'Politie' in de heerlijkheid: Gids en repertorium van heerlijke politiereglementen in het graafschap Vlaanderen, 13e-18e eeuw* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2023).

³⁴ Emmanuel Berger en Emilie Delivré, "La 'bonne police' en France et dans le Royaume de Wurtemberg (XVIIIe-XIXe siècles). Étude d'une appropriation populaire de la loi et de l'ordre public," *Revue d'Histoire du XIXe Siècle* 50.1 (2015): 23-38.

³⁵ Martin P. Schennach, *Jagdrecht, Wilderei und gute Policey: Normen und ihre Durchsetzung im frühneuzeitlichen Tirol* (Frankfurt am Main: Klostermann, 2007).

³⁶ Wolfgang Wüst, "Die 'Schwäbische Hausfrau' und die alte 'gute' Policey. Überlegungen zu Sparsamkeit, Sorgfalt und Sauberkeit in der Frühen Neuzeit," *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 76 (2017): 269-83; Wolfgang Wüst, *Die "gute" Policey im Fränkischen Reichskreis* (Berlijn: Akademie Verlag, 2003); Zie verder ook bijvoorbeeld: Johannes Staudenmaier, *Gute Policey in Hochstift und Stadt Bamberg* (Frankfurt am Main: Klostermann, 2012); Karl Härter, "Sicherheit und gute Policey im frühneuzeitlichen Alten Reich," in *Sicherer Alltag? Politiken und Mechanismen der Sicherheitskonstruktion im Alltag*, eds. Bernd Dollinger en Henning Schmidt-Semisch (Wiesbaden: Springer VS, 2016), 29-55.

1. Historische context

Bij historisch onderzoek is de historische context waarbinnen het onderzochte onderwerp zich afspeelt uiteraard steeds belangrijk om in ogenschouw te nemen. Die context heeft immers een impact op je onderwerp. Zeker voor de lokale regelgeving van een magistraat ligt het in de lijn van de verwachtingen dat de ruimere context een belangrijke invloed had op diezelfde regelgeving. De religieuze, militaire en economische strijd die de onderzochte periode kenmerkt, speelt zich dan wel af op een macroniveau, maar had zeker ook een impact op een specifieke stad en zelfs individu. Daarom ga ik in de volgende alinea's tamelijk beknopt in op drie grote processen die belangrijk zijn om de Antwerpse regelgeving ten volle te kunnen analyseren. Ten eerste gaat het om de groei en terugval van de Antwerpse economische macht, ten tweede om de impact van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en ten derde om de Reformatie en Contrareformatie. Om het overzicht te bewaren bespreek ik deze onderwerpen in afzonderlijke hoofdstukken, maar uiteraard kunnen ze alle drie aan mekaar gelinkt worden en staan de processen niet los van mekaar.

1.1 Antwerpse economie, ca. 1500-1622

Beginnen doe ik met de zogenaamde Antwerpse Gouden Eeuw. Hiermee duiden we op de vaststelling dat in de zestiende eeuw Antwerpen algemeen gezien kan worden als een van de belangrijkste havens ter wereld, zo niet de belangrijkste. De zestiende eeuw bracht grote groei met zich mee voor Antwerpen. Niet alleen op economisch vlak, maar ook op vlak van bevolking. Zo groeide het aantal inwoners van Antwerpen van ongeveer 10.000 in 1400 naar een geschatte 100.000 rond 1550.³⁷ Zoals Everaert terecht vermeldt, is de bouw van een nieuw stadhuis nog steeds een visuele getuige van die periode van hoogbloei.³⁸

De economische groei van Antwerpen kan aan verschillende factoren toegeschreven worden. Al tijdens de late middeleeuwen was Antwerpen een vrij belangrijke stad in het hertogdom Brabant. Zo was Antwerpen een bekende marktstad. Het is echter pas in de jaren 1530 dat de stad een permanente markt kreeg, wat belangrijk was om uit te groeien tot een echte handelsmetropool.³⁹ Die overgang van kleine handelsstad naar metropool wordt vaak rechtstreeks verbonden met de teloorgang van Brugge als economisch centrum. Tekenend voor de opkomst van Antwerpen is de vestiging van de Engelse stapelmarkt voor laken in 1421, de komst van Zuid-Duitse handelaars in zilver en koper en uiteindelijk de vestiging van de Portugese stapelmarkt voor specerijen in 1498.⁴⁰

In de decennia die volgden, groeide Antwerpen steeds verder. Zeker de dynastieke verbintenis van de Bourgondische Nederlanden met het Spaanse rijk was een zegen voor de stad. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw bouwde het koninkrijk Castilië immers aan zijn koloniale rijk, waaruit het enorme rijkdommen wist te vergaren, vooral in de vorm van zilver. Antwerpen werd in dat kader het centrale verdeelpunt voor alle goederen die vanuit dat rijk Europa bereikten, wat een enorme aantrekkingskracht vormde voor handelaars van allerlei regio's. Bovendien ontplooiden Antwerpen zich ook als een financieel

³⁷ Janna Everaert, "Power in the metropolis: the impact of economic and demographic growth on the Antwerp City Council (1400-1550)," *Urban History* 47 (2020): 590.

³⁸ Everaert, "Power in the metropolis," 590.

³⁹ Everaert, "Power in the metropolis," 589-590.

⁴⁰ Jim L. Bolton en Francesco Guidi Bruscoli, "When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of north-western Europe? The evidence of the Borromei ledger for 1438," *Economic History Review* 61.2 (2008): 365.

centrum in Europa. Antwerpse bankiers speelden dan ook een belangrijke rol in het financieren van de uitbouw van het Habsburgse rijk.⁴¹

De economische groei van de stad had ook belangrijke andere gevolgen. Zo groeide de bevolking van Antwerpen zoals vermeld heel sterk. De grote werkgelegenheid lokte dan ook heel wat immigranten. Al die nieuwkomers moesten echter ook gehuisvest worden. Mede daarom werd de grondspeculatie en bouwindustrie gestimuleerd.⁴² Heel wat nieuwe straten werden dan ook aangelegd, zoals de Korte Clarenstraat en Lombaardstraat.⁴³ In het noorden van de stad werd zelfs een hele nieuwe wijk aangelegd en geurbaniseerd, de Nieuwstad. Hier kwamen bovendien ook nieuwe vlieten om de capaciteit van de Antwerpse haven te vergroten.⁴⁴ Dat gehele gebied werd tot slot ook omsloten door een nieuwe stadsomwalling.⁴⁵

Tegen het midden van de zestiende eeuw had Antwerpen echter haar hoogtepunt bereikt. Geleidelijk aan vertoonden zich tekenen van een afkalvende economie. Vele handelaars, zoals de Fuggers, hadden in de jaren voorheen geld geleend aan vorsten. Op het einde van de jaren 1550 verklaarden vele vorsten echter dat ze de leningen niet zouden kunnen terugbetalen. Als gevolg daarvan stopten sommigen hun handelsactiviteiten, zoals de Fuggers. Anderen gingen dan weer failliet. Vanaf de jaren 1560 volgde dan ook een economische contractie in Antwerpen, gekenmerkt door de Engelse, Portugese en Duitse handelaars die zich in andere steden gingen vestigen. De vijandelijkheden en onrust die volgden vanaf het einde van de jaren 1560 zorgden enkel voor een snellere krimp.⁴⁶

1585 wordt in economisch perspectief vaak gezien als de definitieve ondergang van Antwerpen als metropool. De grote emigratie die volgde op de val, betekende dan ook een onoverkomelijke economische aderlating. Zeker in eerste instantie waren de economische gevolgen enorm. Vooral de 'sluiting' van de Schelde werd hierbij lange tijd als de genadeslag gezien voor de Antwerpse handel en werd dan ook vaak voorgesteld als een volledige afgrenzing van de rivier door de Republiek.⁴⁷ Een echte sluiting is er echter (bijna) nooit geweest. Wel waren er verplichtingen om goederen over te laden op andere schepen en moesten bepaalde heffingen betaald worden. Ook dat was op zich geen nieuwigheid, maar het grote verschil lag in het feit dat deze heffingen nu aan de Republiek betaald moesten worden.⁴⁸

Toch slaagde de Antwerpse economie erin om zich na enkele jaren te herstellen, vooral dan in de sector van de luxegoederen. Onder meer de diamantsector kreeg in 1585 zware klappen te verduren, toen veel leden van de gilde naar Amsterdam verhuisden. Tegen 1618 lag het aantal leden echter weer hoog, en hoopten de bestuurders zelfs om in totaal 400 leden te hebben. Vaak wordt deze heropstanding van de Antwerpse economie gekoppeld aan de Contrareformatie waarbij geduid wordt op de grote vraag naar

⁴¹ Michael Limberger, "The greatest marketplace in the world' The role of Antwerp in the economic and financial network of the Habsburg Empire," in *Les villes des Habsbourg du XVe au XIXe siècle: communication, art et pouvoir dans les réseaux urbains*, ed. Ludolf Pelizaeus (Reims: Epure, 2021), 45-46.

⁴² Hugo Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel: Gemeentekrediet, 1977), 10.

⁴³ Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen*, 159-61.

⁴⁴ Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen*, 205-8.

⁴⁵ Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen*, 198-200.

⁴⁶ Peter Spufford, "From Antwerp and Amsterdam to London: The decline of financial centres in Europe," *The Economist* 154.2 (2006): 156-7.

⁴⁷ Roel Zijlmans, "De 'sluiting' van de Schelde als rechtskwestie in de zeventiende en achttiende eeuw," *Pro Memorie* 19.1 (2017): 47.

⁴⁸ Zijlmans, "De 'sluiting' van de Schelde," 48.

luxueuze artikelen als diamanten.⁴⁹ Hetzelfde kan gezegd worden van de kunstproductie in Antwerpen met uitblinkers als Rubens en Van Dyck. In totaal werden tussen 1601 en 1625 368 nieuwe meesters lid van de Sint-Lucasgilde. Heel wat van hun werken toonden de nieuwe of vernieuwde kerken in binnen- en buitenland, met de Carolus Borromeuskerk als toonbeeld van contrareformatorische architectuur.⁵⁰ De Antwerpse economie slaagde er na enkele moeilijke jaren meteen na 1585 dus in om opnieuw te groeien, al zou het hoogtepunt van het midden van de zestiende eeuw niet meer bereikt worden.

1.2 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

Antwerpen was in de zestiende eeuw dus een enorm belangrijke stad, niet alleen op economisch vlak. Toch bleef dat hoogtij niet duren. De Antwerpse dominantie moest uiteindelijk plaats ruimen voor die van Amsterdam en later Londen. Dat heeft veel te maken met de voortdurende troebelen waar de Nederlanden vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw mee te maken hadden. Onder meer de Tachtigjarige Oorlog had een nefaste impact, niet alleen op Antwerpen uiteraard. Daarom wil ik in de volgende alinea's verder ingaan op dit conflict. Het is uiteraard niet de bedoeling heel de oorlog uit de doeken te doen, iets wat misschien wel onmogelijk is. Vooral de hoofdlijnen en de impact op Antwerpen komen aan bod.

Het startpunt van de Tachtigjarige Oorlog wordt traditioneel gesitueerd in 1568 toen opstandelingen de slag bij Heiligerlee wonnen. Er is echter niet één duidelijk startpunt van het conflict aan te duiden, net zomin als dat mogelijk is voor een eindpunt. Ook het ronde getal tachtig heeft volgens sommigen meegespeeld in de bepaling van de termini door latere historici.⁵¹ Ook voor 1568 was het al onrustig in de Nederlanden. Eén van de voorbeelden daarvan komt verder uitgebreider aan bod, namelijk de Reformatie.

Onder meer bij de adel heerste al langer ongenoegen over het Spaans bestuur. De edelen werden immers steeds minder gehoord in de belangrijke beslissingen. Bovendien was een groot deel van de inwoners het oneens met de strenge aanpak van andersgelovigen door de overheid. Dat leidde in 1566 tot de indiening van het zogenaamde Smeekschrift van het Eedverbond der edelen, waarmee ruim 200 edelen zich uitten tegen de strenge inquisitie.⁵² De landvoogdes schortte ook daadwerkelijk de werking van de ordonnanties over ketterij tijdelijk op.⁵³ De komst van de hertog van Alva in 1567 in de nasleep van de Beeldenstorm en zijn aanpak van de vervolging, zetten echter opnieuw kwaad bloed bij heel wat groepen. Dat leidde in 1568 tot een militair treffen tussen de troepen van Alva enerzijds en de watergeuzen en troepen van onder meer Willem van Oranje anderzijds.⁵⁴ Het conflict breidde zich in de jaren nadien verder uit, zeker in Holland en Zeeland.⁵⁵

⁴⁹ Annelies De Bie, "The paradox of the Antwerp rose: symbol of decline or token of craftsmanship?," in *Innovation and creativity in late medieval and early modern European cities*, eds. Karel Davids en Bert De Munck (Farnham: Ashgate, 2014), 273-4.

⁵⁰ R. Po-Chia Hsia, *The world of catholic renewal 1540-1770* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 158-9.

⁵¹ Arnout van Cruyningen, *De Opstand 1568-1648. De strijd in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden* (Utrecht: Omniboek, 2018), 7.

⁵² Van Cruyningen, *De Opstand*, 15-9.

⁵³ Christine Kooi, *Reformation in the Low Countries, 1500-1620* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 107-9.

⁵⁴ Olaf Van Nimwegen en Louis Sicking, "De Opstand," in *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, ed. Petra Groen (Amsterdam: Boom, 2013), 41-56.

⁵⁵ Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand," 56-65.

Meermaals gingen soldaten hun boekje te buiten tijdens het conflict en sloegen ze aan het muiten en plunderen. Alleen al tussen 1572 en 1607 speelden zich meer dan 45 muiterijen af. Het zwaartepunt lag begin jaren 1570, een heel intense periode in het conflict. Aan de basis van opstandige soldaten lag vaak de achterstallige betaling van hun soldij. Filips II kampte immers voortdurend met geldproblemen, zo riep hij in 1575 nog het bankroet uit. Ook Antwerpen werd het slachtoffer van dergelijke muiterijen. Al in 1574 verplichtten opstandige soldaten de Antwerpenaren om grote sommen geld te betalen. Deze opstand verliep echter grotendeels zonder bloedvergieten. Dat veranderde in 1576. Op 25 juli werd de stad Aalst, tussen Gent en Brussel, door soldaten bestormd en geplunderd. Dat alles ging gepaard met groot bloedvergieten. Begin november viel hetzelfde lot Antwerpen te beurt. Vanuit de citadel bestormden koninklijke troepen de stad en sloegen er aan het plunderen. Daarbij zouden ongeveer 8.000 inwoners omkomen en honderden gebouwen vernield worden. Ook het Antwerpse stadhuis, toonbeeld van de relatieve autonomie van de stad, viel ten prooi aan de vlammen. Al dit geweld in Antwerpen en verschillende andere steden zorgde al in de 16de eeuw voor een grote schok onder de bevolking en liet de onvrede nog toenemen.⁵⁶

De opeenvolgende uitwassen door muitende soldaten droegen in de jaren 1570 bij tot een intensivering van het conflict in de Nederlanden. Heel wat steden benadrukten opnieuw hun autonomie en privileges, en wilden de banden met hun heer herzien.⁵⁷ Bovendien breidde de opstand zich uit. Aanvankelijk bleef die vooral beperkt tot schermutselingen in Zeeland en Holland. Vanaf deze periode raakten echter ook andere gewesten als Vlaanderen en Brabant meer betrokken. Enkel in de zeer katholieke gewesten Luxemburg, Limburg en Namen kreeg de opstand weinig voet aan grond. Bovendien is dit de periode waarin in heel wat steden de zogenaamde calvinistische republieken aan de macht kwamen, die in het hoofdstuk over de Reformatie verder besproken worden.⁵⁸

In 1579 volgde een moment waar traditioneel veel belang aan wordt gehecht: de stichting van de Unie van Atrecht, en vervolgens ook van de Unie van Utrecht. De Unie van Atrecht werd op 6 januari 1579 gesloten tussen de graafschappen Artesië en Henegouwen. Enkele maanden later verzoenden zij zich in de Vrede van Atrecht met Filips II. Deze regio's waren vergeleken met andere gewesten veel minder verstedelijkt en de adel was er de grootste politieke machthebber. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zeeland, Holland en Vlaanderen. Daar stonden de steden veel sterker, die in deze periode zeker in Holland en Zeeland door protestanten werden gedomineerd. Zo ontstond enkele weken na de Unie van Atrecht ook de Unie van Utrecht, bestaande uit onder meer Holland, Zeeland en Utrecht aangevuld met enkele Vlaamse en Brabantse steden.⁵⁹ Deze twee unies veruitwendigen de breuk die was ontstaan in de Nederlanden, al kunnen we uiteraard niet spreken over twee homogene blokken.⁶⁰ Een paar jaar later werd die breuk nog duidelijker toen in 1581 door de Staten-Generaal van de opstandige gewesten het 'Placcaet van Verlatinghe' werd aanvaard. Hiermee verklaarden zij Filips II officieel vervallen van zijn soevereiniteit over

⁵⁶ Peter Arnade, *Beggars, iconoclasts & civic patriots. The political culture of the Dutch Revolt* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008), 243-51.

⁵⁷ Erik Swart, "A Renaissance Republic? Antwerp's urban militia, "the military Renaissance" and structural changes in warfare, c. 1566-c. 1612," in *Antwerp in the Renaissance*, eds. Bruno Blondé en Jeroen Puttevils (Turnhout: Brepols, 2020), 138.

⁵⁸ Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2018), 121-3.

⁵⁹ Van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648*, 123-5.

⁶⁰ René Vermeir, "Staten en hun evoluties," in *Een inleiding tot de geschiedenis van de vroegmoderne tijd* (Wommelgem: Van In, 2012), 50.

de Nederlandse gewesten. Dit vanuit hun vaststelling dat hij in de afgelopen jaren de traditionele voorrechten die zijn onderdanen genoten niet had geëerbiedigd. Bijgevolg zagen de Staten-Generaal zich gemachtigd de koning vervallen te verklaren.⁶¹

Uiteindelijk slaagden de Spaanse troepen er toch in grote delen van de Zuidelijke Nederlanden opnieuw onder controle te krijgen. Tussen 1579 en 1585 vielen een voor een opstandige steden, achtereenvolgens Maastricht, Kortrijk, Doornik, Oudenaarde, Lier, Duinkerke, Brugge, Ieper, Gent, Brussel en Mechelen.⁶² Enkel in Maastricht ging die herovering in 1579 nog gepaard met plunderingen. De andere steden kregen een amnestie aangeboden waarbij tegenstanders gratie kregen. Protestanten kregen er ook de kans zich opnieuw tot 'de ware Kerk' te bekeren. Deden ze dat niet dan kregen ze meestal enkele jaren de tijd om hun eigendommen te verkopen en het land te verlaten.⁶³

Zodoende bleef Antwerpen dus als enige grote stad over in het zuiden. Maar ook daar kwam een einde aan. In juli 1584 immers sloeg de Spaanse bevelhebber Farnese het beleg om Antwerpen in een poging de stad volledig af te sluiten en zo tot overgave te dwingen. Daarvoor liet hij grootscheepse infrastructuurwerken uitvoeren. Twee nieuwe forten werden gebouwd langs de Schelde: Sint-Filips en Sint-Maria. Tussen die twee forten liet hij vervolgens een brug bouwen van wel 700 meter lang om elke doorkomst te verhinderen. Eind februari 1585 was de brug klaar waardoor de voorraden in de Scheldestad geleidelijk oprakten. Als reactie probeerden de Antwerpenaren in april 1585 de brug te vernietigen. Dit trachtten ze te doen door verschillende brandschepen op de brug af te sturen, gevolgd door twee grote schepen gevuld met salpeter, sulfer en houtskool. De aanval mislukte uiteindelijk, één van de twee grote schepen bereikte nooit de brug. De schade die werd aangericht door het andere schip kon snel hersteld worden. In juli begon het stadsbestuur daarom onderhandelingen met Farnese. Een akkoord werd getekend op 17 augustus. Dat bepaalde onder meer dat andersdenkenden vier jaar de tijd kregen om te vertrekken en hun goederen te verkopen. De stad moest ook 400.000 gulden betalen als boete, maar mocht haar privileges wel behouden.⁶⁴ Een belangrijk gevolg van de val was echter wel de zogenaamde 'sluiting' van de Schelde. Die sluiting was zoals eerder vermeld (op enkele momenten na) nooit fysiek. Bovendien was de Schelde ook voordien nooit helemaal vrij, aangezien diverse taksen en tollens betaald moesten worden. Het grote verschil was dat de monding van de rivier nu in handen was van de opstandige gewesten.⁶⁵

Zo kwam Antwerpen als laatste grote stad in het zuiden van de Nederlanden opnieuw in Spaans-Habsburgse handen. Nadien raakte de oorlog echter in een patstelling. Geen van beide partijen slaagde er in echt grote gebieden te veroveren. Mede daardoor besloot de Spaanse koning Filips II de Nederlanden af te staan aan zijn dochter Isabella en haar toekomstige echtgenoot Albrecht van Oostenrijk. Een van de overwegingen die hij hierbij maakte, was dat deze afstand een toekomstige pacificatie zou vergemakkelijken. Dat bleek uiteindelijk niet het geval.⁶⁶ De officiële tekst van de scheidingsakte uit 1598 vermeldde ook dat Filips II dit deed uit empathie met zijn onderdanen. Het was immers een eer dat de vorst

⁶¹ Vermeir, "Staten en hun evoluties," 50.

⁶² Gustaaf Asaert, *1585: de val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt: Lannoo, 2004), 40.

⁶³ Van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648*, 137.

⁶⁴ Edward De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje (1500-1648)* (Leuven: Davidsfonds, 2022), 199-206.

⁶⁵ Ilja Van Damme, "Scaldis geketend. Percepties van het economische welzijn van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende-negentiende eeuw)," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010): 487.

⁶⁶ Vermeir, "Staten en hun evoluties," 53.

resideerde in zijn of haar gewesten.⁶⁷ Zo kwamen aartshertog Albrecht en aartshertogin Isabella dus aan het hoofd te staan van de Habsburgse Nederlanden. Over het algemeen wordt hun regering gezien als een periode van relatieve rust en voorspoed. Zeker vanaf 1607 toen de vijandelijkheden in de Nederlanden afnamen, nam de rust toe. Dat werd nog versterkt door de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), waarover zo dadelijk meer. Geleidelijk aan kon ook de handel zich wat herstellen. Bovendien waren de aartshertogen schijnbaar ook geliefd bij de inwoners van de Nederlanden.⁶⁸

Toch zijn in recent onderzoek vragen gesteld bij de soevereiniteit die de aartshertogen genoten tijdens hun regering. Het is zeker zo dat Albrecht en Isabella soevereiniteit bezaten. Plakkaten, edicten en ordonnanties werden bijvoorbeeld in naam van de aartshertogen uitgevaardigd, niet in naam van de Spaanse koning. Ook op juridisch vlak konden de interne instellingen van de Nederlanden hun gang gaan zonder rechtstreekse inmenging uit Madrid.⁶⁹ Toch verdween de invloed van Spanje niet volledig in de Nederlanden. Dat had vooral te maken met enkele bepalingen in de scheidingsakte uit 1598 waarmee Filips II de Nederlanden aan Albrecht en Isabella had geschonken. Zo bleven bijvoorbeeld Spaanse garnizoenen aanwezig, die ook betaald werden door Spanje. Dat was uiteraard nodig in de oorlogscontext. Daarnaast was er ook een verbod op de handel met de Spaanse kolonies.⁷⁰ Toch stelt Martyn dat het wel degelijk de bedoeling was van Filips II om van de Zuidelijke Nederlanden uiteindelijk een soevereine staat te maken met een eigen prins. In 1621 overleed aartshertog Albrecht echter zonder levende kinderen na te laten bij Isabella. In navolging van de bepalingen uit 1598 keerden de Nederlanden daarom terug onder de soevereiniteit van Spanje.⁷¹

Zoals gezegd stonden de vijandelijkheden in 1607 op een laag pitje. Uiteindelijk werd in 1609 een bestand gesloten met de opstandige gewesten. Dat bestand ontstond echter niet uit het niets. Filips III, die zijn vader Filips II in 1598 was opgevolgd, poogde immers al een tijdje een einde te maken aan de hele reeks geldverslindende oorlogen. In 1598 was een vrede getekend met Frankrijk en in 1604 volgde die met Engeland.⁷² De onderhandelingen voor het Twaalfjarig Bestand waren begonnen in 1607 en duurden tot 1612. Het Bestand was al in 1609 plechtig ondertekend in Antwerpen, maar in de jaren nadien moesten enkele punten verder uitgewerkt worden. Het betekende een tijdelijk einde van de vijandelijkheden waarbij Filips III ook de soevereiniteit van de noordelijke provincies erkende. Over religieuze aangelegenheden wordt dan weer niets vermeld in de tekst.⁷³ Verscheidene pogingen om het bestand te verlengen draaiden uiteindelijk op niets uit, hoewel de aartshertogen er voorstanders van waren. In maart 1621 eindigde de wapenstilstand dan ook en werden de vijandelijkheden hervat.⁷⁴ De periode na 1622 is vanuit het oogpunt van deze thesis minder relevant, maar kenmerkte zich wel door heel wat militaire confrontaties in de

⁶⁷ Bram De Ridder en Violet Soen, "The Act of Cession, the 1598 and 1600 States General in Brussels and the peace negotiations during the Dutch Revolt," in *The Twelve Years Truce (1609). Peace, truce, war and law in the Low Countries at the turn of the 17th century*, ed. Randall Lesaffer (Leiden: Brill, 2014), 54.

⁶⁸ Vermeir, "Staten en hun evoluties," 54.

⁶⁹ Georges Martyn, "How 'sovereign' were the Southern Netherlands under the Archdukes?," in *The Twelve Years Truce (1609). Peace, truce, war and law in the Low Countries at the turn of the 17th Century*, ed. Randall Lesaffer (Leiden en Boston: Brill Nijhoff, 2014), 201.

⁷⁰ Martyn, "How 'sovereign' were the Southern Netherlands under the Archdukes?," 202.

⁷¹ Martyn, "How 'sovereign' were the Southern Netherlands under the Archdukes?," 202-5.

⁷² René Vermeir en Tomas Roggeman, "Implementing the truce: negotiations between the Republic and the archducal Netherlands, 1609-1610," *European Review of History* 17 (2010): 817.

⁷³ Vermeir en Roggeman, "Implementing the truce," 519.

⁷⁴ Margit Thøfner, *A common art: urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle: Waanders, 2007), 300.

Nederlanden en de kolonies waarbij nu eens Spanje en dan weer de Republiek het momentum bezat. De Republiek slaagde er bijvoorbeeld in grote delen van Brabant te veroveren. Aan de oorlog kwam uiteindelijk pas in 1648 formeel een einde met de Vrede van Münster.⁷⁵

1.3 Reformatie en Contrareformatie

Een ander fenomeen dat belangrijk is in het kader van deze thesis, is de Reformatie en de daaropvolgende Contrareformatie. Rond dit onderwerp is door de jaren heen al heel wat geschreven.⁷⁶ Er heerst dan ook heel wat discussie over de precieze manier waarop de verschillende concepten, zoals het begrip Reformatie zelf, ingevuld moeten worden. In de kerkgeschiedenis zijn immers heel wat verschillende hervormingsbewegingen terug te vinden, zowel voor als na de Reformatie. Het grote verschil is echter dat zij binnen de Kerk bleven.

Het is uiteraard niet de bedoeling om hier een volledig overzicht te bieden van de Reformatie en Contrareformatie. Enkele aspecten kunnen echter wel inzicht bieden in de verdere vraagstelling van deze thesis. De Nederlanden werden immers al vrij snel beïnvloed door reformatorische ideeën. Veel historici wijten dat aan de bevolkingsdichtheid en grootschalige economische activiteiten in veel Nederlandse steden, niet in het minst in Antwerpen. Bijgevolg passeerden heel wat handelaars in de regio die niet enkel hun handelswaar met zich meebrachten, maar ook hun ideeën. Dat baarde vooral de centrale overheid heel wat zorgen. Zij wilde immers de katholieke, orthodoxe lijn handhaven.⁷⁷ Al in 1520 vaardigde keizer Karel V een edict uit dat de publicatie van ketterse boeken verbood, waarna aan de universiteit in Leuven Luthers werken publiekelijk verbrand werden. Ook ontstonden structuren om kettters op te sporen. In 1523 werden de eerste twee protestanten op de brandstapel terechtgesteld op de Brusselse Grote Markt. Tot 1566 wachtte nog meer dan 1300 anderen hetzelfde lot.⁷⁸

Zowel binnen de Reformatie als de Contrareformatie speelde Antwerpen een belangrijke rol. Zoals eerder al bleek was Antwerpen doorheen de zestiende eeuw een heuse metropool. Grote aantallen mensen uit alle windstreken streken neer in de stad. Op hun beurt namen zij ook allerlei nieuwe ideeën mee, zoals ook blijkt uit de geschriften van Lodovico Guicciardini uit de jaren 1560.⁷⁹ Onder meer nieuwe religieuze ideeën deden hun intrede in Antwerpen en wonnen er snel veld. Ook eigentijdse getuigen schrijven over de aanwezigheid van een hele resem verschillende christelijke strekkingen met onder meer lutheranen, calvinisten en anabaptisten.⁸⁰ De Antwerpse magistraat besloot echter niet al te hard op te treden tegen deze 'kettters', in tegenstelling tot de centrale regering in Brussel. Vooral omdat heel wat protestanten een wezenlijke bijdrage leverden aan de uitbouw van de Antwerpse economie. Hen vervolgen zou dan ook nefaste gevolgen hebben gehad voor de groei van de stad. Daarom bleef de vervolging meestal beperkt tot

⁷⁵ Zie voor deze periode in het conflict onder meer: Olaf Van Nimwegen en Ronald Prud'homme van Reine, "De Republiek in oorlog," in *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, ed. Petra Groen (Amsterdam: Boom, 2013), 260-298.

⁷⁶ Voor een overzicht van de religieuze oorlogen in een breder Europees perspectief, zie Te Brake, Wayne. *Religious war and religious peace in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

⁷⁷ Henk Van Nierop, "Introduction," in *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs*, eds. Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en Marc van Vaeck (Leiden: Brill, 2004), 1-2.

⁷⁸ Kooi, *Reformation in the Low Countries*, 3.

⁷⁹ Guido Marnef, "Protestant conversions in an age of catholic reformation: the case of sixteenth-century Antwerp," in *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs*, eds. Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en Marc Van Vaeck (Leiden: Brill, 2004), 33.

⁸⁰ Van Nierop, "Introduction," 2.

de extremere anabaptisten, andere strekkingen konden tamelijk ongemoeid in Antwerpen leven.⁸¹ Bovendien was Antwerpen in de 16de eeuw een belangrijk drukkerscentrum. De boekdrukkunst speelde in de Reformatie een belangrijke rol om snel en relatief goedkoop ideeën te verspreiden. Bekend is dan ook dat in de Nederlanden, bijvoorbeeld in Antwerpen, heel wat van dergelijke werken werden gedrukt om ze vervolgens verder te verspreiden.⁸² Ook hier liet het antwoord van de overheid niet lang op zich wachten. Beducht voor de verdere verspreiding van deze 'ketterse' ideeën, werden vanaf 1520 verscheidene ordonnanties uitgevaardigd die het drukken van ketterse boeken verboden. Drukkers moesten ook toestemming krijgen om een bepaald werk te drukken en moesten steeds hun naam, woonplaats en de datum van uitgifte vermelden.⁸³

De jaren 1560 vormen een belangrijke periode in de geschiedenis van de Nederlanden, onder meer op het vlak van religie. Zoals eerder reeds werd vermeld, is het een tijd waarin heel wat onvrede groeide over het bestuur van Filips II, die zijn vader intussen was opgevolgd. Het merendeel van de inwoners was nog steeds katholiek, maar de strenge aanpak van protestanten door de centrale overheid was voor velen een doorn in het oog. Te meer daar lokale rechtbanken meer en meer omzeild werden. Verschillende stadsbesturen gingen dan ook over tot passief verzet en pasten de vorstelijke ordonnanties niet zo strikt toe.⁸⁴ Ook heel wat hoge edellieden stelden vast hoe het beleid van de koning beroering teweegbracht onder de bevolking. De meesten onder hen waren nog steeds katholiek, maar sommigen opperden de mogelijkheid van een vreedzame co-existentie van katholieken en protestanten om de orde in de Nederlanden te bewaren. Zoals eerder vermeld dienden 200 (lagere) edelen in 1566 een petitie in bij de landvoogdes om de inquisitie te mildereren, wat ook tijdelijk gebeurde.

Die tijdelijke opschorting had als gevolg dat protestanten in de Nederlanden openlijker durfden uitkomen voor hun geloof. Heel wat mensen die in ballingschap verbleven omwille van hun overtuigingen keerden terug en de drukpersen draaiden op volle toeren. In de lente en zomer van 1566 werden ook meer en meer preken gehouden door protestantse predikanten. Onder meer in Antwerpen lokten die heel wat aanhouders. Dat alles zorgde voor groeiende onrust bij de regering in Brussel, zeker aangezien de meeste lokale besturen niet echt optraden.⁸⁵ In die context brak op 10 augustus 1566 een grote golf van iconoclasme uit in de Westhoek. In de dagen die volgden deinden de vernielingen uit naar de rest van de Nederlanden.⁸⁶ De Beeldenstorm bereikte op 20 augustus ook Antwerpen zoals blijkt uit dit citaat uit de kroniek van Godevaert van Haecht:

“... Daer liep doen 't geboefte in met hoopen, en begonden na 't singhen te smijten en te breken alle de beelden, en autharen en sonderlinghe de beelden in de kisten: dat werdt al gerooft; groote smedenhamers en ander bijlen waeren der haest genoeg, daer se alle der kercken

⁸¹ Guido Marnef, “Multiconfessionalism in a commercial metropolis: the case of 16th-century Antwerp,” in *A companion to multiconfessionalism in the early modern world*, ed. Thomas Max Safley (Leiden en Boston: Brill, 2011), 75-6.

⁸² Andrew Pettegree, *The French book and the European book world* (Leiden en Boston: Brill, 2007), 307-9.

⁸³ Renaud Adam, “The printing industry and the Counter-Reformation in Brussels under Archduke Albert and Archduchess Isabella (1598-1633),” in *Books and Prints at the Heart of the Catholic Reformation in the Low Countries (16th-17th centuries)*, eds. Renaud Adam, Rosa De Marco en Malcolm Walsby (Leiden en Boston: Brill, 2022), 31-2.

⁸⁴ Kooi, *Reformation in the Low Countries*, 106.

⁸⁵ Kooi, *Reformation in the Low Countries*, 110-2.

⁸⁶ Ruben Suykerbuyk, “1566: Kans op Beeldenstorm,” in *Wereldgeschiedenis van Vlaanderen*, eds. Marnix Beyen, Marc Boone en Bruno De Wever (Kalmthout: Polis, 2018), 202.

cameren en afsluytinghe met sulcx geweld mede openden: en daer en bleef niet geheels in de gansche kercke, dan dat eenighe overste der ambachten daer in dronghen, en met bidden haer autharen bescermden, noch moesten afbreken en uit doen draghen; geen siborien, en ander kelcken en werdt oock niet gemydt, brandtleeren werden gerecht, daer sy de hoochden mede beclommen...⁸⁷

Soortgelijke taferelen hadden zich eerder ook al in andere steden voorgedaan, zoals bijvoorbeeld Ieper. Maar ook in Antwerpen hing al enkele dagen een gespannen sfeer. Op 18 augustus was immers het Mariabeeld al in processie door de Antwerpse straten gedragen ter ere van het feest van Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart. Tijdens die optocht hadden verschillende toeschouwers de spot gedreven met het beeld en werd al geïnsinueerd dat het misschien voor de laatste keer door de straten zou trekken.⁸⁸ Toch was de onrust in Antwerpen niet nieuw. De stad kende zoals gezegd immers een vrij grote protestantse gemeenschap. Ook al voor processies in juni waren extra veiligheidsmaatregelen genomen. Toen verliep alles echter rustig.⁸⁹ Na 20 augustus raasde de Beeldenstorm nog verder naar de meer noordelijke Nederlanden.⁹⁰

De gebeurtenissen uit augustus 1566 brachten een schok teweeg bij landvoogdes Margareta van Parma. Hetzelfde geldt voor Filips II die op 3 september geïnformeerd werd over wat zich had afgespeeld.⁹¹ De overheid nam uiteindelijk maatregelen om de beeldenstormers te bestraffen en de rust in de Nederlanden te herstellen. Traditioneel wordt hierbij vooral de nadruk gelegd op de strafexpeditie van Alva. Zijn Raad van Beroerten bracht vele beeldenstormers ter dood en confisqueerde hun goederen, met als bekendste slachtoffers Egmont en Horne. Die aanpak bracht veel onvrede met zich mee, mede omdat Alva zich niet moest houden aan de lokale privileges.⁹² Violet Soen toonde echter aan dat ook de landvoogdes al tijdelijke maatregelen nam in afwachting van orders uit Madrid. Ook stelde ze dat naast militaire repressie van de hoofdrolspelers ingezet werd op verzoening met het gros van de bevolking. Van bi- of multiconfessionalisme kon evenwel geen sprake zijn voor Filips II, hoewel dat in bijvoorbeeld het Heilig Roomse Rijk wel het geval was.⁹³

Intussen zitten we in de periode waarin ook de Tachtigjarige Oorlog begonnen was, die eerder reeds werd besproken en uiteraard niet volledig los kan worden gezien van de religieuze evoluties in de Nederlanden. Religie was zoals bleek echter niet de enige oorzaak van de Opstand, maar bleef wel een rol spelen tijdens het verdere verloop van het conflict. De jaren 1577-1585 vormen hierbij een bijzondere periode. De jaren 1570 kenmerkten zich door een algemene verwarring, met onder meer verschillende landvoogden die elk door andere groepen erkend werden. In deze verwarring ontstonden in verschillende steden de zogenaamde 'calvinistische republieken'. In Brussel, Gent, Antwerpen en andere steden werden de zetelende magistraten vervangen door anderen die ofwel calvinistisch waren of nauw aanleunden bij

⁸⁷ FAA, ARASA, Kronijk van Godevaert van Haecht, 1565-1574, PK#106, 20.08.1566, geraadpleegd via www.felixarchief.antwerpen.be.

⁸⁸ Suykerbuyk, "1566: Kans op Beeldenstorm," 202-3.

⁸⁹ Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots*, 142.

⁹⁰ Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots*, 125.

⁹¹ Violet Soen, "The *Beeldenstorm* and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)," *Low Countries Historical Review* 131 (2016): 100.

⁹² Nona De Grom, "Het Wonderjaar 1566 in Doornik en het Doornikse. De sociale achtergrond van de veroordeelden door de Raad van Beroerten" (Masterproef, Universiteit Gent, 2015), 17-19.

⁹³ Soen, "The *Beeldenstorm* and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)," 117-8.

calvinistische milieus. Katholieken werden uit de openbare ambten geweerd en de belijdenis van het katholieke geloof werd aan banden gelegd. In 1584 en 1585 vielen deze calvinistische republieken toen de steden een voor een door de troepen van Farnese heroverd werden.⁹⁴ Ook Antwerpen kende zo een calvinistisch bestuur, maar de veranderingen verliepen er eerder geleidelijk. Toen de magistraat in 1577 vernieuwd werd, zetelden er wel degelijk calvinisten, maar de katholieken vormden er nog steeds de meerderheid. Ook katholieke processies bleven doorgaan en openbare preken door protestanten vonden pas plaats vanaf de lente van 1578. Meer en meer kregen protestanten wel hun eigen kerkgebouwen en uiteindelijk werd in juli 1581 de publieke uitoefening van het katholieke geloof verboden. Ook de magistraat bestond intussen in hoofdzaak uit calvinisten die vaak uit ballingschap naar Antwerpen waren teruggekeerd.⁹⁵ Aan deze bijzondere periode kwam in Antwerpen een einde door de capitulatie van de stad aan de troepen van Farnese in augustus 1585.

Nadat de stad in 1585 opnieuw onder Spaans bewind kwam te staan, keerde ook de almacht van het katholieke geloof terug. De Spaanse koningen noemden zich niet voor niets de 'katholieke koningen'. In de Zuidelijke Nederlanden kwam dan ook de Contrareformatie op gang. Vooral de regering van de aartshertogen wordt daarmee in verband gebracht. Zij steunden de katholieke kerk sterk tijdens hun regering. Vooral de eucharistie en de Mariaverering werden door hen ondersteund.⁹⁶ Getuige van de uitbouw van de Mariacultus is onder meer Scherpenheuvel. Daar bestond al eeuwenlang een lokale cultus. De verdere ontwikkeling ervan startte echter pas aan het begin van de 17de eeuw en is tot vandaag zichtbaar.⁹⁷ Daarnaast is van aartshertog Albrecht van Oostenrijk ook geweten dat hij een sterke devotie koesterde voor Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Meermaals bezocht hij de kerk waar het beeld van de Zwarte Madonna bewaard wordt. Vaak vlak voor belangrijke momenten, zoals zijn eerste intrede in Brussel in 1596.⁹⁸ Daarnaast kreeg de Contrareformatie in Antwerpen ook gestalte door kunstenaars als Rubens. Hij maakte onder meer de plafondschilderingen in de Antwerpse Jezüitenkerk, die gezien kan worden als een toonbeeld van de Contrareformatie.⁹⁹ Rubens was de grootste exponent van de artistieke Contrareformatie, maar zeker niet de enige. In de eerste helft van de 17de eeuw kende de Antwerpse Sint-Lucasgilde een grote groei en zorgde de kunstproductie voor economisch herstel. Tussen 1586 en 1650 hield bijna de helft van de Antwerpse graveurs zich bezig met het drukken van religieuze taferelen. Onder meer de perfectionering van de kopergravures liet toe dat dergelijke werken goedkoop verspreid konden worden.¹⁰⁰ Antwerpen ontwikkelde zich na 1585 ook tot een centrum van de contrareformatische drukkunst.¹⁰¹ Heel wat devotionele werken werden in Antwerpen gedrukt en van daaruit verspreid over de

⁹⁴ Monique Weis, "Des 'Républiques calvinistes' aux 'républiques urbaines'. En guise d'introduction," in *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, ed. Monique Weis (Turnhout: Brepols, 2010), 2-3.

⁹⁵ Guido Marnef, "The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)," in *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, ed. Monique Weis (Turnhout: Brepols, 2010), 28-9.

⁹⁶ Vermeir, "Staten en hun evoluties," 54.

⁹⁷ Luc Duerloo, "Scherpenheuvel-Montaigu. Un sanctuaire pour une politique emblématique," *Dix-septième Siècle* 240.3 (2008): 423-4.

⁹⁸ Luc Duerloo, *Dynasty and piety. Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg political culture in an age of religious wars* (Farnham: Ashgate, 2012), 17-8.

⁹⁹ Claire Baisier, "The Jesuit Church of St Charles Borromeo (Sint-Carolus Borromeuskerk)," in *Divine interiors. Experience churches in the age of Rubens*, ed. Claire Baisier (BAI, 2016), 138-9.

¹⁰⁰ Hsia, *The world of catholic renewal*, 159.

¹⁰¹ Stijn Van Rossom, "The bookshop of the Counter-Reformation revisited. The Verdussen Company and the trade in Catholic publications, Antwerp, 1585-1648," *Quaerendo* 38 (2008): 306-7.

rest van de Habsburgse Nederlanden en Europa. Onder meer boeken in het Spaans en Engels werden in de Scheldestad gedrukt en elders als propagandamiddel gebruikt.¹⁰² Op die manier kreeg Antwerpen de naam als laatste katholieke bolwerk vooraleer men de opstandige gewesten bereikte.

De vraag is natuurlijk of dat beeld van het uniform katholieke Antwerpen na 1585 wel klopt. Een van de casestudies in hoofdstuk drie draait dan ook rond deze vraag. Lange tijd leefden immers relatief grote groepen niet-katholieken in de Scheldestad, met als hoogtepunt misschien de calvinistische republiek. Het lijkt dan ook niet onaannemelijk dat die katholieke omslag er niet zomaar kwam en dat bepaalde inwoners vasthielden aan hun protestants geloof. Dat stelde ook Marie Juliette Marinus al vast. Op basis van tellingen door de kerkelijke overheid zouden er tussen 1623 en 1630 ongeveer 345 protestanten van verschillende strekkingen in Antwerpen verbleven hebben, die bovendien over de verschillende parochies en wijken verspreid waren.¹⁰³ Vraag is dus of en hoe het stadsbestuur reageerde op die aanwezigheid en wat de impact was van bijvoorbeeld het Twaalfjarig Bestand, toen reizen tussen het noorden en zuiden weer makkelijker werd.

¹⁰² Hsia, *The World of Catholic Renewal*, 66.

¹⁰³ Marie Juliette Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676)* (Brussel: Paleis der Academiën, 1995), 236-7.

2. Hoe komt een gebod tot stand?

Zoals eerder aangekondigd bij de bronbespreking ga ik in dit hoofdstuk nog wat dieper in op de belangrijkste bron voor deze thesis: de geboden. Meer bepaald onderzoek ik hoe zo'n gebod tot stand kwam. De belangrijkste vragen zijn dan ook welke aanleiding er kon zijn om een gebod uit te vaardigen, welke personen en instellingen er bevoegd voor waren, wat de structuur is van een gebod en hoe de inhoud kenbaar werd gemaakt aan de inwoners van Antwerpen. Elk van deze vragen bespreek ik in de komende alinea's.

2.1 Aanleidingen voor een gebod

Opdat een gebod tot stand kan komen, moet er uiteraard een bepaald motief zijn voor het stadsbestuur. Grosso modo worden hier binnen het academisch debat twee vormen onderscheiden. Ten eerste is er de zogenaamde *motu proprio* wet- en regelgeving.¹⁰⁴ Toegepast op de stad betekent dit dat de magistraat of een andere stedelijke instelling zelf het initiatief nam om een bepaalde regel uit te vaardigen. Ten tweede bestond er ook de wet- en regelgeving op rekest. Dat hield in dat bepaalde personen of instanties een verzoek richtten aan de regelgevende instelling waarop die laatste kon beslissen al dan niet over te gaan tot de effectieve uitvaardiging van een regel. Tot nog toe is de algemene vaststelling dat het aantal wetten en regels op rekest in de vroegmoderne tijd geleidelijk afneemt ten voordele van *motu proprio* wetten en regels.¹⁰⁵

Dit rigide onderscheid is moeilijk toe te passen op de Antwerpse geboden. Om van een echt gebod op verzoek te kunnen spreken, moet in het gebod duidelijk aangegeven zijn welke persoon of instantie aan de basis lag van het verzoek.¹⁰⁶ Dat is in de geboden uit deze periode een paar keer het geval. Zo klaagden de omwonenden van de Sint-Jacobskerk in 1599 over de overlast die zij ondervonden door marktkramers.¹⁰⁷ In 1619 vonden de dekens en oudermans van het hoveniers- en mandenmakersambacht dan weer dat hun privileges geschonden werden door oneerlijke concurrentie.¹⁰⁸ Het merendeel van de geboden vermeldt echter niet expliciet welke groep of instantie aandrang op de maatregelen. Deze geboden vormen dus een soort tussenweg die door Cauchies en De Schepper '*des ordonnances sur requête déguisées*' genoemd worden.¹⁰⁹ Dit type komt net heel vaak voor in de lijst van Antwerpse geboden. Dat een rekest vermoedelijk aan de basis ligt, valt af te leiden uit specifieke formules die in de tekst gebruikt worden. Een voorbeeld vinden we terug in een gebod uit 1616 dat als volgt begint: "Alsoo mijne heeren gheinformeert zijn dat in 't vercoopen vanden natten harinck groot bedrogh gheschiet...".¹¹⁰ Bepaalde personen hebben de magistraat dus mogelijks via een rekest op de hoogte gebracht van de ongeregeldheden. Soms is het nog waarschijnlijker dat verzoeken in het spel waren. Zo vermeldt een gebod op het graan dat er 'diversche clachten syn gedaen over het meten vande granen'.¹¹¹ De regels die de Antwerpse magistraat uitvaardigde

¹⁰⁴ Nicolas Denutte, "Tekstuitgave van de koninklijke verordeningen van Karel II voor de Zuidelijke Nederlanden (1665-1674)" (Masterproef, Universiteit Gent, 2018), 32.

¹⁰⁵ Denutte, "Tekstuitgave van de koninklijke verordeningen," 32-33.

¹⁰⁶ Denutte, "Tekstuitgave van de koninklijke verordeningen," 33.

¹⁰⁷ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 437, 07.07.1599.

¹⁰⁸ FAA, ARASA, PK#919, folio 110v°-111r°, 27.08.1619.

¹⁰⁹ Denutte, "Tekstuitgave van de koninklijke verordeningen," 33.

¹¹⁰ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 731, 10.02.1616.

¹¹¹ FAA, ARASA, PK#919, folio 67r°, 28.06.1616.

kwamen er dus in heel wat gevallen minstens gedeeltelijk door burgers of instellingen die bepaalde grieven hadden.

Toch bestaan er ook heel wat geboden die vermoedelijk zonder tussenkomst van derden tot stand kwamen. Het gaat hier dan om geboden die de kenmerkende zinssneden missen en vaak meteen met de deur in huis vallen. In 1619 bijvoorbeeld verbood de stedelijke overheid om met stenen of andere voorwerpen te gooien naar deelnemers van de ommegang, zonder vermelding van eventuele klachten.¹¹² Nog andere geboden kwamen er door vaststellingen van de leden van de magistraat zelf. Zoals in 1590 toen men bemerkte dat heel wat schippers in de vesten kwamen vissen, of in elk geval deden alsof. Daarom bepaalde het stadsbestuur dat enkel na schriftelijke toestemming nog gevist mocht worden in de vesten rondom de stad.¹¹³ Vast staat dus wel dat grote groepen van de Antwerpse bevolking mee aan de basis konden liggen van de uitgevaardigde regels en dus een indirecte invloed konden hebben.

2.2 Bevoegde instellingen en personen

De aanleiding voor geboden valt dus zoals gezegd uiteen in twee grote groepen: de geboden op verzoek en de *motu proprio*-geboden. Die eerste categorie kan nog verder opgesplitst worden: niet altijd wordt immers even duidelijk vermeld welke groep of instelling aanleiding gaf voor de uitvaardiging van het gebod. Eens er een aanleiding is voor het maken van een gebod, moet dat gebod uiteraard nog geredigeerd worden. In dat proces speelden verschillende personen en instellingen een rol. De belangrijkste aanwijzing om te achterhalen welke instellingen en personen bevoegd waren voor het opstellen van de geboden, vinden we terug in de bronnen zelf. De meeste geboden starten immers steeds met dezelfde aanhef, namelijk: "Gheboden ende uytgeroepen by mijnen heeren schouteth, borgermeesteren, schepenen ende raedt der stadt van Antwerpen".¹¹⁴ Geregeld wordt de onderschout vermeld in plaats van de schout.¹¹⁵ Vermoedelijk heeft dit louter met de afwezigheid van de schout te maken, en niet zozeer met een inhoudelijk verschil.

De Antwerpse schepenbank bestond uit burgemeesters en schepenen. In totaal zetelden vanaf 1558, met een kort intermezzo tussen 1577 en 1585, achttien schepenen in de magistraat. Elk jaar werd de helft van het schepencollege vervangen. De schepenen hadden zowel een regelgevende als juridische functie. In hun hoedanigheid van regelgever vaardigden zij bijvoorbeeld, samen met de burgemeesters, de geboden uit. Daarnaast spraken zij recht en oefenden zij de willige rechtspraak uit. Verder telde de stad twee burgemeesters: een binnenburgemeester en een buitenburgemeester. Die laatste vertegenwoordigde vooral de belangen van de stad ten aanzien van de centrale overheden.¹¹⁶ Daarnaast telde Antwerpen ook enkele vertegenwoordigers van de hertog van Brabant, met name een schout, onderschout en amman. Vooral die eerste twee officieren interesseren ons aangezien zij betrokken waren bij het uitvaardigen van de geboden. De schout had een belangrijke juridische functie: hij moest op het grondgebied van Antwerpen misdadigers opsporen, vervolgen en toezien op de strafuitvoering. Daarnaast zat hij echter ook het college voor dat de geboden opstelde en stond hij in voor zowel de afkondiging van als controle op de stedelijke en vorstelijke ordonnanties. Hij werd hierin bijgestaan door een onderschout

¹¹² FAA, ARASA, PK#919, folio 109v°, 17.08.1619.

¹¹³ FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 22.03.1590.

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld FAA, ARASA, PK#2825, nummer 260, 13.05.1588.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld FAA, ARASA, PK#2825, nummer 170, 03.01.1585.

¹¹⁶ Van Uytven, Bruneel en Coppens, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 466 en 485.

die hem ook verving in geval van absentie.¹¹⁷ De raad die vermeld wordt, is zo goed als zeker de Maandagse Raad die, zoals zijn naam laat vermoeden, op maandag vergaderde. Ze bestond uit de vertegenwoordigers van negen ambachten. Elk jaar werd afgewisseld zodat elk ambacht eens aan bod kwam. Enkel de schippers, hoveniers en meerseniërs zetelden permanent in de Maandagse Raad. Eind 16de eeuw kregen ook de lakenbereiders een permanente zetel.¹¹⁸

De schout, burgemeesters, schepenen en raad van Antwerpen vormen dus de belangrijkste personen en instanties voor het redigeren van een gebod. Toch zijn er ook enkele uitzonderingen op deze algemene regel. Zo wordt in de periode tussen dertien september 1585 en elf juli 1587 meermaals Frederick Perrenot vermeld in de aanhef van de geboden. Hij wordt er vernoemd als “riddere, baenerheer van Ronse, heer van Champeigne ende hooft vander financiën ons G. h. ’s Coninx als gouverneur, hooft ende capiteyn der stadt van Antwerpen”.¹¹⁹ Concreet betekende dit dat hij optrad als militaire gouverneur van Antwerpen, een functie die hij ook al tussen 1571 en 1577 uitoefende.¹²⁰ Toch gaat het hier wel degelijk om lokale regelgeving. Deze geboden worden immers niet vermeld in de chronologische lijst van ordonnanties uitgevaardigd door Filips II. Dergelijke geboden komen dus enkel in de eerste twee jaar na de val van de stad voor in een enigszins precaire situatie waarin de vorst vermoedelijk een directere greep op Antwerpen wilde houden.

Daarnaast verwijzen sommige geboden ook naar beslissingen van de Brede Raad als aanleiding voor een gebod. Die Brede Raad bestond uit vier groepen. Ten eerste de burgemeesters, de schepenen, de rentmeester, de stadspensionarissen en de thesauriers. Ten tweede de oud-schepenen die nog een functie hadden in dienst van de stad. Ten derde de hoofdmannen van de poorterij en de wijkmeesters. Tot slot de dekens en gezworenen van de ambachten. Het was telkens de eerste groep die voorstellen deed, die dan vervolgens konden goed- of afgekeurd worden door de andere groepen.¹²¹ De Raad werd samengeroepen om te stemmen over de inning van belastingen, het aangaan van leningen en enkele andere onderwerpen.¹²² Het is ook in die hoedanigheid dat we deze instelling tegenkomen in de geboden. Zo werd in 1606 een nieuwe belasting goedgekeurd voor omwonenden van de ruïen om met dat geld de ruïen proper te kunnen houden.¹²³ Deze Brede Raad stond ook in voor de vaststelling van de belasting op hout en kolen.¹²⁴ Samengevat kwamen dus verschillende personen en groepen aan bod bij de opstelling van de lokale Antwerpse ordonnanties. Toch gaat het hier nog steeds om een bepaalde elite, hoewel het elke burger vrijstond om verzoeken in te dienen zoals we eerder zagen.

2.3 De opbouw van een gebod

Het gros van de geboden kenmerkt zich door eenzelfde structuur. Ze beginnen met wat we de *intitulatio* zouden kunnen noemen. Hierbij wordt kenbaar gemaakt van wie het gebod uitgaat. Dat gaat zoals vermeld praktisch altijd om de schout, burgemeesters, schepenen en raad van de stad. Zoals we eerder zagen

¹¹⁷ Van Uytven, Bruneel en Coppens, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 463-4 en 483.

¹¹⁸ Van Uytven, Bruneel en Coppens, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 467-8.

¹¹⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 496v°, 08.02.1587.

¹²⁰ Swart, “A Renaissance Republic?,” 144.

¹²¹ Van Uytven, Bruneel en Coppens, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 468-469.

¹²² Van Uytven, Bruneel en Coppens, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 487.

¹²³ FAA, ARASA, PK#918, folio 200 v°, 08.07.1606.

¹²⁴ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 322, 16.04.1591.

vormen zij de belangrijkste instellingen en figuren bij de totstandkoming van een gebod. Na de *intitulatio* volgt dan de *datatio*, namelijk de dag waarop het gebod is uitgevaardigd.

Vervolgens begint de *narratio*, hoewel dit deel niet in elk gebod aanwezig is. Hierin geeft de magistraat vooral zijn beweegredenen weer. Hij zet hier uiteen welke problemen zich voordoen, waarom dat een probleem is en eventueel ook wat er de oorzaak van is. Zoals zal blijken gaat het hier om heel uiteenlopende problemen, gaande van vuile straten over kinderen die overlast veroorzaken tot mensen die de accijnzen van de stad frauderen. Tot slot is het ook hier dat melding gemaakt kan worden van eventuele klachten die de aanleiding vormden voor het gebod en waarmee de magistraat rekening hield in zijn besluiten.

De *dispositio* vormt dan het derde deel van een gebod. Hierin komen de bepalingen van de magistraat aan bod. Deze bepalingen hebben als doel het probleem dat in de *narratio* werd vermeld, te voorkomen of op te lossen. De maatregelen gelden niet altijd voor alle inwoners van de stad. Heel wat geboden zijn gericht op bepaalde groepen, bijvoorbeeld op de brouwers, de kinderen of de bedelaars. Binnen de *dispositio* is meestal ook een *sanctio* aanwezig. Deze sancties moeten de mensen uiteraard aanzetten de regels na te leven. De straffen die bepaald worden, verschillen echter van gebod tot gebod. Heel vaak gaat het om geldboetes (die qua omvang sterk variëren), maar het kan ook gaan om de verbeurdverklaring van bepaalde goederen of een proces voor de schepenbank.

Niet elk gebod dat uitgevaardigd werd, is echter te analyseren aan de hand van deze structuur. Het gaat hier dan vooral om de geboden die niet zozeer een regel bevatten, maar wel als aankondiging fungeerden. Ook in deze geboden is de *intitulatio* en *datatio* aanwezig, maar nadien volgt simpelweg hetgeen de magistraat wil kenbaar maken aan zijn inwoners. Het gaat hier bijvoorbeeld om de aankondiging van jaarmarkten en de bekendmaking wanneer en waar de stadsaccijnzen verpacht zullen worden.

2.4 ‘Geboden ende uytgeroepen’: kennisgeving aan de inwoners

Tot nu toe zagen we hoe geboden tot stand kwamen. Een bepaald gebod redigeren en beslissen tot de uitvaardiging ervan is echter één ding. De bevolking van de beslissing in kennis stellen, is iets anders. Dat is nochtans noodzakelijk om ervoor te zorgen dat de regel daadwerkelijk een effect kan hebben. Toch was het in de vroegmoderne tijd lang niet altijd makkelijk om de hele bevolking te bereiken, zeker aangezien de communicatiemiddelen al bij al beperkt waren. Daarom probeer ik hier te achterhalen op welke manier(en) het Antwerpse stadsbestuur in deze periode zijn beslissingen kenbaar maakte. Hiervoor val ik vooral terug op aanwijzingen die we in de bronnen zelf terugvinden.

Een eerste aanwijzing vinden we dus in het bronnencorpus zelf terug. Een groot deel van de geboden uit de onderzochte periode is immers in gedrukte versie bewaard gebleven. De ontwikkeling van de drukkunst bood dan ook heel wat mogelijkheden, onder meer om beslissingen sneller en breder kenbaar te maken. Antwerpen kan hier zeker als voorloper gezien worden, met de bekende drukkersfamilie Plantin-Moretus als grootste exponent. Christophe Plantin werd immers in 1586 door het Antwerpse stadsbestuur aangesteld om alle edicten en ordonnanties te drukken die door het stadsbestuur werden uitgevaardigd. Hij kreeg hiervoor een jaarlijks pensioen van 300 gulden.¹²⁵ Na diens dood volgde zijn schoonzoon Jan Moretus hem op als stadsdrukker van Antwerpen. Ook hij kreeg in 1599 een pensioen van 300 ponden ‘ter saecken van ’t drucken van alle d’ordonnantien ende publicatien diemen vander stadts wegen ’t geheel jaer

¹²⁵ Nina Lamal, “Commerce and good governance: The broadsheet ordinances in the Van der Meulen archive,” in *Broadsheets. Single-sheet publishing in the first age of print*, ed. Andrew Pettegree (Leiden en Boston: Brill, 2017), 207-8.

dore publicerende is'.¹²⁶ In het algemeen werden vanaf de jaren 1560 in meer en meer steden in de Nederlanden proclamaties gedrukt, vaak door een drukker die hier van stadswege voor was aangeduid.¹²⁷ Het is ook bekend dat gedrukte versies van de geboden op verschillende plaatsen in de stad werden gehangen. Zo vermeldt een gebod uit 1586 over de beurs dat de gedrukte versies op alle hoeken van de beurs werden geafficheerd.¹²⁸ Verder beschikken we nog over een vorstelijke ordonnantie uit 1588. Hierin wordt gespecificeerd waar gedrukte exemplaren van de ordonnantie opgehangen moesten worden, namelijk aan de kerkdeuren, het stadhuis en de stadspoorten.¹²⁹ Allemaal plaatsen dus waar veel mensen passeerden. Wat hen ook in staat moest stellen kennis te nemen van de beslissingen. Uit het archief van de drukkerij Plantin-Moretus blijkt dat van de meeste ordonnanties tussen 300 en 500 versies werden gedrukt, wat toch een wijde verspreiding impliceert.¹³⁰ Bovendien blijkt uit de Antwerpse stadsrekening voor de jaren 1621-1622 dat ordonnanties en geboden wel degelijk aangeplakt werden. Pauwels Palius kreeg toen immers 98 ponden en 2 schellingen betaald voor het 'placken van verscheyde ordonnantien'.¹³¹

Naast de publicatie op papier werden de geboden ook mondeling omgeroepen in de stad. Het merendeel van de geboden start dan ook met de woorden 'geboden ende uytgeroepen'. Het omroepen kon op verschillende plaatsen gebeuren. Meermaals vinden we terug dat de ordonnanties 'ter puyen aff' gepubliceerd werden, soms gevolgd door de vermelding dat het om de pui van het stadhuis gaat.¹³² Eenmaal vond ik terug dat er bij zo'n omroeping vele omstaanders aanwezig waren, namelijk in de gedrukte versie van een ordonnantie van de aartshertogen.¹³³ Het gaat dus niet om een gebod, maar we mogen wel veronderstellen dat ook bij de omroeping van geboden verschillende mensen aanwezig waren op de Grote Markt. Een keer maakt een gebod melding dat het omgeroepen werd op de beurs.¹³⁴ Het had te maken met een Italiaanse kapitein. Het is waarschijnlijk daarom dat het gebod ook hier afgeroepen werd. Ook vanop de 'sarcken' werden geboden omgeroepen.¹³⁵ Wat hier precies mee bedoeld wordt, is niet duidelijk. Vermoedelijk gaat het om verhogingen in steen die her en der in de stad aanwezig waren en van waar functionarissen de beslissingen konden omroepen. Tot slot eindigen verschillende geboden ook met de zinsnede 'd'een segghet den anderen voorts'.¹³⁶ Om zijn beslissingen kenbaar te maken, vertrouwde het stadsbestuur er dus op dat wie het hoorde, de inhoud verder zou vertellen aan anderen.

Welke stadsfunctionarissen precies verantwoordelijk waren voor het omroepen van de geboden, vermelden de bronnen niet. Waarschijnlijk behoorde het tot het takenpakket van de zogenaamde stadstrompetters. De functie van stadstrompetter is sinds de middeleeuwen in meerdere Europese steden

¹²⁶ FAA, ARASA, R#38, folio 171 v°.

¹²⁷ Arthur der Weduwen, *State communication and public politics in the Dutch Golden Age* (Oxford: Oxford University Press, 2023), 63-5.

¹²⁸ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 234, 07.06.1586. Hetzelfde gebod met dezelfde vermelding werd opnieuw gepubliceerd in 1588: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 262, 10.06.1588. Nogmaals in 1592: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 337, 22.06.1592; 1593: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 360, 08.05.1593.

¹²⁹ Lamal, "Commerce and good governance," 212.

¹³⁰ Der Weduwen, *State communication and public politics*, 187.

¹³¹ FAA, ARASA, R#63, folio 351 r°- 351 v°.

¹³² FAA, ARASA, PK#919, folio 134 v°, 27.07.1621; Zie verder ook de geboden van 31.06.1588, 04.04.1592, 31.12.1602, 20.09.1612 en 13.09.1613.

¹³³ Zoals gezegd gaat het niet om een gebod. Toch bevindt de gedrukte versie zich tussen de gedrukte geboden van het jaar 1613. FAA, ARASA, PK#2828, nummer 674, 13.09.1613.

¹³⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 32v°-33r°, 04.04.1592.

¹³⁵ Zie bijvoorbeeld het gebod van 17.05.1605: FAA, ARASA, PK#918, folio 185 v°, 17.05.1605.

¹³⁶ Zie bijvoorbeeld het gebod van 21.09.1588: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 267, 21.09.1588.

bekend. Geweten is dat zij bepaalde gelegenheden zoals processies of intredes muzikaal begeleidden.¹³⁷ In de Antwerpse stadsrekeningen worden in de onderzochte periode telkens verschillende trompetters vermeld. In 1609 en 1610 ging het om vier mannen.¹³⁸ Er wordt echter niet gespecificeerd waarvoor zij betaald werden. Het stadstrompettersboek, bewaard in het Felixarchief, geeft ons wel een paar aanwijzingen. Het gaat hier om een boek dat pas werd samengesteld vanaf 1774. Of de inhoud ook opgaat voor de late 16de en vroege 17de eeuw is dus niet zeker, al wordt wel vermeld dat een soortgelijk boek gemaakt werd in 1630.¹³⁹ Het boek bevat onder meer een reglement uit 1774 waarin de taken en verplichtingen van de stadstrompetters opgesomd worden. Hieruit blijkt dat zij instonden voor het luiden van de klokken van de kathedraal wanneer onweer naderde.¹⁴⁰ Vanop de toren van de kathedraal moesten zij ook de wacht houden om in geval van brand alarm te slaan.¹⁴¹ Ook in de stadsrekening uit 1610 wordt overigens vermeld dat de trompetters dienst deden op de Onze-Lieve-Vrouwetoren.¹⁴² Er is echter ook een kwitantie gekopieerd waaruit blijkt dat de stadstrompetters in 1768 36 guldens betaald kregen voor 'het publiceren van den twintighsten penninck op de hoecken van de straten deser stadt Antwerpen'.¹⁴³ Op 14 mei 1771 kondigden ze op de kruispunten aan dat het verboden was om nog honden los te laten lopen. Daarvoor kreeg elke trompetter een vergoeding van twee gulden.¹⁴⁴ De stadstrompetters vormden dus een onderdeel van wat David Garrioch de 'soundscape' van een stad noemde.¹⁴⁵ Dat stelde ook Louise Vermeersch vast in haar proefschrift. In het 16de-eeuwse Gent waren het eveneens trompetters die de voorgeboden van de magistraat omriepen. Naast de afkondiging aan het stadhuis werden ze ook op verschillende kruispunten in de stad bekendgemaakt.¹⁴⁶ We kunnen er dus van uitgaan dat ook in Antwerpen de stadstrompetters de beslissingen van het stadsbestuur bekendmaakten op verschillende plaatsen in de stad.

Nog wat meer informatie over de afkondiging van bepalingen kunnen we tot slot ook halen uit de aankondigingen van vredesverdragen. Belangrijk hierbij is wel dat niet elk gebod met evenveel luister en vertoon zal gepubliceerd zijn als de vredesverdragen. Toch interesseren enkele elementen ons die erbij vermeld worden. Zo lezen we dat de vrede met Frankrijk in 1598 afgekondigd werd vanop een 'stellagie' voor de Statenkamer van het stadhuis.¹⁴⁷ Ook de vrede met Engeland in 1604 werd op die manier bekendgemaakt nadat 'de trompetten hadden gesteken ende den horen was geblasen ende de scalmeyen gespeelt'.¹⁴⁸ Bij de afkondiging van een vrede, maar even goed van een gebod, was het dus belangrijk om de aandacht te trekken van mensen zodat er zoveel mogelijk aanhoorders waren.

¹³⁷ M.P. Beukers, "'Spoelluden om die stat dairmede te eren' Stadsspeellieden in Utrecht in de vijftiende eeuw," *Jaarboek Oud-Utrecht* (1988): 36.

¹³⁸ FAA, ARASA, R#49, folio 160v°-161r°.

¹³⁹ FAA, ARASA, PK#1417, folio 1.

¹⁴⁰ FAA, ARASA, PK#1417, folio 80.

¹⁴¹ FAA, ARASA, PK#1417, folio 95.

¹⁴² FAA, ARASA, R#49, folio 160v°-161r°.

¹⁴³ FAA, ARASA, PK#1417, folio 107.

¹⁴⁴ FAA, ARASA, PK#1417, folio 105.

¹⁴⁵ David Garrioch, "Sounds of the city: the soundscape of early modern European towns," *Urban History* 30.1 (2003): 8.

¹⁴⁶ Louise Vermeersch, "Multimedia in de stad. Interacties tussen het geschreven, gedrukte en gesproken woord in de Gentse publieke sfeer (1550-1585)" (PhD diss., Universiteit Gent, 2018), 109.

¹⁴⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 118 r°, 07.06.1598.

¹⁴⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 178 r°, 31.10.1604.

2.5 Conclusie

Uit dit hoofdstuk bleek ten eerste dat verschillende groepen uit de Antwerpse samenleving betrokken waren bij de opstelling van de geboden. Enkelen onder hen zoals de burgemeesters, schepenen en de raad hadden een heel rechtstreekse impact op de regels die uitgevaardigd werden omdat ze zelf het initiatief konden nemen. Toch kon vrijwel elke inwoner van de stad mee proberen wegen op het beleid door een rekest in te dienen. Of die verzoeken altijd even succesvol waren, valt te betwijfelen en hing vermoedelijk af van het aantal soortgelijke klachten en van de positie die de klager bekleedde. Verder onderzoek naar de rekestboeken kan hierover meer uitsluitsel bieden. Daarnaast stelden we vast dat de magistraat probeerde om zijn bepalingen zo breed mogelijk te verspreiden. De legitimiteit en autoriteit van regels hing immers ook af van de kenbaarheid. In Antwerpen gebeurde dat in deze periode zowel via gedrukte versies van de geboden als via de omroeping ervan.

3. ‘Eene wel ghepoliceerde stad’

Zoals aangegeven in de inleiding is de bedoeling van dit hoofdstuk om te achterhalen wat de Antwerpse magistraat in deze periode beschouwde als ‘eene wel ghepoliceerde stad’. Dat doe ik in de eerste plaats door enkele thematische analyses te maken over vier ruime thema’s: openbare veiligheid, religie, regulering van de interne markt en openbare gezondheid. Vele andere thematische analyses zijn uiteraard nog mogelijk, maar pasten jammer genoeg niet binnen het bestek van deze thesis. Vervolgens onderzoek ik de retoriek die het stadsbestuur in zijn geboden hanteerde. Ook dat kan ons immers iets leren over de voorkeuren en aversies van de magistraat. Tot slot analyseer ik nog de regels die de stedelijke overheid uitvaardigde over vier groepen die de ‘goede politie’ mogelijks in gevaar brachten: prostituees, bedelaars, kinderen en vreemdelingen. Op die manier kom ik uiteindelijk tot een conclusie over wat het Antwerpse stadsbestuur in deze periode beschouwde als ‘eene wel ghepoliceerde stad’.

3.1 Thematische analyses

3.1.1 Openbare veiligheid

Een van de belangrijkste thema’s waarmee overheden zich, ook vandaag nog, bezighouden, is de openbare veiligheid op hun grondgebied. Ook in de Antwerpse geboden komen heel wat verordeningen voor die te maken hebben met dit thema. Het gaat daarbij om een hele verscheiden reeks aan maatregelen die de magistraat nam: gaande van verordeningen over de burgerwacht, over geboden tegen wapendracht tot maatregelen tegen oproerige personen. In de komende alinea’s focus ik mij op drie onderwerpen: brandbestrijding, de Antwerpse stadsmilitie en de strijd tegen ‘seditieuse personen’.

Brandbestrijding

Als eerste onderzoek ik hoe de Antwerpse magistraat probeerde het brandgevaar in de stad zo veel mogelijk te beperken. Brandgevaar vormde dan ook een wezenlijk onderdeel van het stedelijk leven en was volgens sommigen zelfs de grootste bedreiging voor vroegmoderne steden. Eens een brandhaard ontstond, waren de middelen immers beperkt om het vuur te blussen, vooral bij gebrek aan degelijk materiaal.¹⁴⁹ Zeker grote branden hebben dan ook veel aandacht gekregen in de academische literatuur: denk aan de grote brand van Londen in 1666 of die van Rome ten tijde van keizer Nero.¹⁵⁰ Recent startte ook het onderzoeksproject *(In)flammable cities* over brandgevaar in de steden van de Lage Landen tussen 1200 en 1650.¹⁵¹ Voor Antwerpen bleef het onderzoek voorsnog beperkt. Rutger Tijs gaat in zijn lijvige werk wel dieper in op enkele verordeningen uit de 14de en 15de eeuw, die het onder meer verboden om daken te dekken met riet of stro en het verplichtten om daktichels te gebruiken.¹⁵² Geboden om brand zo veel mogelijk te voorkomen, waren dan ook zeker niet nieuw in Antwerpen.¹⁵³ Wel weten we dat de stad ook in de

¹⁴⁹ Marie Luise Allemeyer, “Profane hazard or divine judgement? Coping with urban fire in the 17th century,” *Historical Social Research* 32 (2007): 146.

¹⁵⁰ Zie onder meer: Peter Ackroyd, *The great fire of London* (London: Penguin Books, 1993); Joseph J. Walsh, *The great fire of Rome: life and death in the ancient city* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019).

¹⁵¹ “(In)flammable cities: Rethinking crisis, resilience and community in the Low Countries (1200-1650),” Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, geraadpleegd 01.02.2024, www.nwo.nl.

¹⁵² Tijs, *Tot cieraet deser stad*, 39-43.

¹⁵³ Génard, “Index der gebodboeken,” 132, 137, 165, 204, 230, 258, 371.

onderzochte periode niet gespaard bleef van (kleinere) branden. Zo betaalde de stad in 1622 31 ponden en 10 schellingen aan de rentmeester-generaal. Dat bedrag had hij voorgeschoten aan mensen die mee de brand hadden helpen blussen in het huis met de naam *de roode Lelie*.¹⁵⁴

Ook tijdens de onderzochte periode duiken daarom verschillende geboden op die te maken hebben met brand, dertien in totaal. De meeste van die geboden werden uitgevaardigd in de zomermaanden juli en augustus, naast enkele die in de lente afgekondigd werden. De vrees voor brand was in de zomer dan ook groter dan in de winter, vooral door de temperaturen. Voor andere steden, zoals Stockholm, werd al vastgesteld dat de meest verwoestende branden in de zomermaanden voorvielen.¹⁵⁵ De Antwerpse magistraat gaf dan ook zelf vaak de ‘continuele droochte ende groote hitte’ aan als aanleiding voor het gebod.¹⁵⁶

De maatregelen die het stadsbestuur nam om het risico te verminderen, bleven al bij al beperkt. In het merendeel van de gevallen werd aan alle inwoners verplicht om kuipen gevuld met water aan hun deur te zetten, zodat bluswater snel beschikbaar was in geval van brand.¹⁵⁷ Dat was nodig omdat door de aanhoudende hitte ‘alle backen ende cisternen’ uitgedroogd waren.¹⁵⁸ In 1585 moesten naast gevulde kuipen ook ladders klaargezet worden.¹⁵⁹ Naast gewone burgers waren in Antwerpen ook zogenaamde putmeesters verantwoordelijk voor brandbestrijding. In 1616 werd hen opgedragen genoeg brandemmers te voorzien en klaar te houden voor het geval een brand uitbrak.¹⁶⁰ Afgaande op oudere geboden hadden deze putmeesters dezelfde verantwoordelijkheden als bijvoorbeeld de putmeesters van Roermond.¹⁶¹ Zo moesten ze nakijken of er voldoende ladders en emmers waren op de correcte plaatsen.¹⁶² In dat opzicht nam de Antwerpse overheid gelijkaardige maatregelen als andere steden. Zowat overal kwam in ordonnanties de verplichting voor om water, emmers en ladders te voorzien. In tegenstelling tot bijvoorbeeld een stad als Keulen bleven de Antwerpse geboden wel eerder summier in de maatregelen die ze namen.¹⁶³

Naast aanhoudende droogte was de magistraat vooral beducht voor het gebruik van vuurwerk in de stad. Dat werd vanaf de 15de eeuw gebruikt in Italië en verspreidde zich nadien verder over Europa. Niet zelden veroorzaakte het echter brand.¹⁶⁴ Daarnaast veroorzaakten vooral jongeren blijkbaar overlast door overdag en ’s nachts vuurwerk af te schieten op straat. Reden waarom het in 1594 door de magistraat verboden werd.¹⁶⁵ Nog geen maand later werd een soortgelijk gebod uitgevaardigd. Ditmaal om de intrede van aartshertog Ernest van Oostenrijk in goede banen te leiden. Ook nu wilde de stedelijke overheid brand voorkomen, maar vuurwerk werd niet volledig verboden. Het mocht wel pas afgeschoten worden wanneer

¹⁵⁴ FAA, ARASA, R#63, folio 358 v°.

¹⁵⁵ David Garrioch, “Towards a fire history of European cities (late Middle Ages to late nineteenth century),” *Urban History* 46.2 (2019): 206.

¹⁵⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 17r°, 23.07.1590.

¹⁵⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 17r°, 23.07.1590.

¹⁵⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 150r°, 20.07.1601.

¹⁵⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 436r°, 01.04.1585.

¹⁶⁰ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 744, 20.07.1616.

¹⁶¹ Daniel Moerman, “‘Och wod het toch een lutie regenen’. Droogte en waterschaarste in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa, een geschiedenis van klimaatverandering en sociale veerkracht,” *Leidschrift* 36 (2021): 71.

¹⁶² Génard, “Index der gebodboeken,” 132.

¹⁶³ Cornel Zwierlein, *Prometheus tamed: fire, security, and modernities, 1400 to 1900* (Leiden: Brill, 2021), 189.

¹⁶⁴ Garrioch, “Towards a fire history of European cities,” 217.

¹⁶⁵ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 376, 26.04.1594.

de aartshertog en zijn gevolg waren aangekomen in het Sint-Michielsklooster. Zo lang dat niet het geval was, bleef de 'grootte clocke' luiden.¹⁶⁶ Soortgelijke maatregelen werden getroffen bij de Blijde Intrede van de aartshertogen in 1599. Ook ditmaal was het verboden vuurpijlen af te schieten tot wanneer een schot werd gelost met een kanon op de vesten.¹⁶⁷ Naast de herhaling voor specifieke evenementen, werd het verbod ook in normale tijden geregeld herhaald. Onder meer in 1622 omdat er recent ongelukken waren gebeurd waarbij passanten verwond waren door het vuurwerk. Bovendien wordt als aanleiding vermeld dat er in de oogstperiode heel wat huizen gevuld waren met hooi en stro, waardoor een eventuele brand zich nog sneller zou verspreiden.¹⁶⁸

Over hoe branden effectief bestreden werden, geven de geboden uit deze periode slechts sporadisch enkele aanwijzingen. Wel staat vast dat vanaf 1605 alarm geslagen werd door de klok van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te luiden waarmee ook het half uur geluid werd, en niet meer met de grote klok zoals het vroeger gebeurde.¹⁶⁹ Vervolgens moest de compagnie van de burgerwacht uit de straat waar de brand woedde, de omliggende straten beveiligen zodat niemand er in de weg liep. Elk vaandel van de burgerwacht moest ook 12 leren emmers voorzien om de brand te blussen.¹⁷⁰ Daarnaast waren het de schippers, schaliedekkers, metsers, loodgieters en timmerlieden die de brand mee moesten bestrijden, al wordt niet specifiek vermeld welke taken zij hadden.¹⁷¹ Net zoals Coomans vaststelde voor Gent gaat het dus wel om een samenwerking tussen de stedelijke overheid en de inwoners van de stad in functie van het algemeen belang.¹⁷²

De Antwerpse magistraat nam dus maatregelen om brandgevaar te verminderen. Branden kwamen immers zoals gezegd geregeld voor. Allemeyer stelde bij haar onderzoek over het Heilig Roomse Rijk dat doorheen de 17de eeuw branden via een religieuze bril verklaard werden. Ze werden met andere woorden als een soort straf van God gezien voor de zonden van de stedelingen. Geleidelijk aan veranderde die visie volgens haar en raakten stedelingen overtuigd dat zij niet zomaar lijdzaam moesten toekijken. Daarvan getuigen volgens haar technologische ontwikkelingen, brandverzekeringen en ordonnanties.¹⁷³ In die lijn getuigen de Antwerpse geboden dus al vroeger van een overtuiging dat branden voorkomen kunnen worden. Toch wordt in verschillende geboden wel nog verwezen naar God. Zij het vaak heel kort met een toevoeging tussen haakjes 'd'welck Godt verhoeden wille'.¹⁷⁴ Al bij al kunnen we dus stellen dat de magistraat branden vermijden als een belangrijke taak zag. Hoewel het aantal geboden over dit thema vrij beperkt is, wilde men de burgers wel duidelijk de ellende van een brand besparen. Aangezien brandgevaar al zo lang een dreiging vormde voor de stad, vertrouwde de magistraat misschien ook op de gewoontes van de inwoners en de naleving van vele oudere geboden.

¹⁶⁶ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 377, 22.05.1594.

¹⁶⁷ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 444, 07.12.1599.

¹⁶⁸ FAA, ARASA, PK#919, folio 152v^o-153r^o, 08.08.1622.

¹⁶⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 190r^o, 12.07.1605.

¹⁷⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 14v^o, 22.05.1590.

¹⁷¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 190r^o, 12.07.1605.

¹⁷² Janna Coomans, "Stratenmakers: infrastructuur, gebuurten en het publiek belang in laatmiddeleeuws Gent," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 72.1 (2018): 156.

¹⁷³ Allemeyer, "Profane hazard of divine judgement?," 163.

¹⁷⁴ Zie onder meer FAA, ARASA, PK#2827, nummer 491, 01.07.1603.

De stadsmilitie

Een van de onderwerpen die het meest duidelijk onder het thema veiligheid geplaatst kunnen worden, is de Antwerpse stadsmilitie. De vroegmoderne tijd wordt dan wel gezien als de periode van de Militaire Revolutie waarin vorsten geleidelijk aan overschakelden op staande legers, toch bleven in heel wat gebieden milities voortbestaan.¹⁷⁵ De overtuiging is hierbij wel dat ze meer en meer de allure kregen van een voorloper van een politiemacht, hoewel ze in tijden van crisis nog steeds militaire taken konden vervullen.¹⁷⁶ Zo ook in Antwerpen. Tijdens de onderzochte periode werden er verschillende geboden uitgevaardigd die ons inzicht bieden in hoe deze groepen functioneerden en wat precies van hen verwacht werd in tijden van nood. De meeste geboden over dit thema werden uitgevaardigd in 1585 en 1586. Ook op het einde van de onderzoeksperiode, in 1621 en 1622, vaardigde de magistraat enkele verordeningen uit. Op zich is dat niet verwonderlijk aangezien het telkens gaat om periodes waarin de Tachtigjarige Oorlog hevig woedde.

In Antwerpen bestond de stadsmilitie uit twee groepen: de burgerwacht enerzijds en de schuttersgilden anderzijds. Die laatsten bestonden oorspronkelijk vooral uit leden van de elite.¹⁷⁷ In de periode die voorafging aan 1585 kende de Antwerpse stadsmilitie een woelige tijd. Tijdens het iconoclasmes bijvoorbeld van 1566 deed ze niets. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog werden de Antwerpse privileges gekortwiekend omdat de stad had deelgenomen aan de opstand. Zo werden huurlingen aangesteld om de wacht te houden in de stad en werd op Antwerpse kosten een citadel gebouwd.¹⁷⁸ Volgens Swart volgde in 1577 een vernieuwing en modernisering van de stadsmilitie. De burgerwacht bestond voortaan uit alle burgers tussen de 20 en de 60 jaar. Samen vormden zij 80 compagnieën van elk 200 man onder het bevel van acht kolonels. Ook de schuttersgilden kenden een heropleving en bestonden in 1583 elk uit 140 leden.¹⁷⁹ Tijdens de belegering van de stad door de troepen van Farnese kon de stadsmilitie echter weinig doen. In 1585 werd voor de val van de stad slechts één gebod uitgevaardigd over de stadsmilitie, dat de leden verplichtte om zowel 's nachts als overdag hun wachttijden na te komen.¹⁸⁰

Ook na de val van de stad in augustus 1585 veranderde er een en ander voor de stadsmilitie. Ten eerste werd opnieuw een garnizoen ingekwartierd in de citadel in het zuiden van de stad en kreeg Antwerpen opnieuw een militaire gouverneur. Ten tweede werd ook werk gemaakt van een zuivering van de burgerwacht en de schuttersgilden: elk lid van de militie moest een eed zweren dat hij katholiek was en het geloof zou herstellen. Daarnaast is het algemene patroon dat meer en meer burgers probeerden om aan hun verplichtingen te ontkomen. Wie rijk genoeg was, vervoegde een van de schuttersgilden die traditioneel minder verplichtingen kenden. Anderen probeerden op zijn minst een gedeeltelijke vrijstelling te krijgen.¹⁸¹ Toch bleef de Antwerpse stadsmilitie doorheen de onderzochte periode politionele en beperkte militaire taken vervullen, zoals blijkt uit de geboden.

Een van de belangrijkste functies van de militie was om de wacht te houden in de stad. Dat blijkt al uit een van de eerste geboden die na de val werd afgekondigd. Daarin herinnert de magistraat de burgers

¹⁷⁵ Maarten Prak, "Burgers onder de wapenen, van de zestiende tot de achttiende eeuw," *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23.1 (1997): 1.

¹⁷⁶ Maarten Prak, "Citizens, soldiers and civic militias in late medieval and early modern Europe," *Past & Present* 228 (2015): 114.

¹⁷⁷ Swart, "A Renaissance republic?," 131.

¹⁷⁸ Swart, "A Renaissance republic?," 136-7.

¹⁷⁹ Swart, "A Renaissance republic?," 140.

¹⁸⁰ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 193, 12.07.1585.

¹⁸¹ Swart, "A Renaissance republic?," 144-6.

aan hun plicht om de wacht te houden en daarbij hun officieren te volgen en gehoorzamen.¹⁸² De eerste uitgebreide verordening op de burgerlijke wacht draait ook in hoofdzaak om de nachtwacht. Het gebod handelt vooral over de manier waarop de leden van de burgerlijke wacht zich moesten gedragen. Zo moesten ze op tijd komen wanneer hun tienman of honderdman hen sommeerde. Wie 's nachts de wacht moest houden, moest ten laatste een uur na het verlaten van de poortklok aanwezig zijn op zijn wachtplaats en daar ook blijven tot 's morgens de trommel geslagen werd. De wachters dienden er ook op toe te zien dat iedereen die zich 's nachts op straat begaf een licht bij zich had en geen verboden wapens droeg. Tot slot was ook de nodige tucht vereist: de officieren moesten gehoorzaamd worden en steeds moest minstens de helft van de wachters wakker zijn.¹⁸³ Of dit gebod een concrete reactie was op mistoestanden die de magistraat vaststelde, is niet zeker. Al lijken de problemen wel aan te sluiten bij de vaststelling van Swart dat meer en meer mensen onder hun wachtdienst uit probeerden te komen. Dat blijkt ook uit het feit dat dit gebod eind oktober 1586 nogmaals uitgevaardigd werd. De magistraat uitte zich streng tegen die burgers die hun wachtrondes niet aflegden onder het 'pretext van vrijdom oft exemptie', hoewel er heel wat diefstallen en inbraken plaatsvonden. Door al die uitvluchten had de burgerwacht op dat moment 'noch forme, noch affect, noch autoriteyt' volgens het stadsbestuur.¹⁸⁴

Toch lijken dezelfde problemen zich nog steeds voorgedaan te hebben in 1590. Toen werd het uitgebreidste gebod over de burgerwacht uitgevaardigd. Het bestaat uit grosso modo twee delen: een deel over de organisatie van de burgerwacht, en een deel over wat precies van de wachters verwacht werd. Vanaf 1590 werd de burgerwacht georganiseerd op het niveau van de wijken. Elke wijk stond onder het bewind van een kapitein, 32 in totaal. Ook werd bepaald dat iedere inwoner van de stad tussen de 18 en 60 jaar verplicht lid was van de burgerwacht, enkel geestelijken en leden van de dienstdoende magistraat kregen een vrijstelling. Wie fysiek niet in staat was lid te zijn van de burgerwacht moest, net als weduwen en ongehuwde vrouwen, een variabele bijdrage betalen om de kosten te dekken.¹⁸⁵ We stellen dus vast dat de magistraat nog steeds met dezelfde problemen worstelde als enkele jaren eerder, namelijk dat veel mensen hun lidmaatschap verzuimden. Daarom ook was het aantal vrijstellingen heel beperkt. Bovendien werden ook regels opgelegd voor wie niet aanwezig kon zijn op zijn wachtdienst. Wie ziek was, moest dat melden opdat controle mogelijk was. Wie zonder geldige reden niet of te laat kwam opdagen, kreeg een boete. Kapiteins moesten ook vooraf toestemming vragen om de stad te verlaten.¹⁸⁶ Ook dit getuigt van de wil van de magistraat om een performante burgerwacht uit te bouwen, hoewel onder de inwoners zelf het enthousiasme blijkbaar ver te zoeken was. Dat stelde ook Swart vast in zijn onderzoek naar de Antwerpse burgerwacht. Volgens hem zagen meer en meer inwoners de wacht als een lastige plicht in plaats van een voorrecht.¹⁸⁷

Naast enkele herhalingen van bepalingen uit 1586 levert het gebod uit 1590 ons ook inzicht in het takenpakket van de burgerwacht en waarop de wachters precies moesten letten 's nachts. Zoals eerder vermeld was het verplicht om 's nachts met een licht op straat te komen.¹⁸⁸ Wachters moesten mensen

¹⁸² FAA, ARASA, PK#917, folio 443r°, 21.08.1585.

¹⁸³ FAA, ARASA, PK#917, folio 467r°-468r°, 08.02.1586.

¹⁸⁴ FAA, ARASA, PK#917, folio 488r°-492v°, 31.10.1586.

¹⁸⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 9v°-10r°, 22.05.1590.

¹⁸⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 10v°-11r°, 22.05.1590

¹⁸⁷ Swart, "A Renaissance republic?," 146.

¹⁸⁸ Deze verplichting werd ook meerdere malen apart afgekondigd. Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#917, folio 462v°, 12.12.1585; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 264, 13.08.1588; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 593, 30.09.1610.

zonder licht dan ook aanspreken. Ook mochten enkel wachters 's nachts op de vesten en wallen van de stad komen. Ook hierop moest dus toezicht gehouden worden. Daarnaast moesten wachters vooral optreden tegen overlast. Dronken, dansende, zingende en roepende mensen riskeerden om opgepakt te worden voor het verstoren van de rust.¹⁸⁹ De wachters mochten overigens ook zelf niet dronken zijn, reden waarom bijvoorbeeld in 1597 verboden werd aan herbergiers om in de buurt van de poorten wachters te ontvangen.¹⁹⁰

Naast deze geboden die uitsluitend over de burgerwacht en schuttersgilden draaiden, zijn er ook geboden die over hele andere thema's gaan, maar toch verwijzen naar de stadsmilitie. In dergelijke gevallen wordt de stadsmilitie vaak aangesteld als verantwoordelijke voor het afdwingen van de verordeningen. Zo verbood de magistraat in 1601 om 's nachts in de vesten te vissen. Het gebod bepaalde dat de nachtwacht mocht schieten naar wie toch viste in de vesten.¹⁹¹ Daarnaast dienden wachters vooral toezicht te houden aan de stadspoorten. Toen in 1603 door het stadsbestuur verboden werd om meibomen te planten, moest de wacht erop toezien dat niemand bomen binnenbracht.¹⁹² Op bepaalde momenten moesten wachters ook 'soo veel als mogelyck' verhinderen dat vreemde bedelaars de stad konden betreden.¹⁹³ Hieruit blijkt dat de stadsmilitie in deze periode toch een uitgebreid takenpakket had.

Uit het voorgaande lijkt de burgerwacht dus vooral politionele taken te hebben gehad. Toch kon de stadsmilitie nog wel een militaire functie vervullen in tijden van nood. Verschillende geboden tussen 1585 en 1622 bepalen hoe de inwoners zich moeten gedragen ten tijde van 'alarme oft rumoer'. Het kon in deze gevallen zowel gaan om intern als extern rumoer. Slechts een keer wordt expliciet verwezen naar een militaire reden als oorzaak voor het uitvaardigen van een dergelijk gebod. Dat gebeurde in 1605 omdat 'den vyant te water ende te lande met grooter macht hem is verthoonende ontrent deser stadt'.¹⁹⁴ Op dat moment had Maurits van Oranje immers een campagne gelanceerd tegen Antwerpen die uiteindelijk op niets uitdraaide.¹⁹⁵ Ook in 1622 werd een dergelijk gebod uitgevaardigd, dus na de hervatting van het conflict. Hierbij verwees de magistraat echter niet expliciet naar een militaire dreiging, wel naar 'dese conjuncture van tyde'.¹⁹⁶ Er werd in elk geval dus wel gealludeerd op de veranderde context.

Of er nu een expliciete militaire dreiging was of niet, telkens kondigde dit type gebod dezelfde verplichtingen af. Het herinnerde de inwoners van de stad aan hun taken wanneer de stormklok werd geluid.¹⁹⁷ Wie op het moment van onrust of een aanval 'ter wacht geordonneert' was, moest zich zo snel mogelijk met zijn wapen naar het huis van zijn korporaal begeven. Van daaruit moest elke groep vervolgens onder hun vaandel de wijk 'besetten ende bewaeren'. Wie op dat moment niet van dienst was, moest in zijn wijk blijven om zijn compagnie te kunnen versterken.¹⁹⁸ De wachters aan de stadspoorten moesten er

¹⁸⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 11v°-15v°, 22.05.1590.

¹⁹⁰ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 406, 04.06.1597.

¹⁹¹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 461, 18.04.1601.

¹⁹² FAA, ARASA, PK#2827, nummer 487, 29.04.1603.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#919, folio 22v°-25r°, 13.04.1613.

¹⁹⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 185v°, 27.05.1605.

¹⁹⁵ Johannes Müller, *Exile memories and the Dutch Revolt. The narrated diaspora, 1550-1750* (Leiden: Brill, 2016), 66.

¹⁹⁶ FAA, ARASA, PK#919, folio 159v°, 22.12.1622.

¹⁹⁷ FAA, ARASA, PK#919, folio 131r°, 07.04.1621.

¹⁹⁸ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 327, 12.09.1591. Een gelijkaardig gebod werd in 1598 uitgevaardigd, zie: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 423, 27.08.1598.

ook op toezien dat niemand de stad verliet.¹⁹⁹ In 1621 werd ook aan de 'vremde natien' zoals de Spanjaarden, de Italianen en de Engelsen opgedragen om zich in dergelijke gevallen met hun knechten gewapend naar de beurs te begeven.²⁰⁰

Ook aan de inwoners die geen lid waren van de stadsmilitie werd opgedragen hoe ze zich moesten gedragen. Ten eerste hadden zij een taak in de voorbereiding op een aanval. Zo werd hen in 1598 geboden om tot 400 passen van de vesten alle hagen en omheiningen te verwijderen die het zicht beletten.²⁰¹ Daarnaast moesten burgers zowel in 1605 als 1621 mogelijke zwakke plekken in de stadsomwalling dichtten. Concreet moesten vensters die uitkeken op de Schelde of de vlieten voorzien worden van tralies. Indien dit niet gebeurde, zouden ze toegemetst worden. Ook andere deuren en openingen aan de kant van het water moesten toegemetst worden om de stad beter te kunnen beschermen.²⁰² Verder moesten de burgers zich in tijden van onrust vooral gedeisd houden. Men diende in zijn of haar wijk te blijven en niet op straat te komen.²⁰³ Tot slot werden de inwoners ook verplicht om lantaarns buiten hun huis te hangen als het rumoer of onrust zich 's avonds of 's nachts voordeed.²⁰⁴ De magistraat verwachtte dus dat de inwoners meehielpen om de rust in de stad te bewaren.

'Oproerige geesten ende seditieuse personen'

Een ander aspect van de openbare orde, zeker vanuit het perspectief van de Antwerpse magistraat, heeft te maken met de zogenaamde 'oproerige geesten ende seditieuse personen'.²⁰⁵ In de meeste gevallen gaat het om personen die op allerlei manieren boodschappen verspreidden in de stad waar de magistraat het niet eens mee was. Ook in de geboden vinden we doorheen de onderzochte periode vrij regelmatig verordeningen en aankondigingen terug die over dit thema gaan. Naast het verbieden van dergelijke acties, komen in de geboden soms ook oproepen voor om de daders aan te geven. Hierin vinden we vaak wat meer info over wie gevisieerd werd met de actie of waar ze plaats vond.

Het eerste wat ons interesseert, is de inhoud van de boodschappen die deze 'oproerige geesten' verspreidden. We kunnen ons immers afvragen of die verband hield met de bredere historische context of net niet. Uit de geboden blijkt dat er verschillende soorten boodschappen voorkwamen. Ten eerste zijn er die boodschappen die draaien rond individuele personen. Jammer genoeg wordt de exacte inhoud nooit vermeld. Wel weten we dat het in 1591 ging om een bericht waardoor 'sekeren borger grootelyck wordt geinjurieert, gediffameert ende gedreght'.²⁰⁶ Dergelijke beledigende boodschappen kwamen ook in de jaren nadien nog voor en moesten volgens de magistraat bestraft worden omdat het ging om zaken van 'seer quaden exemple ende consequentie'.²⁰⁷ Dat de magistraat wilde optreden tegen deze beledigingen is niet uitzonderlijk. Onder meer Jelle Haemers stelde vast dat het beledigen van tegenstanders een wijdverbreid kenmerk was van steden in de Nederlanden in de late middeleeuwen en het begin van de

¹⁹⁹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 389, 07.01.1595.

²⁰⁰ FAA, ARASA, PK#919, folio 131r°-131v°, 07.04.1621.

²⁰¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 423, 27.08.1598.

²⁰² FAA, ARASA, PK#918, folio 188r°-188v°, 22.06.1605; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 830, 26.03.1621.

²⁰³ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 423, 27.08.1598.

²⁰⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 131r°-131v°, 07.04.1621.

²⁰⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 29r°, 12.10.1591.

²⁰⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 26v°, 17.06.1591.

²⁰⁷ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 442, 16.10.1599. Voor enkele andere voorbeelden, zie: FAA, ARASA, PK#2827, nummer 485, 05.04.1603; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 528, 28.09.1605.

vroegmoderne tijd. Bovendien trad het stadsbestuur vaak streng op.²⁰⁸ Ook het verspreiden van valse berichten kon volgens de Antwerpse magistraat niet door de beugel. Hiervan vinden we twee voorbeelden terug. In 1602 werd de roddel verspreid dat een vrouw twee kinderen had gebaard met horens op hun hoofd en ‘aen handen ende voeten crawwels in forme van duyvels’.²⁰⁹ In 1607 deed dan weer een verhaal de ronde dat in de gevangenis van de aalmoezeniers een zwangere vrouw zo mishandeld was dat ze haar kind was verloren.²¹⁰ Ook dergelijke berichten verstoorden volgens het stadsbestuur de openbare orde.

Het merendeel van de zaken in de geboden draait echter niet om individuele inwoners, maar wel om de wereldlijke en geestelijke overheid. Verschillende ‘perturbateurs van de gemeyne ruste’ dreven in 1591 de spot met God, zijn heiligen en zijn Kerk.²¹¹ Hieruit blijkt dat dus ook in Antwerpen nog tegenstanders van het katholieke geloof woonden. In 1602 werden soortgelijke spotprenten en -dichten tegen onder meer het katholieke geloof verspreid. Ditmaal ging het volgens de magistraat om een poging van de rebellen uit het noorden om zijn inwoners te ‘infecteren oft besmetten’. De spotprenten en -dichten werden volgens het stadsbestuur dan ook door opstandelingen naar inwoners van Antwerpen gezonden in brieven om ze zo verder te verspreiden.²¹² Daarnaast moesten vooral de koning en de magistraat het ontgelden. Opnieuw komt de inhoud meestal niet voor in de geboden. We weten wel dat het bijvoorbeeld in 1591 ging om een spotprent die op de beurs werd geplakt en strekte tot ‘blamatie ende lasteringhe van zijn hoocheyt’.²¹³ In 1613 werd ook het stadsbestuur ‘gedifameert’ in verschillende teksten.²¹⁴ Een keer wordt vermeld dat de ‘schandaleuse geschriften’ gericht waren tegen de geboden die de magistraat uitvaardigde en dat het dus openlijk ging om opruiing.²¹⁵ Door het vluchtige karakter van dergelijke boodschappen was het moeilijk om er tegen op te treden. Toch probeerde de Antwerpse magistraat dat, door onder meer te dreigen met zware boetes, omdat dergelijke berichten voor onrust onder de inwoners konden zorgen en dus ook de positie van de stedelijke elite aantasten.

Dat wat betreft de inhoud. We kunnen het natuurlijk ook hebben over de manieren waarop dergelijke boodschappen verspreid werden. Hierbij valt een grote diversiteit op. Een gebod uit juli 1585 geeft ons het meest complete overzicht. Hierin werd verboden dat de inwoners voortaan nog ‘eenighe proposten, woorden, schriften, refereynen oft fameuse libellen’ verspreidden die tot laster dienden van de functionarissen van de stedelijke overheid.²¹⁶ Zowel het geschreven als het gesproken woord werd dus aangewend om dergelijke boodschappen te verspreiden. Iets waar stedelijke overheden zich al minstens sinds de late middeleeuwen terdege bewust van waren.²¹⁷

De meest voorkomende vorm van communicatie in deze periode, althans volgens de geboden, waren de *fameuse libellen*. Het ging hierbij om pamfletten of kleine boekjes die makkelijk verspreid konden worden.²¹⁸ Ook voor 1585 trad de Antwerpse magistraat op tegen deze schrijfsels, twaalf keer in totaal

²⁰⁸ Haemers, “Filthy and indecent words,” 247, 267.

²⁰⁹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 473, 18.02.1602.

²¹⁰ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 567, 15.12.1607.

²¹¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 29r°, 12.10.1591.

²¹² FAA, ARASA, PK#918, folio 157v°, 20.06.1602.

²¹³ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 329, 08.11.1591.

²¹⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 22r°-22v°, 17.04.1613.

²¹⁵ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 548, 23.02.1607.

²¹⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 441r°, 18.07.1585.

²¹⁷ Jelle Haemers en Valerie Vrancken, “Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant,” *The Medieval Low Countries* 4 (2017): 170.

²¹⁸ *Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma “libelle,” geraadpleegd 23.02.2024, www.gtb.ivdnt.org.

tussen 1479 en 1585.²¹⁹ Dat is relatief gezien wel minder dan de negen geboden over dit thema tussen 1585 en 1622. Toch waren deze *libellen* dus geen nieuw gegeven. Dat toonden onder meer Jelle Haemers en Valerie Vrancken aan. Zij wezen er ook op dat dit type communicatie vaak weldoordacht was met de bedoeling anderen te mobiliseren.²²⁰ Daarnaast werden dergelijke boodschappen vaak gewoon uitgeroepen of doorverteld.²²¹ Dit soort communicatie is natuurlijk heel vluchtig, maar de overheid probeerde er toch tegen op te treden. Dergelijke uitspraken vielen immers vaak het eergevoel van bepaalde personen aan, maar konden ook de legitimiteit van de overheid in vraag stellen. De autoriteiten moesten dan ook reageren om hun legitimiteit niet te verliezen.²²² Verder was de Antwerpse magistraat ook beducht voor boeken. Al sinds de vroege zestiende eeuw werden de drukpersen, onder meer in het kader van de Reformatie, streng gereguleerd.²²³ Dat er nog altijd mazen in het net waren, blijkt uit het feit dat in 1619 een korte kroniek toegevoegd werd aan een almanak. Die kroniek bevatte volgens de magistraat 'diversche leugenen ende onwaerheden' en moest daarom binnengebracht worden bij de schout.²²⁴ In 1590 al was door het stadsbestuur verboden dat oudkleerkopers boeken verkochten die ze vonden in sterfhuizen, vooraleer ze daartoe toestemming hadden gekregen van de commissarissen.²²⁵ Tot slot componeerden inwoners soms ook liedjes om hun boodschap over te brengen. Dit werd zowel in 1603 als 1615 verboden omdat mensen gekrenkt werden in hun naam en faam.²²⁶ Bovendien zorgden dergelijke liedjes ook voor de 'onstichtinghe vande jonckheyt', wat volgens de magistraat niet getolereerd kon worden.²²⁷

Tot slot kunnen we nog analyseren waar deze liedjes en *libellen* gezongen en verspreid werden. Ook hiervoor vinden we enkele aanwijzingen terug in de geboden. Vaak wordt enkel in algemene termen gesproken over de plaats, zeker als het gaat om liedjes of uitspraken. Het gebod uit 1603 dat 'schandaleuse liedekens' verbood, spreekt enkel over straten, herbergen en winkels.²²⁸ Wanneer het over *fameuse libellen* ging, was de magistraat vaak specifieker. Hieruit blijkt dat vooral publieke plaatsen waar veel mensen passeerden populair waren om dergelijke geschriften achter te laten. Zo vond men in 1599 een *libel* dat vastgebonden was aan een pilaar van de nieuwe beurs, maar ook de Grote Markt en het stadhuis waren hiervoor geschikte plaatsen.²²⁹ Uit het voorgaande blijkt dus dat er toch kritische stemmen bestonden in Antwerpen. Soms ging het om conflicten tussen burgers, maar vaak werden ook de wereldlijke en geestelijke overheid gevisieerd. De magistraat probeerde wel op te treden, aangezien hij deze acties als mogelijks destabiliserend zag. Zowel voor als na de val zag het Antwerpse stadsbestuur in deze praktijken een gevaar voor de openbare orde. Toch blijkt ook dat het vaak moeilijk was om effectief actie te ondernemen, gezien de daders zeer weinig sporen nalieten en de communicatie vaak heel vluchtig was. De

²¹⁹ Génard, "Index der gebodboeken," 171, 172, 175, 179, 209, 252, 260, 265, 282, 283, 293 en 364.

²²⁰ Haemers en Vrancken, "Libels in the city," 187.

²²¹ Zie bijvoorbeeld FAA, ARASA, PK#918, folio 29r°, 12.10.1591.

²²² Haemers, "Filthy and indecent words," 249.

²²³ Adam, "The printing industry and the Counter-Reformation in Brussels," 31.

²²⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 114r°, 18.11.1619.

²²⁵ FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 20.12.1590.

²²⁶ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 485, 05.04.1603.

²²⁷ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 726, 19.11.1615. Zie over dit thema: Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "Political poems and subversive songs. The circulation of 'public poetry' in the late medieval Low Countries," *Journal of Dutch Literature* 5.1 (2014): 1-22.

²²⁸ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 485, 05.04.1603.

²²⁹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 442, 16.10.1599; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 528, 28.09.1605; FAA, ARASA, PK#919, folio 22r°-22v°, 17.04.1613.

geboden waren misschien eerder symbolisch van aard om te laten zien dat de magistraat zijn autoriteit niet zomaar liet ondergraven.

Conclusie

In dit deel kwamen drie thema's aan bod die een onderdeel vormden van de openbare veiligheid in Antwerpen. Hieruit bleek dat de magistraat veel belang hechtte aan dit onderwerp, hoewel hij soms probeerde vechten tegen de bierkaai. Brandpreventie kwam geregeld voor in de onderzochte periode en het stadsbestuur herinnerde iedereen aan zijn of haar taken, maar uiteindelijk waren de middelen heel beperkt. Wat betreft de burgerwacht stelden we vast dat de magistraat na de val probeerde om opnieuw een performante stadsmilitie op de been te brengen, hoewel heel wat inwoners in deze periode onder hun verplichtingen probeerden uit te komen. We merkten ook op dat slechts af en toe echt militaire taken weggelegd waren voor de burgerwacht en de schuttersgilden. Veel vaker hadden ze in deze periode politionele taken in de stad om de rust te bewaren en de geboden af te dwingen. Tot slot probeerde de magistraat op te treden tegen wat hij als 'oproerige geesten' bestempelde. Het ging dan om inwoners die onderling ruzies uitvochten, maar belangrijker nog om inwoners die de wereldlijke en kerkelijke overheden belachelijk maakten of aanvielen. Om de rust in de stad en zijn legitimiteit te bewaren, probeerde de magistraat op te treden. Dat bleek echter niet makkelijk gezien het vaak vluchtige karakter van de 'fameuse libellen', spotprenten en liedjes.

3.1.2 'Tot voorderinghe vanden heylighe catholicque religie'²³⁰

In dit deel ga ik in op de naleving van de katholieke leer en het respect voor het katholieke geloof. Ook de heringevoerde processies en ommegangen komen aan bod. Zoals bleek uit het hoofdstuk over de historische context, kreeg de Tachtigjarige Oorlog immers ook een belangrijke religieuze component. In de nasleep van de herovering van Antwerpen kreeg de stad naam als laatste katholieke bolwerk vooraleer men de rebellen in het noorden bereikte. De vraag is echter wat de impact was op het katholieke leven van de calvinistische republiek. Het lijkt aannemelijk dat de katholieke leer in deze periode niet zo goed werd nageleefd en dat de Antwerpenaren hieraan herinnerd moesten worden door hun katholieke stadsbestuur. Ook de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand kan voor regelgevende activiteit gezorgd hebben, aangezien verkeer tussen noord en zuid weer eenvoudiger werd. In de komende alinea's ga ik na in welke mate deze veronderstellingen kloppen.

Naleving van de kerkelijke leer

Ik begin met alles wat te maken heeft met eerbied voor het katholicisme en het naleven van de katholieke geboden. Het katholicisme had immers wel degelijk klappen gekregen in de periode voor 1585. In 1581 had het calvinistische stadsbestuur bijvoorbeeld de openbare uitoefening van het katholieke geloof verboden en ook de katholieke clerus was verbannen.²³¹ In 1585 beschouwde een groot deel van de Antwerpse bevolking zich wel nog steeds als katholiek. Dat blijkt uit een lijst die na de reconciliatie werd opgemaakt en waarin de religieuze gezindte van de leden van de burgerwacht wordt aangeduid. 45% beschouwde zich

²³⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 21v°, 22.12.1590.

²³¹ Marnef, "The process of political change," 32.

katholiek, 26% calvinist en 15% lutheraan.²³² In het Reconciliatieverdrag was ook opgenomen dat niet-katholieken nog vier jaar in de stad mochten blijven wonen, op voorwaarde dat ze zich koest hielden. Na die vier jaar moesten ze zich ofwel bekeren ofwel vertrekken uit de stad.²³³ Op vier jaar tijd verloor Antwerpen zo heel wat inwoners: het bevolkingsaantal zakte van ongeveer 80.000 in 1585 naar 42.000 in 1589. Heel wat protestanten verlieten de stad, terwijl katholieken uit ballingschap terugkeerden.²³⁴

Een grote groep inwoners van Antwerpen was dus katholiek gebleven. De kerkelijke infrastructuur was er echter niet al te best aan toe. In 1585 waren de kloosters gesloten, de kruizen en heiligenbeelden uit het straatbeeld verdwenen en de kerken grotendeels ontdaan van hun kunstwerken. In de decennia die volgden, werd de katholieke infrastructuur in Antwerpen echter herbouwd, grootser dan voordien. Zo telde de stad eind 17de eeuw onder meer 38 kerken, 24 kapellen en 2 katholieke colleges.²³⁵ Een van de eerste maatregelen die het katholieke stadsbestuur nam, op elf september 1585, was om alle goederen die tijdens de troebelen vervoerd waren van kerkelijke instellingen, terug te geven. Dit besluit werd genomen in navolging van het Reconciliatieverdrag. Iedereen die schilderijen, boeken, meubelen, klederen of andere goederen afkomstig uit kerken bezat, moest deze binnen de veertien dagen naar het stadhuis brengen.²³⁶ Ook waren de gilden en ambachten enkele dagen eerder verplicht hun altaren in de kerken herop te richten. Dat verliep echter niet steeds even vlot. Zo ontbrak op veel altaren in 1618 nog een kruisbeeld. Daarnaast taste het stadsbestuur ook in de eigen buidel. Huet en Grieten berekenden dat de magistraat tussen 1591 en 1651 ongeveer een half miljoen gulden aan subsidies gaf aan kerkelijke instellingen. Vooral de reguliere clerus kreeg ondersteuning, zoals de jezuiten die het catechismusonderricht op zich namen.²³⁷

Tussen 1585 en 1622 spoorde de magistraat zijn inwoners verscheidene malen aan om te leven volgens de katholieke leer. Dat op zich duidt al aan dat niet iedere Antwerpenaar dat deed. Een eerste reeks geboden heeft te maken met de periode van de vasten. Vasten betekende vooral het vermijden van zuivel en eieren en een verbod op het eten van vlees.²³⁸ Volgens de Mechelse catechismus moest dit bijvoorbeeld in de aanloop naar Pasen omdat het tijden van penitentie en devotie waren.²³⁹ In totaal werden vijf geboden uitgevaardigd die handelen over het naleven van de vasten: drie in de jaren 1580, één in 1597 en 1605. Ter vergelijking, tussen 1489 en 1585 vaardigde de magistraat dit gebod zes keer uit.²⁴⁰ De frequentie ligt na

²³² Guido Marnef, "Antwerpen als stichtingsplaats van de Remonstrantse Broederschap: Mogelijkheden en hindernissen van de protestantse gemeenschap in een veranderende context (1585-1621)," in *Remonstranten in Antwerpen 1619-2019. 400 jaar Remonstrantse Broederschap*, ed. August den Hollander (Amsterdam: Arminius Instituut, 2020), 8.

²³³ Guido Marnef, "Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'. De casus van de lutherse gemeenschap van Antwerpen, 1585-1622," *Trajecta* 27 (2018): 277.

²³⁴ Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen*, 17.

²³⁵ Muller, "Communication visuelle et confessionnalisation à Anvers," 441; Voor een uitgebreide studie over de Contrareformatie in de Sint-Jacobskerk zie: Jeffrey Muller, *St. Jacob's Antwerp art and Counter Reformation in Rubens's parish church* (Leiden en Boston: Brill, 2016).

²³⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 445r°-445v°, 11.09.1585.

²³⁷ Leen Huet en Jan Grieten, *Nicolaas Rockox 1560-1640: burgemeester van de gouden eeuw* (Antwerpen: Muelenhoff/Manteau, 2010), 264-5.

²³⁸ Adel P. den Hartog, *Wat is eetbaar? Een reis door de wereld van voedseltaboes en eetculturen* (Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2022), 62.

²³⁹ Koen Matthijs en Bart Van de Putte, "Huwen tijdens de advent en de vasten in de 19de eeuw in Vlaanderen," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 31 (2001): 75.

²⁴⁰ Génard, "Index der gebodboeken," 225, 268, 283, 300, 344 en 348.

1585 dus wel hoger. Opvallend is ook dat er na 1605 geen dergelijke geboden meer uitgevaardigd worden. Of dit te maken heeft met een striktere naleving ervan, of met iets anders is niet duidelijk.

Meestal handelden de geboden over de vasten over het naleven van het verbod op het eten van vlees. Daarbij keek de magistraat vooral naar de verkopers van vleesproducten. Er was immers geen absoluut verbod op het eten van vlees. Sommigen mochten wel vlees eten op voorwaarde dat zij daarvoor de toestemming hadden gekregen van bepaalde commissarissen. In 1586 werd daarom geordonneerd dat 'egheen vleesch-houwers, pastey-backers, caberettiers, tafel-houders, hoender-vercoopers oft yemandt anders' vlees mochten verkopen, tenzij de kopers konden bewijzen dat zij toestemming hadden gekregen. Verkopers die betrapt werden, kregen een boete van honderd carolusgulden. Bovendien werden de verkochte producten geconfisqueerd. Ook de kopers kregen dezelfde boete.²⁴¹ In 1588 en 1589 vaardigde het stadsbestuur soortgelijke geboden uit.²⁴² Ook in 1605 werd herhaald dat het verboden was vlees te eten of te verkopen in de vastenperiode. Dat gebod vermeldt evenwel ook dat niemand eieren mag verkopen op straffe van confiscatie en zes gulden boete.²⁴³ Een laatste maatregel die tijdens de vastenperiode genomen werd, is het verbieden van 'dansscholen'. Dat gebeurde in 1597. Het ging niet om een preventief gebod. De magistraat handelde omdat diverse personen dansscholen hadden georganiseerd. Vanuit het perspectief van het stadsbestuur vormde dit een groot probleem. Ten eerste gaven dergelijke dansscholen aanleiding tot ongeregelde heden door jongeren. Daarnaast ervoeren ook de 'goede lieden' last wanneer de jongeren langs hun huizen passeerden. Ten derde werd de 'dienst Godts' erdoor verzuimd. Reden waarom het vanaf acht maart verboden was dergelijke evenementen te organiseren op straffe van twaalf gulden boete.²⁴⁴

Naast de naleving van de vasten hield de Antwerpse magistraat zich in deze periode ook bezig met de controle op de naleving van de zondagsrust. Ook dit was op zich niet nieuw. Tussen 1489 en 1585 vaardigde de Antwerpse magistraat elf keer een gebod uit over de zondagsrust tegenover acht geboden tussen 1585 en 1622.²⁴⁵ Net als bij de geboden op de vasten valt op dat op één na alle geboden over de zondagsrust uitgevaardigd werden voor 1600. Opnieuw kunnen we ons dus afvragen of dit te verklaren valt door een betere naleving vanaf de vroege 17de eeuw. Het kan ook zijn dat de kerkelijke overheid assertiever werd in het afkondigen van regels waardoor de magistraat dit minder deed.

Opeenvolgende Antwerpse stadsbesturen ervoeren de naleving van de zondagsrust dus als belangrijk, ook tijdens de calvinistische republiek. Zondag was immers de dag des Heren en nam een belangrijke plaats in binnen het katholicisme. Het is de dag waarop Christus verrees en waarop ook de hoogmis werd opgedragen in de kerken. Bovendien is zondag ook de dag waarop God volgens het scheppingsverhaal rustte. Bijgevolg moest de mens op zondag zo weinig mogelijk werken om God ten volle te kunnen eren.²⁴⁶ De verplichte rust komt in de geboden in twee gedaanten voor: een eerste reeks geboden handelt over het verbod op werken, een tweede reeks heeft meer met vrije tijd te maken.

²⁴¹ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 219, 18.02.1586.

²⁴² FAA, ARASA, PK#2825, nummer 257, 28.02.1588; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 280, 11.02.1589.

²⁴³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 521, 08.03.1605.

²⁴⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 97r°, 08.03.1597.

²⁴⁵ Génard, "Index der gebodboeken," 183, 194, 199, 222, 255, 274, 299, 302, 319, 355, 371, 381, 387, 391, 392, 393, 396 en 407.

²⁴⁶ Koberson Langhu, "The Roman Catholic view of Sunday: a theological evaluation," *Jurnal Koinonia* 15.1 (2023): 73-5.

Al vrij snel na de herovering van Antwerpen, op 9 oktober 1585, vaardigde de magistraat een gebod uit over de zondagsrust. Daarin wordt eerst en vooral herhaald dat door diverse voorgaande kerkelijke en wereldlijke geboden verboden was om enig 'ambacht, handtwerk oft neeringe' te doen op zon- en heiligendagen. Nadien volgt een resem voorbeelden van handelingen die inwoners toch stelden op die dagen. Zo oefenden mensen hun beroep uit, anderen probeerden oliën, zalven en andere kwakzalverijen te verkopen terwijl nog anderen de straten reinigden. Dat alles volgens de magistraat tot 'verachtlinge vanden geboden Godts ende der heylige kercke'. Daarom verbood het gebod aan iedereen om zijn of haar job nog uit te oefenen op zon- en heiligendagen. Er werden wel enkele uitzonderingen toegestaan. De *moesmeyere* en zijn dienaren, die instonden voor het net houden van de straten, mochten op bepaalde uren vuilnis van de straten halen. Ook de brouwers kregen een soortgelijke uitzondering om hun lege tonnen te verzamelen.²⁴⁷

De andere geboden op de zondagsrust lijken in grote mate herhalingen van dit eerste gebod uit 1585. Af en toe duiken er echter nieuwe elementen op. Zo bevat een gebod uit 1587 enkele versoepelingen. Er mocht toen toch gewerkt worden in het geval twee heiligendagen of een zon- en heiligendag op mekaar volgden. In dat geval mochten verkopers op die tweede rustdag toch werken tot negen uur in de voormiddag 'tot nootelijck gebruyck van de gemeijnte'. Die uitzondering gold evenwel niet als een van beide dagen Kerstdag of Halfoogst (15 augustus) was.²⁴⁸ Daarnaast mochten vissers hun waren verkopen op zondagen, maar enkel wanneer het ging om vis die zou bederven als men tot na de zon- of heiligendag moest wachten.²⁴⁹ In 1588 en 1589 herhaalde de magistraat dezelfde maatregelen.²⁵⁰

Naast het verbod op werken, reguleerde de magistraat ook de vrije tijd op zon- en heiligendagen. Het vertrok vanuit de vaststelling dat op verschillende plaatsen in de stad mensen op zondag samenkwamen om te dansen, schermen, kaatsen of met kegels te spelen. Volgens het stadsbestuur zorgde dit voor overlast voor de 'goede lieden' die aan de huizen passeerden. Bovendien zag de magistraat het als oorzaak dat de kinderen en jongeren 'in ongeregeltheit ende ongestichtheit' opgevoed werden omdat ze er hun godsdienst door verzuimden. Daarom verbood het stadsbestuur om op zon- en heiligendagen dergelijke bijeenkomsten te houden voordat de klok elf uur sloeg.²⁵¹ Hetzelfde gebod werd in 1588 herhaald, maar voegde toe dat dergelijke bijeenkomsten ook na de middag verboden waren tot de klok drie uur sloeg.²⁵² Uit een gebod uit 1595 leren we dat dit verboden werd omdat op die uren de mis werd opgedragen in de kerken of processies rondgingen in de stad.²⁵³

Het was dus belangrijk om de rust op zon- en heiligendagen te verzekeren. Hierbij viseerde men in het bijzonder ook kinderen. Zo stelde de magistraat in 1589 vast dat heel wat kinderen en jongeren op zondagen samenkwamen op de straten en de vesten. Zij waren gewapend met stokken, staven en stenen waarmee ze mekaar sloegen en staken, maar niet zelden ook passanten kwetsten. Bovendien wierpen ze glazen stuk en maakten ze 'groot beroerte'. Daarom werden dergelijke samenkomsten verboden op de verbeurdverklaring van hun opperste kled, maar ook de ouders of meesters van de kinderen droegen een

²⁴⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 453v°-454v°, 09.10.1585.

²⁴⁸ FAA, ARASA, PK#917, folio 926v°, 23.12.1587.

²⁴⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 926v°, 23.12.1587.

²⁵⁰ FAA, ARASA, PK#917, folio 525r°-525v°, 09.08.1588; FAA, ARASA, PK#918, folio 5v°-6v°, 15.11.1589.

²⁵¹ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 240, 13.08.1586.

²⁵² FAA, ARASA, PK#917, folio 524r°, 09.08.1588.

²⁵³ FAA, ARASA, PK#918, folio 81r°, 26.02.1595.

verantwoordelijk. Zij lieten immers toe dat hun kinderen op straat rondhingen. Daarom moesten zij hun kinderen thuis houden. Anders zouden ze opdraaien voor de kosten en straffen.²⁵⁴

Ook uit andere geboden blijkt de bekommernis van de magistraat om de ziel van het kind. In 1593 merkte hij op dat her en der in de stad allerlei spelen werden georganiseerd waar men prijzen kon winnen, zoals vlees, zilver of tin. Hierdoor werden niet alleen de zon- en heiligendagen onteerd volgens de magistraat. Dergelijke spelen waren nog gevaarlijker voor de 'wanckelbaere jonckheydt'. Zij leerden zo immers gokken en geld verkwisten en verzuimden bovendien hun kerkbezoek. Daarnaast leidden dergelijke samenkomsten vaak tot onrust en gevechten, wat volgens het stadsbestuur niet behoorde getolereerd te worden 'in een stad van goeder policijen'. Daarom werden alle spelen verboden op straffe van zes gulden voor de eerste vaststelling en twaalf voor de tweede. Als stadsbeambten iemand meer dan twee keer betrapten, riskeerde hij ook nog juridische vervolging.²⁵⁵ Hieruit blijkt dus dat de Antwerpse magistraat na 1585 inzette op de naleving van de katholieke leer. Het zou echter te ver gaan om dit louter aan de Contrareformatie te wijten, aangezien heel wat van de maatregelen ook voor 1585 afgekondigd waren in de stad. Wel kunnen we vermoeden dat de inwoners aan deze regels herinnerd moesten worden na de woelige periode.

Dat de jeugd een belangrijke doelgroep was van de magistraat blijkt ook uit zijn aandacht voor het onderwijs van de jongeren. Over het onderwijs in vroegmoderne steden is wel al wat onderzoek gebeurd. In de Antwerpse geboden komen twee 'types' onderwijs naar voren: enerzijds was er het catechismusonderwijs, anderzijds het onderwijs in de zondagsscholen. Zoals Eddy Put reeds opmerkte, is het onderscheid tussen beide niet altijd duidelijk aanwezig in de bronnen. Het voornaamste verschil is dat catechismusonderwijs focust op geloofsonderwijs, terwijl in zondagsscholen meer algemeen onderwijs gegeven werd zoals leren lezen en schrijven.²⁵⁶ Ik behandel het onderwijs in dit hoofdstuk omdat de magistraat zich dus mengde met het geloofsonderwijs en het zag als belangrijke voorwaarde om een goede stadsgemeenschap te bouwen.

De belangstelling voor het onderricht van de jeugd is op zich niet uitzonderlijk, getuige daarvan onder meer de twee Belgische schoolstrijden uit de 19de en 20^e eeuw. Dat ook de Antwerpse magistraat die belangstelling al deelde, blijkt uit een gebod uit 1585. Daarin treedt hij op tegen mensen die 'de jonge kinders naer hun gevoelen ende goetduncken' opvoedden zonder voorgaande toestemming van het stadsbestuur. De vrees was dat hieruit ketterijen of andere ongeregelheden zouden spruiten. Daarom moest vanaf 1585 iedereen die les wilde geven aan kinderen vooraf toestemming krijgen van de scholasters van de stad, en de vereiste eed afleggen.²⁵⁷ De Antwerpse magistraat zag onderwijs dus als iets potentieel gevaarlijk indien de 'verkeerde' dingen aangeleerd werden.

Het belangrijkste doel van het catechismusonderwijs was het bijbrengen van de elementaire geloofswaarheden aan kinderen. Dat was een belangrijke vereiste om het zielenheil te verzekeren. Op zich was religieus onderricht niet nieuw, maar vanaf de zestiende eeuw kreeg het een veel sterkere stimulans

²⁵⁴ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 293, 11.10.1589.

²⁵⁵ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 351, 03.02.1593.

²⁵⁶ Eddy Put en Bernadette Pauwels, "'Het fundament van eene welgeregelde republieque' De Antwerpse zondagsscholen in de 17de eeuw," *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989): 11. Een uitgebreidere studie over de Antwerpse zondagsscholen werd geschreven door Bernadette Pauwels: Bernadette Pauwels, "De zondagsscholen te Antwerpen (einde 16de eeuw – 1795)" Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1987.

²⁵⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 460v°-461r°, 12.11.1585.

in de nasleep van de Reformatie.²⁵⁸ Tot het opstellen van de catechismus was dan ook opdracht gegeven tijdens het concilie van Trente in 1563.²⁵⁹ Vanaf dan behoorde het ook tot het takenpakket van de clerus om op elke zon- en feestdag godsdienstonderwijs te geven. In het begin van de 17de eeuw werden die lessen in heel wat steden in de Nederlanden aangevuld met zondagsscholen waar kinderen dus ook leerden lezen en schrijven.²⁶⁰

In Antwerpen vaardigde de magistraat in 1587 een gebod uit waardoor in elke parochiekerk op zondag om elf uur catechismusonderricht werd gegeven. Op zich is het opmerkelijk dat dit niet eerder verplicht werd. Alle ouders en ambachtsmeesters moesten hun kinderen op tijd naar de parochiekerk sturen.²⁶¹ In 1592 werd een soortgelijk gebod afgekondigd. Het verplichtte alle kinderen naar de catechismusles te gaan. Kinderen die doordeweeks bij een schoolmeester in de leer waren, moesten met die schoolmeester op zon- en heiligendagen om 10 uur naar hun parochiekerk gaan. Kinderen die tijdens de week geen onderwijs genoten, kregen een kapel toegewezen om catechese te volgen. Als voornaamste oorzaak voor deze maatregel werd vermeld dat vele kinderen niet goed opgevoed werden. Volgens de magistraat groeiden zij op 'sonder de vreesse Godts, onderdaenicheyt vande geestelijcke ende wereldlijcke overhey' en hielden zij zich op met het 'quaedt gheboefte'. De catechisatie was in het opzicht van het stadsbestuur dan ook noodzakelijk voor het zielenheil van de jongeren en opdat zij later hun gemeenschap konden dienen.²⁶²

Niet iedereen volgde dit gebod echter even goed op blijkens een gebod uit 1593. Dat stelde dat vooral die kinderen die het het meest nodig hadden niet naar de catechismusles kwamen. Reden waarom nogmaals afgekondigd werd dat alle kinderen tussen de acht en zestien jaar elke zon- en heiligendag naar hun parochiekerk of een kapel moesten gaan.²⁶³ Dat de magistraat een goede christelijke opvoeding als basis zag voor het welvaren van de stad blijkt uit volgend citaat waarmee het gebod aanving:

“Alsoo de ghemeyne welvaert der stadt ghelegen is in besunder in de vreedsame eendrachticheyt der vromer ende goeder borgeren, onder de ghehoorsaemheyt der gheboden Godts ende der heyligher Catholijcker Roomscher kercke, ende behoerlijcke onderdaenicheyt tot haer geestelijcke en wereltlijcke overhey, waer deur Godt de Heere verweckt wordt om alle salighe voorspoet te verleenen...”²⁶⁴

Kinderen moesten dus van jongs af aan een opvoeding krijgen als goede, christelijke mensen volgens de magistraat. Er ontstond zo echter een spanningsveld aangezien ook na de twee voorgaande geboden lang niet alle kinderen elke zondag catechismusonderricht volgden. Dat blijkt ook uit de geregelde herhalingen en oproepen van het stadsbestuur om dat toch te doen. In 1615 werden controlemaatregelen opgelegd voor de kinderen die tijdens de week in de leer waren bij een schoolmeester. Die schoolmeesters moesten

²⁵⁸ Eddy Put, “Doen geloven? Vroegmoderne katholieke catechese tussen pedagogische overmoed en pastoraal pessimisme,” *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 122.4 (2007): 538.

²⁵⁹ Euan Cameron, “The Counter-Reformation,” in *The Blackwell companion to the Bible and culture*, ed. John F.A. Sawyer (Wiley-Blackwell, 2012), 98.

²⁶⁰ Put, “Doen geloven?,” 539.

²⁶¹ FAA, ARASA, PK#917, folio 508r°, 29.08.1587.

²⁶² FAA, ARASA, PK#2826, nummer 338, 30.06.1592.

²⁶³ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 364, 20.11.1593.

²⁶⁴ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 364, 20.11.1593.

lijsten bijhouden van hun leerlingen en optekenen welke leerlingen op zon- en heiligendagen afwezig waren om naar de catechismusles of te biecht te gaan. Deze lijsten konden steeds opgevraagd worden.²⁶⁵ Hieruit blijkt dus duidelijk dat de magistraat de controle wilde opvoeren. Al blijft de vraag hoe effectief dit was, ware het maar omdat de kinderen die geen les volgden bij een schoolmeester zo niet gecontroleerd konden worden.

In deze geboden worden dus alle kinderen en jongeren aangesproken om op zondag geloofsonderricht te krijgen. Daarnaast werd in 1620 ook een specifiek gebod uitgevaardigd dat gericht was op de leden van de zogenaamde 'Walsche natie'. Het stadsbestuur zag in hen een probleem omdat zij niet kwamen naar de 'Walsche sermoenen ende catechizatiën' waardoor ze ook niet in het 'waerachtigh geloove' onderricht werden. Daarom verplichtte de magistraat hen om voortaan elke zon- en heiligendag vanaf 13 uur catechismusonderricht te volgen in de kapel van het Sint-Julianusgasthuis. Wie dit gebod niet naleefde, zou in de eerste plaats gestraft worden met geldboetes. Mensen die echter toestemming hadden om te bedelen of een beroep deden op aalmoezen zouden daarvoor geschorst worden. Om dat alles te controleren, werden ook officieren en knapen aangesteld die op zondag in de huizen gingen controleren of de kinderen nog thuis waren.²⁶⁶

Al het voorgaande ging in essentie om het religieus onderricht van de jeugd. Onderricht dat noodzakelijk bevonden werd opdat de jongeren hun zielenheil veilig konden stellen en opgroeien in de vrees Gods. Naast dit religieus onderricht bestonden er echter ook zondagsscholen. Uit de voorgaande geboden bleek al dat een deel van de kinderen tijdens de week les volgde bij schoolmeesters. Een groot aantal ouders had echter niet de financiële mogelijkheden om onderwijs te voorzien voor hun kinderen. Daarom ging de magistraat in 1606 over tot de instelling van zondagsscholen omdat het onderwijs van de jeugd diende als 'fundament van een goede ende wel gheregeerde republicque'. Elk kind tussen de 7 en 15 jaar moest daarom op zon- en heiligendagen naar een van de aangeduide kapellen gaan om er te leren lezen en schrijven van acht tot elf uur 's morgens en van één tot drie uur in de namiddag. Al het noodzakelijke materiaal zoals papier, inkt en boeken werd gratis ter beschikking gesteld zodat niemand armoede als excuus kon gebruiken.²⁶⁷ Ook de schoolmeester kreeg zijn loon van de stad, zoals Jan Martens die in 1599 10 ponden artois kreeg omdat hij les gaf aan arme kinderen in het Sint-Jacobsgasthuis.²⁶⁸ Daarnaast moesten ook hier lijsten bijgehouden worden van kinderen om te controleren wie wel of niet aanwezig was.²⁶⁹ Hetzelfde gebod werd in 1611 nogmaals uitgevaardigd, wat ons dus opnieuw doet twijfelen aan de effectiviteit ervan.²⁷⁰ Toch blijkt uit al deze geboden wel duidelijk de bekommernis van de magistraat met de opvoeding van de jeugd. Het stadsbestuur zag een goede katholieke opvoeding nog steeds als vereiste om mensen te vormen die konden bijdragen tot het welvaren van de stad.

Eerbied voor het katholieke geloof

Naast deze aandacht voor het naleven van bepaalde kerkelijke regels en het volgen van godsdienstonderricht, blijkt uit de geboden ook een meer algemene bekommernis om eerbied voor het katholieke geloof en haar vertegenwoordigers. Want die eerbied was blijkbaar niet bij iedereen aanwezig.

²⁶⁵ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 724, 04.11.1615.

²⁶⁶ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 820, 15.04.1620.

²⁶⁷ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 536, 10.01.1606.

²⁶⁸ FAA, ARASA, R#38, folio 165 v°.

²⁶⁹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 536, 10.01.1606.

²⁷⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 250r^o-250v^o, 29.04.1611.

In de meest extreme gevallen ging het om fysieke aanvallen. Daarvan wordt in deze periode slechts een melding gemaakt. In 1610 riep de magistraat Peter Couwenberghe op om voor de schepenbank te verschijnen. In oktober had hij twee 'nonnekens' van het klooster van Temse beledigd. Een van hen viel hij ook aan en hij gaf haar onder meer een vuistslag in het gezicht. Na de feiten bleek hij echter voortvluchtig waardoor de magistraat hem via een gebod opriep binnen twee weken voor de schepenbank te verschijnen.²⁷¹

In de meeste gevallen ging het echter niet om fysieke aanvallen op leden van de clerus, althans op basis van de geboden. Geweld tegen kerkelijke gebouwen kwam wel wat meer voor. Drie keer werd via een gebod een oproep gedaan naar de daders. In 1586 werd met behulp van stro brand gesticht in het Minderbroedersklooster. De brand veroorzaakte echter weinig schade aangezien ze 'miraculeuselijcken deur Goidts gratie' doofde volgens de magistraat. Toch ging het stadsbestuur op zoek naar de daders en loofde een beloning van 300 gulden uit voor wie hen aangaf.²⁷² In 1601 beschadigde iemand in de kathedraal dan weer een tafereel dat de heilige Sebastiaan uitbeelde waarvoor een premie van 100 gulden beloofd werd aangezien het ging om een 'seer enorm feyt' dat niet ongestraft mocht blijven.²⁷³ Tot slot werd in 1609 ook het Jezuïetencollege beschadigd. Daar vernielde iemand een beeld van Onze-Lieve-Vrouw. Ook hier ging het volgens de magistraat om een feit 'tot verachtinge van Godt Almachtich ende synen gebenedyde Moeder' en daarom werd ditmaal een premie van 600 gulden uitgelooft voor wie de daders kon aangeven.²⁷⁴ Volgens Werner Thomas moeten we deze vernieling kaderen in de toenemende spanningen tussen katholieken en Antwerpse protestanten die door het Bestand in Lillo hun geloof konden belijden. Het kwam in deze periode geregeld tot verwijten en opstootjes.²⁷⁵ Vooral uit het woordgebruik van de magistraat blijkt dus toch dat vernielingen van of in religieuze gebouwen als een stap erger ervaren werden dan vernielingen van gewone gebouwen.

Voor zover de geboden ons inzicht bieden, bleef dus ook het aanrichten van schade aan religieuze gebouwen vrij beperkt. Couranter waren verbale beledigingen en aanvallen op de Kerk en het geloof. Onder meer Jelle Haemers toonde aan dat beledigingen heel vaak voorkwamen in middeleeuwse en vroegmoderne samenlevingen. Vaak droegen ze ook een politieke betekenis met als bedoeling de legitimiteit van de heersende klasse te ondermijnen.²⁷⁶ Het artikel van Haemers richtte zich op stedelijke politiek, maar dezelfde redenering kan ook gemaakt worden in de houding ten opzichte van het kerkelijk instituut. Zoals we eerder al zagen werd in 1604 een gebod uitgevaardigd omdat verschillende personen kwaadspraken over God en zijn heiligen, wat volgens de magistraat niet behoorde in een stad 'van goede politije'. Bovendien kwam de rust van de gemeenschap zo in het gedrang. Daarom verbood de magistraat dergelijke uitspraken en riep hij mensen op om daders te verklikken.²⁷⁷ Overigens bracht de opkomst van de drukpers nieuwe uitdagingen met zich mee. Zowel aan katholieke als protestantse zijde werd de drukpers veelvuldig ingezet als wapen.²⁷⁸ Deze zogenaamde 'fameuse libellen' waren zeker geen nieuw

²⁷¹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 597, 26.11.1610.

²⁷² FAA, ARASA, PK#917, folio 493r°, 26.11.1586.

²⁷³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 455, 03.01.1601.

²⁷⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 226v°-227r°, 27.10.1609.

²⁷⁵ Werner Thomas, "The Treaty of London, the Twelve Years Truce and religious toleration in Spain and the Netherlands (1598-1621)," in *The Twelve Years Truce (1609). Peace, truce, war and law in the Low Countries at the turn of the 17th century*, ed. Randall Lesaffer (Leiden: Brill, 2014), 291.

²⁷⁶ Haemers, "Filthy and indecent words," 267.

²⁷⁷ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 510, 16.09.1604.

²⁷⁸ Wilhelm Ribhegge, "Counter-Reformation politics, society and culture in the Southern Netherlands, Rhineland and Westphalia in the first half of the 17th century," *Humanistica Lovaniensia* 49 (2000): 182.

fenomeen en werden ook eerder in andere steden als een bedreiging voor de openbare orde gezien.²⁷⁹ Het grote verschil was uiteraard dat ze via de drukkunst op grotere schaal verspreid konden worden, al ging het vaak ook om geschreven vlugschriften. In het hoofdstuk over openbare veiligheid bleek reeds dat verschillende van dergelijke libellen een religieuze inhoud hadden en dat de magistraat in bepaalde gevallen overtuigd was dat het om een strategie van de opstandelingen ging om tweedracht te zaaien in de stad.²⁸⁰

Tot slot vond het stadsbestuur dat mensen zich ook in en rond de kerken met de nodige eerbied moesten gedragen, vooral wanneer er een misviering aan de gang was. In 1585 en 1609 werd in totaal drie keer afgekondigd dat mensen zich 'in goeden eeren ende reverentien' in de kerken moesten gedragen. Deze maatregel was vrij nieuw. Voor 1585 vaardigde de magistraat ook maar drie keer een soortgelijk gebod uit.²⁸¹ Het voornaamste probleem in 1585 was dat bepaalde mensen in de kerken gingen wandelen waardoor ze volgens de magistraat de 'goede lieden' in hun devotie stoorden.²⁸² In 1609 ging het om mensen die zich met een bedekt hoofd in de kerk begaven. Zij riskeerden daarvoor een boete van zes gulden en de verbeurdverklaring van hun hoed.²⁸³ Amper een maand later werd nogmaals herhaald dat iedereen zich eerbiedig moest gedragen in de kerken. Ditmaal voegde het stadsbestuur toe dat dit in het bijzonder gold wanneer het Heilig Sacrament passeerde, zowel binnen als buiten de kerk. Dat hield onder meer in dat men het hoofd moest buigen en geen 'schimpige woorden' mocht gebruiken.²⁸⁴

Naast geboden over de nodige eer en reverentie, richtte de magistraat zich in bepaalde geboden ook specifiek op de kinderen en jongeren. Zo was er in 1587 overlast door jongeren, maar ook door vleeshouwers in het vleeshuis. Daar werd op bepaalde dagen een mis opgedragen, maar die werd geregeld verstoord door tierende en spelende kinderen en door vleeshouwers die vlees of benen kaptten. Daarom moesten beide groepen zich stilhouden tijdens de mis.²⁸⁵ Een ander gebod kwamen we eerder al tegen bij de catechisatie. Niet ieder kind was immers verplicht om de catechismusles bij te wonen. Zij hielden zich blijkbaar wel vaak op in de omgeving waar de andere kinderen les kregen en maakten daarbij veel lawaai, soms zelfs in de kerk zelf. Ook dat werd door de magistraat verboden en ouders werden op hun verantwoordelijkheid gewezen hun kinderen niet zomaar op straat te laten lopen.²⁸⁶ Zulke geboden kwamen volgens de index van Génard niet voor vóór 1585.

Controle van niet-katholieken

Een ander onderwerp dat hier aangesneden moet worden, is de houding van de Antwerpse magistraat tegenover niet-katholieken. Marnef berekende op basis van cijfers over de religieuze gezindte binnen de Antwerpse burgerwacht dat in 1585, zoals eerder vermeld, ongeveer 45% van de Antwerpse bevolking zich als katholiek identificeerde. De twee andere belangrijkste groepen waren de calvinisten en lutheranen met respectievelijk ongeveer 26% en 15%.²⁸⁷ In de jaren na de herovering van Antwerpen verlieten veel protestanten de stad echter en keerden veel katholieken terug.²⁸⁸ Toch bleven er tijdens de hele

²⁷⁹ Haemers en Vrancken, "Libels in the city," 172.

²⁸⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 157v°, 20.06.1602.

²⁸¹ Génard, "Index der gebodboeken," 310, 322 en 362.

²⁸² FAA, ARASA, PK#917, folio 461r°, 11.12.1585.

²⁸³ FAA, ARASA, PK#918, folio 222v°, 14.05.1609.

²⁸⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 223r°, 13.06.1609.

²⁸⁵ FAA, ARASA, PK#917, folio 502r°, 26.02.1587.

²⁸⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 23v°-24r°, 01.02.1591.

²⁸⁷ Marnef, "Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'," 279.

²⁸⁸ Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen*, 17.

onderzoekperiode kleinere groepen niet-katholieken aanwezig in de stad. Zo vermeldt Marnef eveneens een lutherse gemeente die na een onderzoek van de schout aan het licht kwam. De gemeente kwam regelmatig samen in het huis van een van hun leden om er hun geloof te belijden.²⁸⁹ De aanwezigheid van dit soort clandestiene gemeenschappen kwam in wel meer Europese regio's voor.²⁹⁰ Ondanks de aanwezigheid van dergelijke groepen komen niet-katholieken slechts één keer voor in de Antwerpse geboden kort na 1585. In navolging van het Reconciliatieverdrag bepaalde de magistratuur in november 1585 een plaats voor de begrafenis van niet-katholieken. Zij konden immers niet in gewijde grond begraven worden. Daarom werden twee erven voorzien die eigendom waren van de stad. Het ene lag aan de Lepelstraat tegenover het vondelingenhuis. Het ander paalde in het westen aan het begijnhof, in het oosten aan de stadswallen, in het zuiden aan de 'Meulenberch' en in het noorden aan de straat die naar de Roijpoort liep.²⁹¹ Nadien bleef het lange tijd stil.

Afbeelding 1: Aangeduide begraafplaatsen voor niet-katholieken in 1585. 1 = Lepelstraat, 2 = begraafplaats ten westen van het begijnhof. Weergegeven op een zicht op Antwerpen door Frederik de Wit naar Joris Hoefnagel, 1598. (FAA, *Verzamelingen*, 12#5831).²⁹²

Belangrijk moment was de afkondiging van de Vrede van Antwerpen in april 1609, beter gekend als het Twaalfjarig Bestand. Zoals Marnef opmerkt, betekende dit verdrag zeker niet dat er godsdienstvrijheid kwam in Antwerpen. De toelating van vrij verkeer tussen noord en zuid betekende wel dat protestanten veel makkelijker naar Antwerpen konden komen en er dus mogelijks hun ideeën konden verspreiden. Daar was de magistratuur ook al voor 1609 beducht voor. In 1602 verplichtte hij bijvoorbeeld alle boden die uit

²⁸⁹ Marnef, "Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'," 282-4.

²⁹⁰ Zie bijvoorbeeld: Benjamin J. Kaplan, "Fictions of privacy: house chapels and the spatial accommodation of religious dissent in Early Modern Europe," *The American Historical Review* 107.4 (2002): 1031-64.

²⁹¹ FAA, ARASA, PK#917, folio 460v°, 07.11.1585.

²⁹² FAA, ARASA, PK#917, folio 460v°, 07.11.1585.

Amsterdam kwamen om in Lillo te blijven en daar hun brieven aan iemand anders over te dragen.²⁹³ Vanaf 1609 konden zij en vele anderen echter wel naar Antwerpen komen. Bovendien konden protestanten in Antwerpen nu bijvoorbeeld naar de gereformeerde kerk van Lillo gaan om er hun geloof te belijden. Dat gebeurde ook vaak op zondag waarbij volgens bisschop Miraeus 300 à 600 mensen de boot naar Lillo namen. Dat boezemde achterdocht in bij de kerkelijke instellingen en leidde eind 1609 al tot een kerkelijk plakkaat met een verbod op het verspreiden van heterodoxe ideeën.²⁹⁴

Vanuit de hoek van de Antwerpse magistratuur bleef het echter lange tijd stil. Pas in 1617 werd voor het eerst een gebod uitgevaardigd dat zich richtte tegen 'leeraers ende predicanten van diversche secten ende religien'. Zij verspreidden ideeën die ingingen tegen 'ons oudt Catholyck, Apostolyck ende Roomsche geloof'. Daarom moesten dergelijke predikanten zich voortaan bij aankomst aanmelden bij de schout of onderschout, wat ook gold voor zij die al in Antwerpen waren. De inwoners die hen wilden herbergen, moesten nagaan of de predikanten zich al aangemeld hadden. Zo niet moesten zij dat zelf doen op straffe van 100 gulden boete.²⁹⁵ In 1620 werd dezelfde boodschap min of meer herhaald.²⁹⁶ Al bij al vaardigde de stedelijke overheid dus weinig geboden uit over protestanten. Hoewel we weten dat zeker de lutheranen en gereformeerden wel degelijk vervolgd werden.²⁹⁷ De remonstranten daarentegen werden minder hard aangepakt, ze stichtten in 1619 zelfs een Remonstrants Broederschap in Antwerpen.²⁹⁸ Volgens Marnef kan dit mogelijks verklaard worden doordat de geestelijke overheid kansen zag in haar contacten met de remonstranten om tweedracht te zaaien in de Republiek.²⁹⁹

Processies en ommegangen

Een laatste thema dat ik in het kader van de religieuze politiek van het Antwerpse stadsbestuur wil bespreken, zijn de processies en ommegangen. Bij processies denken velen misschien louter aan het religieuze aspect, maar zoals zal blijken had dergelijk openbaar vertoon vaak ook een uitgesproken politieke lading. Te meer daar religie in de 16de eeuw nauw verbonden was met de politieke en sociale ordening van de maatschappij.³⁰⁰ Tijdens het zogenaamd calvinistisch bewind werd in 1581 dan ook de openbare belijdenis van de katholieke religie verboden, inclusief de processies en ommegangen.³⁰¹ Zoals we zullen zien, bestond een groot verschil tussen het religieus gebruik van de publieke ruimte in de laatste maanden voor de val van Antwerpen en in de jaren erna. Processies vormden immers een twistpunt tussen katholieken en protestanten. Te meer daar vaak het Heilig Sacrament meegedragen werd wat leidde tot protestantse kritieken en soms zelfs geweld.³⁰² Bovendien past de verering van het Heilig Sacrament ook binnen het Concilie van Trente dat oplegde om het elk jaar minstens één keer mee te dragen in een

²⁹³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 476, 13.08.1602.

²⁹⁴ Marnef, "Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'," 288.

²⁹⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 77r°-77v°, 22.03.1617.

²⁹⁶ FAA, ARASA, PK#919, folio 118r°, 11.04.1620.

²⁹⁷ Marnef, "Antwerpen als stichtingsplaats van de Remonstrantse Broederschap," 13.

²⁹⁸ Marnef, "Antwerpen als stichtingsplaats van de Remonstrantse Broederschap," 7.

²⁹⁹ Marnef, "Antwerpen als stichtingsplaats van de Remonstrantse Broederschap," 13.

³⁰⁰ Erik Swart, "Maintaining the common peace: security and the Religious Peace of 1578 during the Dutch Revolt," *Journal of Early Modern Christianity* 8.2 (2021): 225.

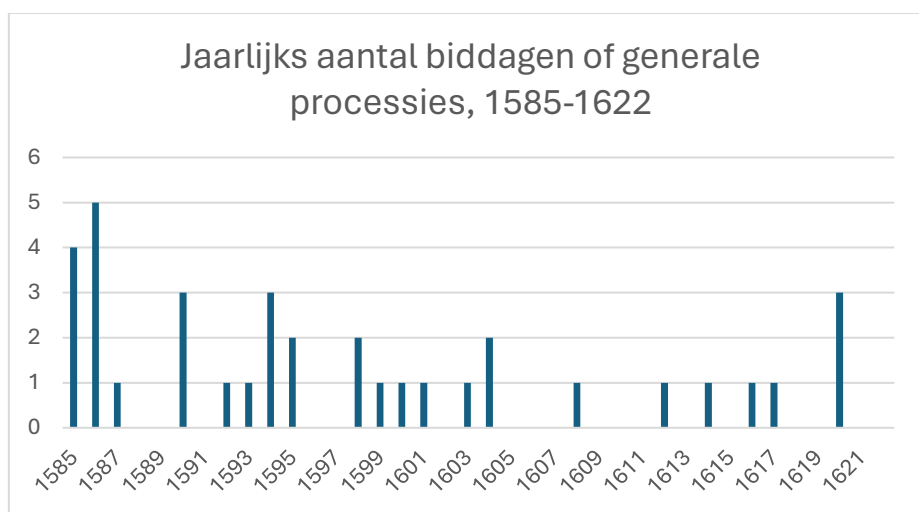
³⁰¹ Guido Marnef, "An experiment of social equality? The case of the Calvinist republic in Antwerp (1577-1585)," in *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, eds. Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs et al. (Turnhout: Brepols, 2020), 186.

³⁰² Károly Goda, "Metamorphoses of Corpus Christi: eucharistic processions & clashes in fifteenth- and sixteenth-century Vienna," *Theatrum Historiae* 15 (2014): 10, 42.

processie door de parochie. Onder meer voor München stelde Nadja Irmgard Pentzlin vast dat de Beierse hertogen vanaf het midden van de 16de eeuw grootste spektakels maakten van deze Sacramentsprocessies.³⁰³ Na de val van de stad keerden dergelijke processies net als de ommegangen terug in Antwerpen.

Processies-generaal

Beginnen doe ik met de bespreking van de Antwerpse generale processies. Grafiek 2 laat zien hoeveel zogenaamde processies-generaal er jaarlijks door de Antwerpse straten trokken. Het ging om processies die eerder ad hoc georganiseerd werden, bijvoorbeeld naar aanleiding van een crisis, en waarin bepaalde relieken werden megedragen.³⁰⁴ Bij de grafiek moet eerst vermeld worden dat het in 1585 ging om één generale processie na de val van de stad en drie bid- en vastendagen voor de val. Biddagen vervulden vaak dezelfde functie als generale processies, maar in plaats van een processie te organiseren, gingen mensen luisteren naar preken.³⁰⁵ Verder blijkt dat er heel wat jaren zijn waarin een dergelijke processie niet gehouden werd, althans op basis van de gebodboeken. Bovendien organiseerde de magistraat de meeste generale processies voor 1600. 1586 spant hierbij de kroon met vijf generale processies. Na 1600 ging enkel in 1604 en 1620 meer dan één dergelijke processie uit. In vergelijking met bijvoorbeeld Brugge tussen 1585 en 1598 valt op dat in Antwerpen het aantal generale processies zeer laag lag, zeker in de jaren 1590. Misschien geldt dus nog meer voor Antwerpen dan voor Brugge dat na 1585 processies niet meteen gebruikt werden om de overwinning van het katholicisme te tonen.³⁰⁶ De relatief lage Antwerpse cijfers komen beter overeen met die van Gent, al gingen ook daar tussen 1585 en 1598 wat meer processies uit.³⁰⁷

Grafiek 2: Jaarlijks aantal biddagen en generale processies in Antwerpen, 1585-1622.³⁰⁸

³⁰³ Nadja Irmgard Pentzlin, "The cult of Corpus Christi in early modern Bavaria: pilgrimages, processions, and confraternities between 1550 and 1750" (PhD diss., University of St Andrews, 2014), 122.

³⁰⁴ Andrew Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 74.

³⁰⁵ Erica Boersma, "Yrelandtsche traenen' gedroogd. Transnationale solidariteit in lokale politiek in Zeeland, 1641-1644," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015): 209.

³⁰⁶ Jens Ranson, "Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)" (Masterproef, Universiteit Gent, 2010), 117-8.

³⁰⁷ Lesage, "processie generale ende solempnele," 110.

³⁰⁸ Samengesteld op basis van de index in bijlage.

In het onderzoek naar processies hanteren heel wat onderzoekers het concept *civic religion*. Vaak gebruiken ze de invulling die André Vauchez aan deze term gaf. Namelijk dat het gaat om een collectie religieuze fenomenen, zoals processies, waarin een burgerlijke of wereldlijke macht een bepalende factor was. Het doel van dergelijk vertoon was vaak om de legitimiteit van bijvoorbeeld de magistraat te versterken.³⁰⁹ In heel wat processies en ommegangen vond dan ook een nauwe samenwerking plaats tussen wereldlijke en geestelijke overheden, wat onder meer zal blijken uit de samenstelling van de processie. Bovendien werd in de meeste generale processies het Heilig Sacrament ofwel *Corpus Christi* meege dragen, wat symbolisch het stedelijke lichaam vertegenwoordigde waarin iedereen zijn of haar functie had.³¹⁰ De generale processies wilden dus ook het gedrag van de stadsbewoners orkestreren.³¹¹ In die zin waren processies dus ook een soort politiek instrument voor bijvoorbeeld de magistraat.

Een generale processie werd dan ook vaak georganiseerd met de bedoeling iets af te smeken van God, of als dankzegging voor een bepaalde gebeurtenis. Hetzelfde kan in se ook gezegd worden over de bid- en vastendagen ten tijde van het calvinistisch bewind. Het loont dan ook de moeite om de thema's van dergelijke gebeurtenissen te onderzoeken. Zodoende kan ook het verband met de bredere historische context gelegd worden. Beginnen we eerst met de drie bid- en vastendagen die nog binnen het bestek van deze thesis vallen, dan stellen we vast dat elk van de drie een gevolg was van de belegering van Antwerpen door de troepen van Farnese. Al sinds de zomer van 1584 sloegen Spaans-Habsburgse troepen immers het beleg voor Antwerpen.³¹² De eerste biddag werd afgekondigd door de Staten-Generaal en zou plaatsvinden op 23 januari.³¹³ Nadien volgden nog biddagen op 24 april en 19 juni.³¹⁴ De bedoeling van dergelijke biddagen was dat alle inwoners zowel in de voor- als namiddag naar de kerk gingen om het woord Gods te aanhoren en te bidden.³¹⁵ Dit opdat het 'Hem believen wille alle onse saecken, handel ende resolutien voor te staen, te dirigeren ende te beweghen tot Sijner eere ende dese stadt eens eyndelijck vanden ghemeynen vyanden te verlossen.'³¹⁶ De exacte aanleiding om tot een bid- en vastendag over te gaan, wordt nooit vermeld, behalve dan de verwijzing naar het beleg. Wel kunnen we vermoeden dat de biddag in april bijvoorbeeld een antwoord was op de mislukte poging om met brandschepen de brug te verwoesten die Farnese over de Schelde had laten aanleggen.³¹⁷

In tegenstelling tot de biddagen gingen de generale processies in de onderzochte periode over heel wat meer thema's. De eerste processie na de val vond plaats op 29 september 1585 en wilde God voor twee dingen danken: het miraculeuze einde van de 'sweetende siecte' en de hereniging van de stad met de koning van Spanje. Verder werd ook de hoop uitgedrukt dat de stad voortaan in alle eendracht en voorspoed zou mogen bestaan.³¹⁸ In 1592 organiseerde de magistraat een processie ter gelegenheid van

³⁰⁹ Andrew Brown, "Civic religion in late medieval Europe," *Journal of Medieval History* 42.3 (2016): 341.

³¹⁰ Guido Marnef en Anne-Laure Van Bruaene, "Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing," in *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, eds. Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (Gent: Academia Press, 2016), 185.

³¹¹ Brown, *Civic ceremony and religion*, 90.

³¹² De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje*, 200-1.

³¹³ FAA, ARASA, PK#2805, nummer 171, 19.01.1585.

³¹⁴ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 183, 20.04.1585; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 188, 17.06.1585.

³¹⁵ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 188, 17.06.1585.

³¹⁶ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 183, 20.04.1585.

³¹⁷ De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje*, 204.

³¹⁸ FAA, ARASA, PK#917, folio 453r°, 28.09.1585.

de zevende verjaardag van de hereniging om God voor die gebeurtenis te danken.³¹⁹ Verder draaiden verschillende processies rond gebeurtenissen in de vorstelijke familie. Naast enkele algemene wensen werd in 1587 in het bijzonder gebeden voor de gezondheid van koning Filips II.³²⁰ In 1599 wilde een processie dan weer bekomen dat aartshertog Albrecht en aartshertogin Isabella in 'goede gesondtheyt ende voorspoet' over mochten komen naar Antwerpen.³²¹ Het gaat hier over de reis die de aartshertogen ondernamen om enkele maanden later op 10 december hun Blijde Intrede te maken in de stad.³²² Tot slot hield men in 1612 een processie om God te bidden spoedig een nieuwe keizer te laten verkiezen om de welvaart en de rust in het 'kerstenryck' te bespoedigen.³²³ Begin 1612 was immers keizer Rudolf II overleden. Hij werd enkele maanden later als keizer opgevolgd door zijn broer Matthias. Beiden waren ze broers van aartshertog Albrecht.³²⁴

De meeste processies gingen echter uit in de context van een bepaald conflict, in de eerste plaats om een bepaalde overwinning te vieren en God daarvoor te danken. Zo organiseerde de magistraat op 17 januari 1586 een generale processie om de 'wonderbaerlijcke victorie' op de Fransen exact drie jaar eerder te gedenken, de goddelijke genade en gratie moesten immers geloofd worden.³²⁵ Op 17 januari 1583 had de hertog van Anjou geprobeerd om Antwerpen gewapenderhand in te nemen. Zijn troepen werden echter verslagen door de Antwerpse stadsmilitie.³²⁶ In juni 1586 volgde al een nieuwe processie. Toen omdat het Spaans-Habsburgse leger de Brabantse stad Grave had veroverd waardoor de inwoners opnieuw 'in de behoorlicke onderdanicheyt van sijnder maiesteyt' waren gebracht.³²⁷ Dezelfde processie werd een kleine maand later herhaald. Ditmaal om de overgave van Venlo te vieren.³²⁸ In 1590 volgde een andere processie, niet om een overwinning te vieren, maar wel om er een af te smeken. Nadat in Frankrijk de protestant Hendrik IV koning was geworden, had de Spaanse koning Filips II beslist om tussen te komen.³²⁹ Met de processie in september 1590 wilde men God dan ook bidden de koning en zijn troepen te ondersteunen om opnieuw rust en eendracht te brengen binnen het katholicisme.³³⁰ Enkele jaren later, in 1594, was er wel opnieuw reden tot vieren. De keizerlijke troepen waren er immers in geslaagd verschillende versterkingen, steden en kastelen te veroveren op de Ottomanen in Hongarije. God moest dan ook gedankt worden voor de overwinning op deze 'gemeynen vyant vande Christenheydt.' Terloops werd ook verzocht om de koning een overwinning te verlenen op de rebellen in de Nederlanden.³³¹ Anderhalf jaar later was die wens al deels verhoord. In 1595 hadden Spaans-Habsburgse troepen de stad Grol in Friesland veroverd op de rebellen die er 'met schae ende schande' waren moeten vertrekken. Tegelijk was het leger ook in Noord-Frankrijk succesvol geweest door de stad Doullens in te nemen. Opnieuw had het God dus geliefd

³¹⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 39r°, 22.08.1592.

³²⁰ FAA, ARASA, PK#917, folio 503v°-504r°, 06.05.1587.

³²¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 130v°, 10.07.1599.

³²² Tamar Cholcman, *Art on paper. Ephemeral art in the Low Countries. The triumphal entry of the archdukes Albert and Isabella into Antwerp, 1599* (Turnhout: Brepols, 2014), 63.

³²³ FAA, ARASA, PK#918, folio 275r°, 18.05.1612.

³²⁴ Martyn Rady, *De Habsburgers, de opkomst en ondergang van een wereldmacht* (Amsterdam: Unieboek, 2020), 152.

³²⁵ FAA, ARASA, PK#917, folio 465r°, 15.01.1586.

³²⁶ Swart, "A Renaissance republic?," 143.

³²⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 479r°-479v°, 14.06.1586.

³²⁸ FAA, ARASA, PK#917, folio 479r°, 05.07.1586.

³²⁹ Vermeir, "Staten en hun evoluties," 51.

³³⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 19r°, 09.09.1590.

³³¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 366, 08.01.1594.

de troepen bij te staan in hun strijd tegen de 'vyanden vanden gemeynen Christelijcke geloove'.³³² Reden genoeg om Hem daarvoor te danken. Dat gebeurde ook in 1603 toen Staatse troepen hun beleg van 's-Hertogenbosch moesten aflazen.³³³ Tot slot werd in 1620 een generale processie gehouden om de inname van de stad Praag te vieren.³³⁴ Keizerlijke troepen waren er op acht november in geslaagd een protestants leger te verslaan en de stad onder controle te brengen.³³⁵ Voor deze gelegenheid werden naast de processie ook 'vieren van blijenschappen' gemaakt waarbij de magistraat verwachtte dat iedereen duidelijk zijn of haar blijdschap voor de inname liet zien.³³⁶

Verder organiseerde de magistraat in deze periode verschillende processies om een vrede te bekomen. De wens tot een algemene vrede komt in de meeste geboden wel voor, maar enkele processies gingen nadrukkelijk uit om deze wens af te smeken. Zo ging in 1594 een processie uit om 'een goeden peys, tot Gots eere ende dienst van syne maiesteyt ende welvaeren van dese landen' te bekomen. Ook werd de hoop uitgedrukt dat door die vrede 'de neeringe, trafficque ende navigatie' zouden mogen terugkeren naar Antwerpen.³³⁷ Daarnaast hield de magistraat eveneens processies voor de afkondiging van vredesverdragen. Op vraag van de koning trok daarom begin 1598 een processie door de Antwerpse straten om te bidden de vrede met Frankrijk te laten duren.³³⁸ Dezelfde processie werd op zeven juni nog eens overgedaan.³³⁹ In 1604 volgde een soortgelijke processie in de nasleep van de vrede die was bereikt tussen Filips III en de aartshertogen enerzijds en koning James I van Engeland, Schotland en Ierland anderzijds. Ook hier bad men dat de vrede duurzaam mocht zijn opdat de rust en voorspoed definitief zouden terugkeren in de Nederlanden.³⁴⁰

Gelinkt aan die vredesprocessies was dus de vraag om rust en voorspoed. Verschillende processies draaiden specifiek rond deze thema's en waren dus eerder algemeen van aard. Zo kon het gaan om een algemene vraag om de troepen succesvol te laten zijn, zonder expliciet naar een bepaalde oorlog of een bepaald beleg te verwijzen.³⁴¹ Ook het succes van de 'heylyghe catholicque religie' wilde men afsmeaken via processies.³⁴² Verder baden de Antwerpenaren ook voor de gezondheid van de vorst, de uitroeiing van de ketterij en om de stad te behoeden tegen besmettelijke ziekten.³⁴³ Tot slot hoopte men via een processie ook een zegening te bekomen van de gewassen op het land.³⁴⁴

Eenmaal organiseerde de magistraat ook een processie over een religieuze aangelegenheid. Dat gebeurde in 1614 naar aanleiding van de zaligverklaring van Theresia van Avila door de paus. Voor die gelegenheid werd naast het Heilig Sacrament dan ook het beeld van de nieuwe zalige rondgedragen in de processie.³⁴⁵ Tot slot bestonden er nog processies waar geen reden opgegeven werd. Deze geboden

³³² FAA, ARASA, PK#918, folio 82r°, 05.08.1595.

³³³ FAA, ARASA, PK#918, folio 170v°, 29.11.1603.

³³⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 127r°, 28.11.1620.

³³⁵ Dick Harrison, *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog, 1618-1648* (Utrecht: Omniboek, 2022), 105-6.

³³⁶ FAA, ARASA, PK#919, folio 127r°, 28.11.1622.

³³⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 56r°, 26.02.1594.

³³⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 115v°, 1598.

³³⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 117r°-117v°, 06.06.1598.

³⁴⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 177v°, 30.10.1604.

³⁴¹ FAA, ARASA, PK#917, folio 477r°-477v°, 17.05.1586.

³⁴² FAA, ARASA, PK#918, folio 21v°, 22.12.1590.

³⁴³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 505, 22.05.1604; FAA, ARASA, PK#918, folio 218v°-219r°, 17.10.1608.

³⁴⁴ FAA, ARASA, PK#917, folio 503v°-504r°, 06.05.1587.

³⁴⁵ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 700, 11.10.1614.

kondigden louter aan de inwoners aan waar en wanneer de processie zou beginnen zodat iedereen klaar zou zijn en zijn of haar taken uitvoerde.³⁴⁶

Uit al deze processies blijkt de breuk die de val vormde voor Antwerpen. Na het verbod op de katholieke eredienst door het calvinistische stadsbestuur, omarmde de nieuwe magistraat opnieuw de processies. Het katholicisme nam dus opnieuw haar plaats in de openbare ruimte in met een route die de belangrijkste straten aandeed (afbeelding 2). Het geloof werd ook gebruikt om politieke boodschappen te verspreiden. De focus op bijvoorbeeld het bestrijden van de 'ketteren' kwam verschillende malen naar voren. Daarnaast bleek dat minstens een processie georganiseerd werd op last van de koning. Het is waarschijnlijk dat dat ook het geval was bij andere processies, zeker die processies die de overwinningen van het leger vierden. In de gebodboeken zelf zijn hier echter geen aanwijzingen van. Ook in de indexen van de vorstelijke ordonnanties worden overigens geen verplichtingen vermeld om processies te organiseren, iets wat voor 1585 wel geregeld het geval was.³⁴⁷ Tot slot bleek wel dat de processies niet louter de vorstelijke belangen dienden, maar ook de stedelijke. Zo was er het voorbeeld van het gebed om de handel en nijverheid terug te laten keren naar Antwerpen. Toch sluiten deze generale processies aan bij een veel oudere traditie en kunnen ze dus ook niet als een volledige trendbreuk gezien worden. Al was dat voor zij die tijdens de troebelen opgegroeid waren misschien wel het geval.

Afbeelding 2: Route van de Antwerpse generale processies. Aangeduid op een zicht op Antwerpen door Frederik de Wit naar Joris Hoefnagel, 1598 (FAA, *Verzamelingen*, 12#5831).³⁴⁸

De processies keerden na de val van Antwerpen dus terug. De magistraat wilde niet alleen dat deze processies door de straten trokken, maar wilde ook dat dit op de 'juiste' manier gebeurde. De meeste

³⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 9r°, 26.05.1590; FAA, ARASA, PK#919, folio 120r°, 30.05.1620.

³⁴⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 9, 21, 51.

³⁴⁸ Route aangeduid in een gebod uit 1620: FAA, ARASA, PK#919, folio 116v°-117r°, 14.03.1620. Route gereconstrueerd op basis van: Augustin Thys. *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*. Antwerpen: Kennes, 1879.

geboden die processies aankondigen, bevatten dan ook regels over hoe de inwoners zich dienden te gedragen tijdens het verloop ervan. Na enkele jaren zonder processies was het misschien wel nodig om dat opnieuw duidelijk te maken. In de eerste plaats was het belangrijk dat de correcte volgorde werd gerespecteerd in de processie. In Antwerpen betekende dat concreet dat de processie geopend werd door leden van de Lakenhalle die toortsen meedroegen. Vervolgens kwamen nog toortsdragers samen met de stadsspeellieden en de stadsboden. Nadien volgden de leden van de Korte Roeden getooid in hun tabbaards. Na hen kwamen de gezworen stadschirurgijns, de twee hoofdmannen van de poorterij en de deurwaarders. Daarna waren de klerken van de tesorierskamers, de examinatie en de weeskamer aan de beurt samen met de twee weesmeesters. Zij werden gevolgd door de ambachten van de stad en de oudschepenen volgens anciënniteit. Nadien kwamen de secretarissen, griffiers, de leden van de Maandagse Raad, de pensionarissen, rentmeesters en tesoriers. De processie sloot af met de schepenen, burgemeesters, amptman en de schout.³⁴⁹

Omstaanders moesten wachten tot de wereldlijke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders gepasseerd waren vooraleer ze zelf mochten meestappen.³⁵⁰ In 1599 betaalde de stad hiervoor 24 ponden artois aan de zes gezworen kolfdragers om te verhinderen dat mensen zich tijdens processies en ommegangen onder de geestelijkheid of wereldlijke overheid zouden mengen.³⁵¹ In 1610 werd trouwens nog herhaald dat alle dekens en oudermans van de ambachten aanwezig moesten zijn tijdens processies, maar ook bij ommegangen en begrafenissen. De boete voor afwezigheid verhoogde bovendien naar twee ponden, geld dat gebruikt zou worden voor het onderhoud van de altaren en de 'voerderinge vande dienst Godts'.³⁵² In 1594 vermaande het stadsbestuur eerder al de inwoners die toortsen of kaarsen moesten dragen tijdens de processie, maar dit lieten doen door kinderen en jongeren. Dit zorgde volgens de magistraat bij te veel processies voor ongeregelheden. Daarom besliste hij dat iedereen zijn toorts of kaars zelf moest dragen of deze taak geven aan 'geschickt volck' dat zijn taak met alle 'reverentie en devotie' zou volbrengen.³⁵³

Verder moest iedereen die niet mee opstapte in de processie vooral de nodige eerbied tonen. Voorafgaand aan de processie verplichtte de magistraat daarom dat iedereen die woonde in een straat waar de processie passeerde, de straat voor zijn of haar deur moest reinigen.³⁵⁴ Verder moesten ook alle herbergiers en taverniers in de straten waar de processie passeerde hun zaak gesloten houden tijdens het gebeuren.³⁵⁵ Deze regel gold ook voor etablissementen waar je kon bollen, kegelen, kaatsen en dansen.³⁵⁶ Uit eerbied mocht men dus niet gaan drinken. Wanneer de processie passeerde moest ook iedereen de nodige 'eerbiedinge ende reverentie' bewijzen, ook wie vanuit een raam naar de optocht keek. Concreet betekende dit dat je bijvoorbeeld je hoofd moest ontbloten. Het was eveneens verboden om 'met woorden, wercken oft gelaet eenig schandael' te doen.³⁵⁷ Tot slot kregen ook de kooplieden van de verschillende naties nog een vermaning. Zij moesten vermijden om tijdens de processie naar de beurs te gaan of op de

³⁴⁹ FAA, ARASA, PK#1553, 19.05.1606.

³⁵⁰ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 737, 01.06.1616.

³⁵¹ FAA, ARASA, R#38, folio 352 v°.

³⁵² FAA, ARASA, PK#918, folio 237r°, 30.07.1610.

³⁵³ FAA, ARASA, PK#918, folio 62r°-63r°, 04.06.1594.

³⁵⁴ De meeste geboden over processies bevatten deze verplichting, zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 21v°, 22.12.1590; FAA, ARASA, PK#919, folio 116v°-117r°, 14.03.1620.

³⁵⁵ Ook deze maatregel wordt in de meeste geboden vermeld, zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#919, folio 116v°-117r°, 14.03.1620.

³⁵⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 103r°-104v°, 04.06.1597.

³⁵⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 103r°-104v°, 04.06.1597.

Meir te wandelen, maar moesten net als alle andere inwoners de processie met alle eerbied volgen.³⁵⁸ Dit hield volgens de magistraat ook in dat zij niet mochten 'staen gapen' naar de processie.³⁵⁹

Ommegangen

De generale processies waren dus belangrijke ad-hoc-evenementen om een bepaalde gebeurtenis te vieren of iets af te smeken bij God. Daarnaast keerden vanaf de val echter ook de ommegangen terug in Antwerpen: processies die jaarlijks door de straten van de stad trokken. Antwerpen kende in deze periode twee dergelijke ommegangen: de Pinksteromwegang en de Mariaomwegang, respectievelijk op de zondag na Pinksteren en de zondag na Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart. De Pinksteromwegang zou volgens de legende ontstaan zijn omdat Godfried van Bouillon in de dertiende eeuw het reliek van de voorhuid van Christus aan de stad had geschonken. De Mariaomwegang werd dan weer gehouden omdat de heilige Maagd patroonheilige van Antwerpen was. Wanneer deze omwegang precies ontstond is niet gekend, wel weten we dat ze jonger is dan de Pinksteromwegang. Net als bij de generale processies trokken ook hier de seculiere en reguliere clerus samen met de ambachten en de magistraat op. In die zin waren ommegangen ook belangrijke vertoningen van collectieve devotie. Bovendien vormde de Pinksteromwegang ook de eerste publieke vertoning van een nieuwe magistraat. In dat opzicht diende de omwegang ook om de machthebbers te legitimeren.³⁶⁰ Interessant is bovendien dat Thøfner vaststelde dat de ommegangen zowel in Brussel als Antwerpen na 1585 opnieuw 'katholieker' werden en dat er met andere woorden een grotere focus lag op de orthodoxie.³⁶¹

Ondanks, of net omwille van, het jaarlijkse karakter van deze ommegangen komen ze vrij weinig voor in de geboden. Het is immers aannemelijk dat de magistraat er geen nood in zag om telkens aan te kondigen waar en wanneer deze processies zouden starten, gezien dat elk jaar hetzelfde was. Het is pas wanneer er iets veranderde dat ze opduiken in de stedelijke ordonnanties. Zoals bijvoorbeeld in 1598 toen de Mariaomwegang werd uitgesteld naar dertien september, zonder expliciete opgave van een reden.³⁶² Daarnaast gaat het vooral om standaardverplichtingen. Zo werd in de aanloop naar de Pinksteromwegang van 1589 uitgevaardigd dat bewoners van de huizen waarlangs de omwegang passeerde, hun straten moesten reinigen. Een vuile straat kon immers niet getolereerd worden voor zo een 'solempneelen omweganck'.³⁶³ In 1619 verbood de magistraat dan weer om met stenen of iets anders te werpen naar personages die meeliepen in de omwegang.³⁶⁴ Of het gebod gericht was tegen kwajongens of andersgelovigen is niet meteen duidelijk. Tot slot komt de Mariaomwegang nog voor in de geboden omdat voor die gelegenheid een vrijgeleide afgekondigd werd. Dat hield in dat schuldenaars of mensen die vervolgd moesten worden in bepaalde burgerlijke zaken, zonder vrees naar Antwerpen konden komen.³⁶⁵ De maatregelen lijken dus vrij sterk op die voor de generale processies.

³⁵⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 103r°-104v°, 04.06.1597.

³⁵⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 144v°, 24.03.1601.

³⁶⁰ Thøfner, *A common art*, 46-9.

³⁶¹ Thøfner, *A common art*, 145, 169.

³⁶² FAA, ARASA, PK#918, folio 121v°, 14.08.1598.

³⁶³ FAA, ARASA, PK#918, folio 2r°, 26.05.1589.

³⁶⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 109v°, 17.08.1619.

³⁶⁵ Meermaals uitgevaardigd, zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 50v°, 21.08.1593; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 439, 21.08.1599; FAA, ARASA, PK#919, folio 56r°, 14.08.1615.

Conclusie

Uit dit hoofdstuk bleek dat de Antwerpse magistraat na 1585 het katholicisme opnieuw omarmde. Toch kunnen we niet alle maatregelen die hij nam volledig toeschrijven aan de Contrareformatie. Heel wat regels over bijvoorbeeld de zondagsrust en de vasten kwamen ook voor 1585 voor in Antwerpen, al zagen we wel dat de frequentie van de uitvaardiging in deze periode vaak hoger lag. Wat wel enigszins nieuw was, is de nadruk die de magistraat legde op het belang van religieus onderwijs voor kinderen. Zeker in de retoriek werd dat voorgesteld als een vereiste om tot een deugdzame en voorspoedige stad uit te groeien. Tegelijk bleek wel dat deze regels en verordeningen lang niet altijd even goed werden nageleefd. Verder viel op dat de Antwerpse magistraat weinig geboden uitvaardigde over niet-katholieken in zijn stad. Na de afkondiging van het Bestand duurde het nog tot 1617 vooraleer het stadsbestuur maatregelen nam tegen individuen die heterodoxe ideeën kwamen verkondigen. Tot slot zagen we hoe ook de processies en ommegangen terugkeerden. Net als voor de meeste regels moet gezegd worden dat het eerder gaat om een aanknopning bij een oudere traditie. Toch kan het voor tijdgenoten wel degelijk aanvoeld hebben als een verandering na de calvinistische republiek. Uit de analyse van de processies bleek bovendien dat geestelijke en wereldlijke overheid opnieuw nauw met mekaar verbonden werden. De processies droegen dan ook vaak politieke boodschappen uit over de strijd tegen de rebellen en voor de voerspoed van het katholieke geloof.

3.1.3. Interne markt

In dit hoofdstuk heb ik het over de interne markt en vooral over de regulering van de prijzen en de kwaliteit van de goederen die in Antwerpen verkocht werden. Een opvallende constante doorheen de reeks geboden is immers dat de magistraat met de regelmaat van de klok prijzen vastlegde of kwaliteitsvereisten oplegde. Dat is op zich geen nieuwe vaststelling. Ook eerder onderzoek merkte op dat onder meer stedelijke overheden zich al sinds de middeleeuwen bezighielden met dergelijke thema's. Ook in de Antwerpse geboden komen al minstens sinds 1493 dergelijke verordeningen voor.³⁶⁶ De toevoer en prijs van levensgoederen vormden dan ook een constante zorg voor vroegmoderne overheden.³⁶⁷ Sterke prijsschommelingen konden immers ook de interne rust van de stad verstoren. Heel wat graancrisis doorheen de geschiedenis zorgden immers voor opstandigheid tegenover de overheid.³⁶⁸ De magistraat was er dus zelf bij gebaat om ervoor te zorgen dat iedereen toch zeker de basisvoorzieningen zoals brood kon betalen.³⁶⁹ De vraag is dan ook in welke mate de Antwerpse magistraat zich in deze periode bezighield met de regulering van prijzen en kwaliteit, zeker aangezien het toch om een woelige periode gaat.

³⁶⁶ Génard, "Index der gebodboeken," 123. Vanaf 1493 vinden we in de index geregeld geboden terug over prijszetting.

³⁶⁷ Arjan van Dixhoorn, "The grain issue of 1561-1566. Policy making, public opinion, and the common good in the Habsburg Netherlands," in *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)*, eds. Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene (Turnhout: Brepols, 2010), 172.

³⁶⁸ Fernand Vanhemerijck, "De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)" (PhD diss., Universiteit Gent, 1968), 2: 300.

³⁶⁹ Remi Van Schaik, "Marktbeheersing: overheidsbemoedening met de levensmiddelenvoorziening in de Nederlanden (14de-19de eeuw)," in *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, eds. Clé Lesger en Leo Noordegraaf (Amsterdam: Nederlands Economisch Historisch Archief, 1999), 465-7.

Prijsbepaling

Binnen het historisch onderzoek naar de prijsregulering wordt vaak verwezen naar het concept van de *moral economy*. Het concept is vooral bekend geworden door het werk van de Britse historicus Edward Palmer Thompson (1924-1993) en dook sindsdien veelvuldig op in werken van andere onderzoekers.³⁷⁰ In het werk van Thompson ging de 'morele economie' in essentie om het bepalen van 'de rechtvaardige prijs'. Wanneer de maatschappij geconfronteerd werd met schaarste en de prijzen stegen, slaagden 'the labouring poor' er toch in de elite onder druk te zetten om de prijzen te plafonneren. Dit in tegenstelling volgens hem tot het kapitalisme dat opkwam met de industriële revolutie. De sterke tweedeling die hij hierdoor maakte, zorgde meteen voor kritiek.³⁷¹ Een andere kritiek bestaat erin dat het concept heel breed en slecht afgebakend is, iets wat volgens sommigen in de jaren die volgden nog een groter probleem werd.³⁷² Bijgevolg verloor het concept ook deels zijn kracht omdat het eerder een symbool werd dan een betekenisvol concept om te gebruiken in het onderzoek.³⁷³

Vast staat wel dat in quasi heel vroegmodern Europa overheden zich bezighielden met het bepalen van prijzen en het reguleren van de markten.³⁷⁴ Zo kwam Charlie Taverner voor laat 16de-eeuws en vroeg 17de-eeuws Londen tot de conclusie dat de alledaagse marktwerking heel wat gemoraliseerde waarden bevatte. Hij concludeerde dat 'de juiste prijs' afhing van elke transactie op de markt en dat de individuele belangen van koper en verkoper samen moesten instaan voor het algemeen belang.³⁷⁵ Ook in Portugese, Italiaanse en Castiliaanse steden greep de overheid in om bijvoorbeeld graanvoorraden te voorzien die in tijden van schaarste aan vastgelegde prijzen verkocht konden worden. Opnieuw om de openbare rust te garanderen.³⁷⁶ Verder verscheen recent nog een boek van Jan De Vries over de regulering van de broodprijzen in de Republiek.³⁷⁷

Ook de Antwerpse magistraat vaardigde tussen 1585 en 1622 met de regelmaat van de klok geboden uit die de prijzen van bepaalde goederen plafonneerden. Dat geldt zeker voor de prijs van de wijn, en in mindere mate ook voor die van het bier. De evolutie van de wijnprijs wordt duidelijk in grafiek 3. Hieruit blijkt dat in de meeste geboden een onderscheid werd gemaakt tussen verschillende types wijn: de Rijnse, Franse en Spaanse wijnen. We stellen vast dat de Franse wijnen over het algemeen de goedkoopste waren of toch het goedkoopst verkocht moesten worden. Voor elke wijnsoort lag de maximumprijs in 1585 het laagst met prijzen die schommelden tussen de zeven en tien stuivers per pot. Voor de volgende drie jaar worden geen prijzen opgelegd in de geboden. Wel zien we dat in 1589 de prijs voor de Rijnse wijn al vijf

³⁷⁰ Francesca Trivellato, "The moral economies of early modern Europe," *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 11.2 (2020): 193.

³⁷¹ Trivellato, "The Moral economies of Europe," 194-5.

³⁷² Norbert Götz, "'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects," *Journal of Global Ethics* 11.2 (2015): 154-5.

³⁷³ James G. Carrier, "Moral economy: What's in a name," *Anthropological Theory* 18.1 (2018): 19.

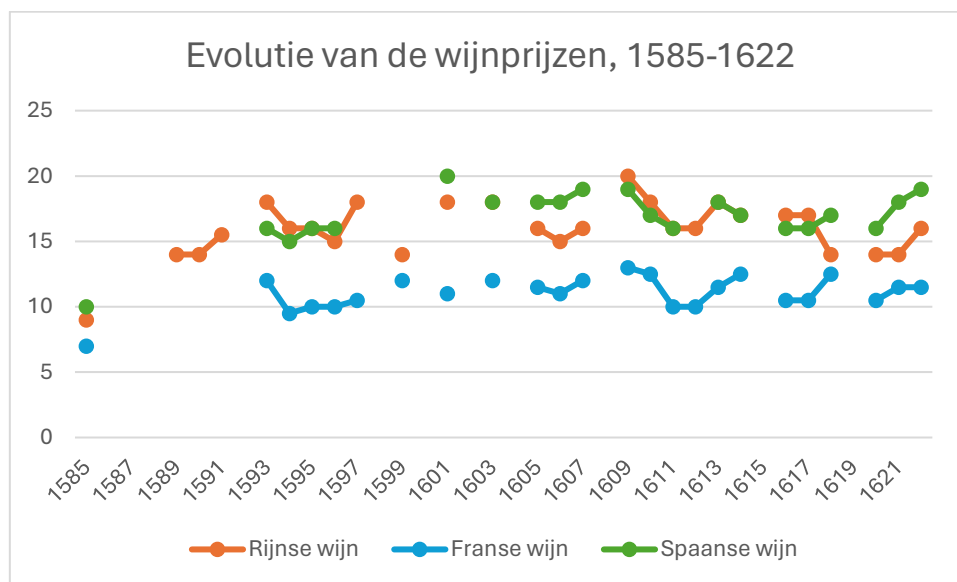
³⁷⁴ Hetzelfde geldt ook voor de middeleeuwen, zie bijvoorbeeld: James Davis, *Medieval market morality: life, law and ethics in the English marketplace, 1200-1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 410-49.

³⁷⁵ Taverner, "Moral marketplaces," 624.

³⁷⁶ Angel Alloza Aparecio, José Miguel López Garcia en José Luis de Pablo Gafas, "Prevention and repression: food supply and public order in early modern Madrid," *Mélanges de l'école française de Rome* 112.2 (2000): 619.

³⁷⁷ Jan De Vries, *The price of bread: regulating the market in the Dutch Republic* (New York: Cambridge University Press, 2019).

stuivers hoger ligt en nadien nog stijgt tot achttien stuivers in 1593. In de jaren nadien daalt de maximumprijs opnieuw voor de Franse en Rijnse wijn, terwijl die van de Spaanse stabiel blijft. Voor de periode tussen 1601 en 1622 blijkt dat de prijzen over het algemeen vrij hoog liggen in vergelijking met de periode tussen 1585 en 1600. We kunnen dus spreken van een afkoeling van de markt. Toch zijn er nog schommelingen tussen de verschillende jaren. Zo werd de maximumprijs voor Rijnse wijnen in 1618 vrij sterk verlaagd, terwijl de Franse wijnen al in 1616 goedkoper verkocht moesten worden.

Grafiek 3: Evolutie van de wijnprijzen vastgelegd door de Antwerpse magistraat, uitgedrukt in stuivers per pot 1585-1622.³⁷⁸

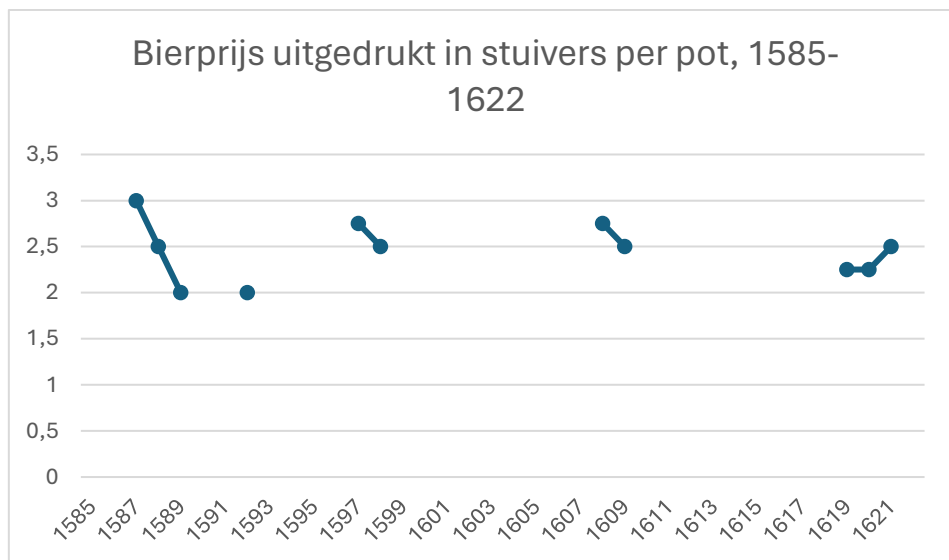
In zijn geboden haalt de magistraat ook meestal een reden aan waarom hij een maximumprijs instelt. In 1585 bijvoorbeeld verlaagde hij de maximumprijs omdat in de Brede Raad beslist was de 'hoochselen' te verlagen. Bijgevolg vond het stadsbestuur dat ook de verkoopprijs van de wijn moest dalen.³⁷⁹ Vaker werd als reden gegeven dat de inkoopprijs van de wijnen gedaald was. In 1590 verwoordde de magistraat het als volgt:

³⁷⁸ Samengesteld o.b.v. volgende geboden: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 192, 02.06.1585; FAA, ARASA, PK#918, folio 4v°, 12.09.1589; FAA, ARASA, PK#918, folio 16r°-16v°, 03.01.1590; FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 20.12.1590; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 324, 13.05.1591; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 361, 03.07.1592; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 378, 28.05.1594; FAA, ARASA, PK#918, folio 79v°, 13.06.1595; FAA, ARASA, PK#918, folio 90r°, 23.04.1596; FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer 16.06.1597; FAA, ARASA, PK#918, folio 134r°, 31.12.1599; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 464, 07.06.1601; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 490, 13.06.1603; FAA, ARASA, PK#918, folio 181v°-182r°, 12.01.1605; FAA, ARASA, PK#918, folio 196r°, 30.01.1606; FAA, ARASA, PK#918, folio 204v°, 19.01.1607; FAA, ARASA, PK#918, folio 220v°, 25.02.1609; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 577, 11.03.1610; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 601, 10.01.1611; FAA, ARASA, PK#2828, zonder nummer, 03.01.1612; FAA, ARASA, PK#919, folio 19r°, 11.03.1613; FAA, ARASA, PK#2828, zonder nummer, 18.02.1614; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 732, 10.02.1616; FAA, ARASA, PK#919, folio 75v°-76r°, 21.02.1617; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 796, 31.01.1618; FAA, ARASA, PK#919, folio 117v°-118r°, 09.04.1620; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 827, 08.03.1621; FAA, ARASA, PK#919, folio 146r°, 21.03.1622.

³⁷⁹ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 192, 02.07.1585.

“Alsoo om te beletten ende te voorens te comen de waerschijnlijcke uitnemende dierte van de Rijsche wijnen die de coopliden deur monopolien ende onderling verstant op den Rhijnstream soo hooch zijn dringhende alst heur belieft, om den selven voorts alhier aan de goede ghemeynte soo hooch ende dier te moghen vercoopen alst heur goetduncken soude, tot groote beswaernisse vande inneghesetenen van desen lande...”³⁸⁰

De redenering was dus dat, wanneer het voor de handelaars en herbergiers goedkoper werd om wijnen in te kopen, ook de eindgebruiker hiervan moest profiteren. Bovendien wilde het stadsbestuur voorkomen dat handelaars zomaar de prijzen opdreven of hoog hielden uit winstbejag. In die zin sluit deze praktijk wel aan bij het concept van de *moral economy* dat eerder besproken werd. Daarvan getuigen ook de verwijzingen naar de belangen van de ‘gemeynte’ die door de hoge prijzen belast werd.³⁸¹ Geregeld verwijzen de geboden niet naar de dalende inkoopprijs, maar wel naar de vaststelling dat de prijzen door verschillende herbergiers te zeer ‘opghesteken ende opghejaeght worden’.³⁸² Ook in dat geval achtte de magistraat het nodig in te grijpen om de belangen van koper en verkoper op mekaar af te stemmen.

Grafiek 4: Bierprijs uitgedrukt in stuivers per pot, 1585-1622.³⁸³

Dezelfde prijsplafonnering kwam ook voor bij de bieren, zij het veel minder vaak. Het grootste verschil met de wijnverkoop is dat bepaalde bieren ook in Antwerpen zelf gebrouwen werden. De magistraat kon dus in bepaalde gevallen ook de producent zelf aanspreken. Bier was immers een heel belangrijk onderdeel van

³⁸⁰ FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 20.12.1590.

³⁸¹ FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 26.06.1597.

³⁸² FAA, ARASA, PK#2827, nummer 577, 11.03.1610.

³⁸³ Prijzen omgerekend met behulp van: Karel Lemmens, “Rekenmunt en courant geld,” *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 16 (1998): 19-52. Prijzen vermeld in volgende geboden: FAA, ARASA, PK#917, folio 510r^o-510v^o, 14.09.1587; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 256, 10.02.1588; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 291, 24.07.1589; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 341, 07.07.1592; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 412, 24.11.1597; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 424, 09.09.1598; FAA, ARASA, PK#918, folio 220r^o, 02.12.1608; FAA, ARASA, PK#918, folio 220v^o, 10.01.1609; FAA, ARASA, PK#919, folio 109r^o-109v^o, 08.08.1619; FAA, ARASA, PK#919, folio 116r^o, 13.02.1620; FAA, ARASA, PK#919, folio 143v^o, 23.12.1621.

het vroegmodern dieet in heel Noord-Europa, en dus ook in Antwerpen.³⁸⁴ Grafiek 4 geeft de evolutie van de maximale bierprijzen weer. Zoals gezegd valt hierbij op dat in slechts elf jaren een dergelijke maximumprijs werd ingesteld. Bovendien liggen alle prijzen vrij dicht bij mekaar (tussen de twee en de drie stuivers per pot), in tegenstelling tot de sterkere schommelingen in de wijnprijzen. Wat ook opvallend is, is dat in 1586 geen maximumprijs werd ingesteld, hoewel het graan toen door misoogsten heel duur was.

Bier werd zoals vermeld vaak in de stad zelf gebrouwen. De magistraat legde dan ook geregeld verplichtingen op aan de brouwers. Zo mochten in 1587 de brouwers, zowel van binnen als buiten de stad, niet langer bier brouwen dat ze aan meer dan 30 schellingen Vlaams per ton verkochten. Op die manier zou ook de prijs per pot niet meer zo 'onredelijk zijn' volgens de magistraat.³⁸⁵ Dezelfde maatregel werd ook in 1588, 1598 en 1619 uitgevaardigd.³⁸⁶ Een keer, in 1589, moest iedereen die bier tapte ook verplicht twee soorten bier verkopen. Het ene bier moest verkocht worden tegen twee stuivers per pot, het andere tegen twee en een halve stuiver. Op die manier konden klanten zelf kiezen hoeveel ze wilden betalen.³⁸⁷ De belangen van de koper en verkoper zijn hier dus meer op mekaar afgesteld. De meest ingrijpende maatregel nam het stadsbestuur in 1593. Toen besliste de magistraat om zelf een brouwerij in handen te nemen, namelijk brouwerij het Gulden Vlies aan de Paardenmarkt. Daar zou een functionaris van de stad toezicht houden op de hoeveelheid mout, tarwe, hop en andere granen die in het brouwproces werd gebruikt. Op die manier wilde de magistraat de klanten verzekeren dat ze bier kochten van goede kwaliteit. Het was het stadsbestuur immers ter ore gekomen dat bepaalde brouwers bier brouwden van mindere kwaliteit, maar dat bier wel nog tegen dezelfde (hoge) prijs verkochten.³⁸⁸

Over de reden waarom de stedelijke overheid ingreep op de bierprijzen kunnen we vrij kort zijn. Steeds wordt verwezen naar de prijs van het graan, dat een van de belangrijkste ingrediënten van bier vormt. Een gebod uit 1592 verwoordt het als volgt:

"Alsoo diversche ende menichfuldighe clachten, soo van de ghemeynte als anderssins, aen mijnen heeren borgermeesteren ende schepenen zijn ghedaen geweest van dat men de bieren tot soo hooghen prijse is vercoopende, niet teghenstaende de graenen (deur de gratie des Heeren) tot soo leeghen prijse zijn ghecomen. Ende om daer in te versien ende eenich ordre te stellen om de excessive dierte vande bieren te weyren ende de ghemeynte te verlichten..."³⁸⁹

Ook hier weer is de redenering dus dat, wanneer de kosten voor de productie dalen, ook de verkoopprijzen moeten dalen. Indien dat niet gebeurt, grijpt de magistraat zelf in. Dat past dus opnieuw in een soort *moral economy* waarbij de klachten van burgers de overheid ertoe aanzetten om te handelen. Niet alleen uit mededogen, maar ook deels uit eigenbelang om oproer te vermijden.

³⁸⁴ Susan Flavin, Marc Meltonville, Charlie Taverner et al., "Understanding early modern beer: an interdisciplinary case-study," *The Historical Journal* 66 (2023): 517.

³⁸⁵ FAA, ARASA, PK#917, folio 510r°-510v°, 14.09.1587.

³⁸⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 527v°-528r°, 10.09.1588; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 424, 09.09.1598; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 811, 09.10.1619.

³⁸⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 535r°, 02.03.1589.

³⁸⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 47r°-47v°, 05.04.1593.

³⁸⁹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 341, 07.07.1592.

Graan was, naast een grondstof van bier, vooral noodzakelijk om brood te bakken. Heel wat overheden in heel Europa hielden zich dan ook, zeker in tijden van schaarste, bezig met het vastleggen van de broodprijzen. Vooral omdat heel wat stedelingen hun brood niet zelf bakten en dus makkelijk getroffen werden door prijsverhogingen.³⁹⁰ Naast het vastleggen van de prijs, gingen stedelijke overheden vaak ook over tot het vastleggen van bepaalde gewichten en het opleggen van kwaliteitsvereisten, zoals het geval was in Metz.³⁹¹ Ook voor Engeland stelden verschillende onderzoekers de traditie van een sterke regulering van de graanmarkt vast in de vroegmoderne tijd. Opeenvolgende Engelse vorsten voerden een beleid dat ervoor moest zorgen dat zeker de armste consumenten dagelijks aan brood geraakten. Dit deden ze onder meer door de export van graan te verbieden.³⁹² In Antwerpen lijkt de magistraat zich tussen 1585 en 1622 vooral te hebben gefocust op de verkoop van graan. Slechts enkele malen bepaalde het stadsbestuur echt de prijs of het gewicht van brood.³⁹³

Ook de Antwerpse magistraat oordeelde dus tijdens de onderzochte periode verschillende keren dat het nodig was om in te grijpen op de graan- en broodmarkt. Vooral de periode vanaf de belegering van de stad in 1585 tot het jaar 1587 wordt gekenmerkt door de uitvaardiging van dergelijke geboden. In 1585 kan in het bijzonder de militaire context de duurte van graan en brood verklaren. Maar tussen 1585 en 1587 stegen overal in de Habsburgse Nederlanden de graanprijzen zodat het brood in Antwerpen en Brussel een derde meer kostte dan in bijvoorbeeld Leiden.³⁹⁴ De natte zomers van 1585 en 1586 zorgden bovendien voor een mislukking van de graanoogst waarbij de winter 1586-1587 het hoogtepunt van een ware hongersnood vormde. De overheid van Alexander Farnese nam wel maatregelen, zoals een versoepeling van de handel met de rebellen, maar de schaarste bleef toch groot.³⁹⁵ Ook op basis van de Antwerpse geboden blijkt dat dit een bijzonder moeilijke periode was met toch vrij veel regels over de graan- en broodverkoop. Ook in 1590, 1607 en 1622 werden soortgelijke maatregelen genomen, maar op een veel kleinere schaal.

Het eerste waar de magistraat tegen probeerde op te treden was de monopolievorming in de graanhandel. Tussen april 1585 en oktober 1586 werden hierover vier geboden uitgevaardigd. In september 1585 wilde het stadsbestuur de verkoop van diverse waren regelen die geïmporteerd werden 'tot soulagement vande borgers ende ingesetenen deser stadt'. Het ging niet enkel om graan en brood, maar ook om bijvoorbeeld kaas, spek en eieren. Het voornaamste probleem bestond er volgens de magistraat in dat bepaalde mensen deze producten 'tegingingen'. Hiermee bedoelde hij dat goederen verkocht werden nog voor ze op de daartoe bestemde markten aangekomen waren. Vooral de 'schraeffeleers' kochten in grote hoeveelheden graan op en vormden op die manier een monopolie. Daarom vaardigde het stadsbestuur uit dat alle producten voortaan eerst naar de markt moesten gebracht worden vooraleer iemand ze mocht kopen. Wat betreft het graan mocht men ook enkel die hoeveelheid kopen die men voor

³⁹⁰ De Vries, *The price of bread: regulating the market in the Dutch Republic*, 1.

³⁹¹ Litzenger, "La sécurité alimentaire et sanitaire à Metz," 143-4.

³⁹² Sharp Buchanan, *Famine and scarcity in late medieval and early modern England: the regulation of grain marketing, 1256-1631* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 215.

³⁹³ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#919, folio 138v°-140r°, 18.08.1621; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 794, 27.11.1617.

³⁹⁴ Hugo De Schepper, "Une législation de circonstance aux Pays-Bas sous le gouvernement personnel d'Alexandre Farnèse, 1579-1589," in *Légiférer, gouverner et juger. Mélanges d'histoire du droit et des institutions (IXe-XXIe siècle) offerts à Jean-Marie Cauchies à l'occasion de ses 65 ans*, eds. Eric Bousmar, Philippe Desmette en Nicolas Simon (Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2016), 288.

³⁹⁵ De Schepper, "Une législation de circonstance aux Pays-Bas," 290-1.

het eigen gezin nodig had, niet meer. Alles op straffe van verbeurdverklaring en een geldboete.³⁹⁶ Ook in Engeland nam de overheid soortgelijke maatregelen om monopolievorming te voorkomen.³⁹⁷ Deze praktijk werd dan ook gezien als een daad die het eigenbelang diende en op die manier het gemene goed schaadde omdat heel wat inwoners niet meer in hun levensonderhoud konden voorzien.³⁹⁸

Toch lijken de straffen in eerste instantie niet echt effectief geweest te zijn. Amper drie maanden later trof het stadsbestuur daarom nieuwe maatregelen. De belangrijkste verandering hield in dat voortaan 'gecommiteerden' aangesteld werden om toezicht te houden op de graanverkoop in Antwerpen, vooral om de 'onbehoorlijke praktijken van monopoliers ofte enige voorcoopers' tegen te gaan.³⁹⁹ Deze 'gecommiteerden' waren bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de uitreiking van toestemmingen om graan de stad uit te voeren, wat enkel in bepaalde gevallen toegestaan was. Naast controle over de uitvoer werd ook controle gehouden op de invoer van graan. Het was de verantwoordelijkheid van de dekens van de buildragers om bij te houden hoeveel graan van over zee toekwam in Antwerpen en waar het opgeslagen lag.⁴⁰⁰ De klerken aan de stadspoorten kregen dezelfde taak, maar dan voor het graan dat over land de stad bereikte.⁴⁰¹

Naast de registratie van de voorraden organiseerde het stadsbestuur ook de verkoop van het graan. Al het graan moest zoals gezegd naar de aangeduide markt gebracht worden. De overtuiging dat transacties openlijk moesten gebeuren, bijvoorbeeld op een markt, was ook een kernprincipe van de economische moraliteit sinds de middeleeuwen.⁴⁰² In Antwerpen konden in de voormiddag particulieren graan kopen. Pas wanneer de klok twee uur sloeg, mochten eerst de bakkers en nadien de graankopers aankopen doen. Op die manier wilde de magistraat verzekeren dat particulieren genoeg graan zouden kunnen kopen.⁴⁰³ Een soortgelijk gebod dateert uit 1586, maar dan in navolging van een koninklijke ordonnantie. Ook nu mochten zowel in de voor- als namiddag eerst particulieren graan kopen. In de voormiddag mochten ze dat tot tien uur, in de namiddag tot vier uur. Nadien kregen brouwers en bakkers toestemming graan op te kopen, met dien verstande dat particulieren nog steeds de kans hadden om graan aan te kopen. Dat betekende zelfs dat particulieren graan konden kopen dat eigenlijk al door een brouwer was gekocht.⁴⁰⁴

Daarnaast bepaalde de magistraat ook wie welke hoeveelheid graan mocht inkopen om de prijzen niet al te zeer te laten stijgen. Zo mocht een gezin telkens twee viertelen kopen, terwijl bakkers graan mochten inslaan om twee weken verder te kunnen. Tot slot gebod het stadsbestuur ook aan de brouwers om enkel bier te brouwen van maximaal twintig schellingen Vlaams. Vermoedelijk omdat in bieren van hogere prijs meer graan gebruikt werd.⁴⁰⁵ Ook hier weer stellen we dus vast dat het de intentie was van de magistraat om de prijsstijgingen zoveel mogelijk te beperken en te verzekeren dat iedereen een basishoeveelheid graan kon kopen. Ook in 1586 en 1587 werden dergelijke maatregelen genomen, maar dit keer op last van een koninklijke ordonnantie over hetzelfde thema.⁴⁰⁶

³⁹⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 446v°-447r°, 14.09.1585.

³⁹⁷ Buchanan, *Famine and scarcity*, 216.

³⁹⁸ van Dixhoorn, "The grain issue of 1561-1566," 171.

³⁹⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 462v°, 17.12.1585.

⁴⁰⁰ 'Buyldragers' waren een soort dokwerkers die schepen, maar even goed wagens, konden laden en lossen (*Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma "buideldragers", geraadpleegd 11.02.2024, www.ivdnt.org).

⁴⁰¹ FAA, ARASA, PK#917, folio 463r°, 17.12.1585.

⁴⁰² Taverner, "Moral marketplaces," 611.

⁴⁰³ FAA, ARASA, PK#917, folio 463r°-463v°, 17.12.1585.

⁴⁰⁴ FAA, ARASA, PK#917, folio 471r°-472v°, 02.04.1586.

⁴⁰⁵ FAA, ARASA, PK#917, folio 463r°-463v°, 17.12.1585.

⁴⁰⁶ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 228, 22.05.1586; FAA, ARASA, PK#917, folio 505r°-505v°, 30.06.1587.

De maatregelen van de magistraat richtten zich dus in belangrijke mate op beroepsgroepen die veel graan gebruikten, net als bijvoorbeeld in Engeland.⁴⁰⁷ Dat gold vooral voor de bakkers. In mei 1585, nog onder het calvinistisch bestuur, vaardigde het stadsbestuur een gebod uit over de verkoop van brood. Het grootste probleem bleek dat bakkers volgens het stadsbestuur genoeg graan en brood hadden, maar de broden niet openlijk verkochten in hun winkels. Ze verkochten enkel brood aan 'hunnen vrienden oft calanten die sy ghewoonlijck zijn broodt te backen', wat de 'schamele borgeren' benadeelde. Daarom werd uitgevaardigd dat elke bakker zijn brood openbaar moest venten aan wie dat wilde op de verbeurte van hun graan en brood.⁴⁰⁸ Een soortgelijke maatregel nam ook het katholieke stadsbestuur in augustus 1585 met de verplichting aan elke bakker die graan of meel had om 'terstont ende sonder dilay' brood te bakken.⁴⁰⁹ De meest verregaande maatregel, die evenwel op last van een koninklijke ordonnantie werd ingevoerd, hield in dat iedere inwoner van de stad brood mocht bakken en dus niet enkel zij die tot het bakkersambacht behoorden. Die personen moesten dan wel dezelfde regels volgen.⁴¹⁰ Daarnaast bepaalde datzelfde gebod ook dat molenaars voorlopig geen 'molster' meer mochten inhouden. Dit 'molster' was een deel van het gemalen graan dat de molenaar als betaling in natura mocht houden. Voorlopig werd die praktijk dus een halt toegeroepen. In plaats daarvan mochten molenaars acht stuivers per veertel koren vragen.⁴¹¹

Uit hetgeen voorafgaat, blijkt dat de magistraat in tijden van economische moeilijkheden trachtte om bepaalde basisproducten betaalbaar te houden voor inwoners. Hierbij focuste ik me vooral op wijn, bier, graan en brood omdat over die waren de meeste geboden uitgevaardigd werden. Het bleef echter niet bij bepalingen over die vier producten. Soortgelijke maatregelen komen vooral tussen 1585 en 1600 ook voor over andere goederen. Onder meer in 1588 toen de magistraat zich beklaagde over bepaalde kooplieden en voorkopers die zich niet lieten vergenoegen 'met redelijck ghewin'. Daarom verbood het stadsbestuur om nog langer boter, kaas, eieren, gevogelte en andere waren op te kopen met de bedoeling ze later verder te verkopen. Ook werd voor bepaalde producten zoals de Delftse boter en Hollandse kaas een maximumprijs ingesteld.⁴¹² Verder legde men ook voor kolen geregeld maximumtarieven op. Opnieuw vooral in de 16de eeuw, maar bijvoorbeeld ook in 1620.⁴¹³ Tot slot viseerde de stedelijke overheid ook de personen die een monopolie wilden verkrijgen. Dat gold, zoals eerder bleek, voor de graanmarkt in de jaren 1580. Soortgelijke maatregelen werden ook in 1622 getroffen.⁴¹⁴ In dat jaar gebeurde hetzelfde ook voor de verkoop van boter, een product dat samen met kaas en gevogelte eerder al aan dergelijke maatregelen was onderworpen.⁴¹⁵ Het was dus een kerntaak van de stedelijke overheid om ervoor te zorgen dat elke inwoner producten aan een 'redelijke' prijs kon kopen.

⁴⁰⁷ Buchanan, *Famine and scarcity*, 216.

⁴⁰⁸ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 185, 11.05.1585.

⁴⁰⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 442v°, 08.08.1585.

⁴¹⁰ FAA, ARASA, PK#917, folio 505r°-505v°, 30.06.1587.

⁴¹¹ FAA, ARASA, PK#917, folio 505r°-505v°, 30.06.1587.

⁴¹² FAA, ARASA, PK#2825, nummer 268, 11.10.1588. Een soortgelijk gebod werd in 1599 uitgevaardigd: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 431, 17.03.1599.

⁴¹³ Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 27.10.1598; FAA, ARASA, PK#919, folio 115v°, 21.01.1620.

⁴¹⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 145 r°, 26.02.1622.

⁴¹⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 149v°, 06.05.1622. Zie verder onder meer: FAA, ARASA, PK#2827, nummer 507, 30.06.1604.; FAA, ARASA, PK#919, folio 108r°-108v°, 06.08.1619.

Naast de regulering van de prijzen en marktwerking voor drank, voedsel en brandstof, trof de magistraat ook geregeld maatregelen over arbeidslonen. Veruit het uitgebreidste gebod over dit onderwerp werd in Antwerpen uitgevaardigd op 30 juni 1588, maar het ging om de publicatie van een koninklijke ordonnantie in naam van de schout, burgemeesters, schepenen en raad van Antwerpen.⁴¹⁶ Toch kunnen we er ook van uitgaan dat de Antwerpse magistraat zelf redelijke lonen ambieerde. Dat blijkt onder meer uit een gebod uit 1606. Toen werd de stad getroffen door een zwaar onweer dat veel kerken en gebouwen beschadigde. In de nasleep van het onweer verhoogden veel ambachtslieden, zoals metsers en glasmakers, hun lonen en prijzen, wat volgens de magistraat onredelijk was. Daarom verplichtte hij alle ambachtslieden om hun oude lonen te blijven vragen en de gebruikte materialen aan de prijzen van voor Pasen aan te rekenen. Dat het stadsbestuur dit belangrijk vond, blijkt ook uit de straffen die voorzien waren: ambachtslieden die weigerden, riskeerden hun poorterschap te verliezen en zouden uit het ambacht gezet worden. Als voltallige ambachten hun prijzen niet lieten zakken, dreigde de magistraat zelfs met het openstellen van het ambacht voor iedereen in de stad, ook voor vreemdelingen.⁴¹⁷

Naast deze ingrepen op buitengewone momenten, reguleerde het stadsbestuur ook op andere tijdstippen bepaalde beroepsgroepen. Vaak werd ingegrepen na klachten van inwoners die vonden dat de gevraagde lonen te hoog lagen. Bijvoorbeeld in 1592 toen de magistraat ingreep in het ambacht van de kooldragers, die kolen en turf aan huis leverden.⁴¹⁸ Hetzelfde gebeurde in 1594 voor arbeiders die hielpen met het dragen van koffers of meubels.⁴¹⁹ Een andere beroepsgroep tot slot die gereguleerd werd, waren de wagenlieden en de boden. Vanaf 1613 kondigde de Antwerpse magistraat verschillende geboden af die onder meer bepaalden welk loon zij mochten vragen voor hun diensten. De boden leverden vooral brieven of papieren af, onder meer voor handelaars.⁴²⁰ De bepaling van hun loon hing in de eerste plaats af van het aantal kilometers dat ze moesten afleggen, maar ook van het gewicht van het pakket. Dat principe vertaalde zich onder meer in een gebod uit 1613 dat de lonen vastlegde voor de boden die onder andere van Amsterdam, Rotterdam, Duinkerke en Keulen kwamen.⁴²¹ Dezelfde reglementering gebeurde ook voor de wagen- en voerlieden die goederen en personen vervoerden tussen steden. Zo werd in 1620 bepaald hoeveel elke passagier moest betalen, afhankelijk van zijn of haar zitplaats in de wagen.⁴²² Ook hier weer blijkt toch dat de magistraat de belangen van de producent en de consument op mekaar wilde afstemmen zodat de producent wel geld kon verdienen, maar de consument tegelijkertijd niet te veel hoefde te betalen.

Ruimtelijke ordening

De magistraat reguleerde de interne markt echter niet enkel wat betreft prijzen. Naast het idee van een juiste prijs bestond ook een idee van de juiste plaats, zoals eerder al kort aan bod kwam. Dat betekende dus dat de meeste goederen een specifieke plaats toegewezen kregen om verkocht te worden. Heel wat stadsbesturen hielden zich bezig met het vastleggen van bepaalde marktplaatsen om ook de integriteit van de markt te bewaren. Een kernelement van de *moral economy* was dan ook dat verkopen openlijk moesten

⁴¹⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 518r°-524r°, 30.06.1588.

⁴¹⁷ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 540, 30.03.1606.

⁴¹⁸ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 346, 11.09.1592.

⁴¹⁹ FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 13.06.1594.

⁴²⁰ FAA, ARASA, PK#919, folio 31r°, 20.09.1613.

⁴²¹ FAA, ARASA, PK#919, folio 31r°-32r°, 20.09.1613.

⁴²² FAA, ARASA, PK#919, folio 122v°-124r°, 11.08.1620.

geschieden en niet heimelijk.⁴²³ Bovendien zorgden vastgelegde marktplaatsen (en tijdstippen) ervoor dat stedelijke functionarissen toezicht konden houden op wat er zich afspeelde.⁴²⁴ De magistraat zag immers een nood om de prijzen, kwaliteit en toevoer van bepaalde goederen te controleren in het algemeen belang van de stadsgemeenschap.⁴²⁵ Ook om de openbare orde te handhaven, bleek regulering van de marktplaatsen nodig.⁴²⁶ Zeker gezien markten heel complexe stedelijke ruimten waren waar heel wat mensen samenkwamen, wat geregeld leidde tot conflict.⁴²⁷ Tot slot was een duidelijk afgebakende marktplaats voor de stedelijke overheid vaak ook een voorwaarde om de openbare gezondheid in de stad te kunnen garanderen.⁴²⁸ Zo vreesde het stadsbestuur in 1585 dat de haastige ziekte zich verder zou verspreiden in de stad wanneer de oudkleerkoopsters zich niet tot de vastgelegde marktplaatsen beperkten. Zij mochten dus niet 'onder wegghen, in 't gaen oft keeren vande merct' hun producten verkopen.⁴²⁹ In de komende alinea's ga ik verder na hoe de Antwerpse magistraat in deze periode zijn interne markt verder organiseerde door te focussen op plaatsbepalingen.

Vooraleer in te gaan op de exacte plaatsbepalingen van markten wil ik het hebben over de zogenaamde voorkopers. Zoals we eerder zagen, ging het om mensen die goederen opkochten nog voor ze de marktplaats hadden bereikt.⁴³⁰ Heel vaak verkochten de voorkopers hun goederen later verder, maar dan wel aan een hogere prijs.⁴³¹ Net daarom was het belangrijk dat alle goederen ook daadwerkelijk hun marktplaats bereikten. Ook de Antwerpse magistraat was hiermee bezig zoals blijkt uit verschillende verboden om de buitenlieden 'tegen te gaen'. Dat lijkt vooral het geval te zijn geweest in perioden van schaarste. Zoals in 1596 toen de magistraat aan voorkopers, bakkers en brouwers verbood om de buitenlieden tegen te gaan 'binnen noch buyten deser stadt, noch aenden poorten, cayen oft schepen ..., noch oick in eenige huysen of herbergen daer zy gaen logeren'.⁴³² In 1608 werd hetzelfde bijvoorbeeld ook verboden voor wie runderen of ander vee kocht.⁴³³

Tussen 1585 en 1622 vaardigde de Antwerpse magistraat geregeld uit waar bepaalde groepen verkopers hun waren moesten venten. Op afbeelding 3 duidde ik de belangrijkste verkoopplaatsen in Antwerpen aan. De lijst met welke producten op welke plaats verhandeld moesten worden, is terug te vinden in bijlage. Dit om de overzichtelijkheid te bewaren. Hieruit blijkt dat elke marktplaats toch haar eigen nut had, wat vaak nog steeds doorschemert in de straatnamen. Ook valt op dat de meeste marktplaatsen vrij ver van mekaar lagen en dat elk deel van de stad dus bekend was voor bepaalde producten. Dit komt overeen met de idee dat duidelijk zichtbaar moest zijn wat waar verkocht werd. Door een brede ruimtelijke spreiding te hanteren, was het vermoedelijk ook makkelijker om de controle te organiseren.

⁴²³ Taverner, "Moral marketplaces," 608, 611; Buchanan, *Famine and scarcity*, 217.

⁴²⁴ Janna Coomans, "Food offenders. Public health and the marketplace in the late medieval Low Countries," in *Policing the urban environment in premodern Europe*, eds. Carole Rawcliffe en Claire Weeda (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019), 122.

⁴²⁵ Coomans, *Community, urban health and environment*, 126.

⁴²⁶ Emily A. Fenton, "Marketplaces as spaces of moral education in early modern London: regulation, punishment and entertainment" (Masterproef, Dalhousie University, 2021), 19.

⁴²⁷ Taverner, "Moral marketplaces," 610.

⁴²⁸ Coomans, *Community, urban health and environment*, 141.

⁴²⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 460r°-460v°, 04.11.1585.

⁴³⁰ Taverner, "Moral marketplaces," 615.

⁴³¹ Fenton, "Marketplaces as spaces of morel education," 21.

⁴³² FAA, ARASA, PK#918, folio 92v°-93r°, 02.09.1596.

⁴³³ FAA, ARASA, PK#918, folio 218r°-218v°, 15.10.1608.

Afbeelding 3: Verkoopplaatsen zoals ze door de Antwerpse magistraat werden aangeduid. Weergegeven op een zicht op Antwerpen door Frederik de Wit naar Joris Hoefnagel, 1598. (FAA, *Verzamelingen*, 12#5831)

Uit de geboden blijkt dus dat het stadsbestuur toch enige orde probeerde te scheppen in de economische activiteit in de stad, onder meer door bepaalde marktplaatsen aan te duiden. Hierbij vallen ook de vrij strenge straffen op. Zo verbood de magistraat in 1592 om nog langer vis te verhandelen op straat. Dat mocht enkel op de Werf. Als iemand toch betrapt werd, moest de vis steeds aangeslagen worden. Na een eerste inbreuk mocht de persoon een maand geen vis meer verkopen, na de tweede een jaar en bij een

derde overtreding kreeg men zelfs een levenslang beroepsverbod.⁴³⁴ We kunnen dus stellen dat de magistraat een groot belang hechtte aan de 'juiste' verkoopplaats.

Daarnaast wilde het stadsbestuur er met deze regulering voor zorgen dat het verkeer in de stad vlot kon verlopen. In 1610 bijvoorbeeld verkochten handelaars in hout, hooi en stro hun producten op de Meirbrug, in de Kerkhofstraat en op de Koepoortbrug. Dat hinderde echter andere inwoners die bijvoorbeeld naar de Beurs wilden gaan of marktkramers die op weg waren naar andere markten. Daarom duidde de magistraat nieuwe plaatsen aan voor de verkoop van hout, hooi en stro in de hoop de ongemakken daarmee te verhelpen.⁴³⁵ Soortgelijke bekommernissen dreven de stedelijke overheid ertoe om in 1620 te verbieden dat mensen nog langer met allerlei kramen tussen de draaibomen aan de poorten stonden. Dat hinderde immers het inkomend en uitgaand verkeer en zou bovendien vroeg of laat tot ongelukken leiden.⁴³⁶ Zoals zo vaak moest de magistraat ook hier dus de belangen van verschillende groepen afwegen tegen mekaar.

Tot slot speelden ook het visuele aspect en het gemak van de omwonenden mee in de beslissingen van de magistraat. Dat was in 1599 onder meer het geval in de straat Kipdorp. Omwonenden beklaagden zich bij de stedelijke overheid over de vele marktkramers die er dagelijks goederen verkochten voor hun huizen. Bewoners konden hierdoor moeilijk hun huis binnen of buiten, maar de marktkramers hielden ook de klanten van de winkels in de huizen weg. Het stadsbestuur trad op door nieuwe marktplaatsen vast te leggen. Op die manier moesten zowel de economische belangen van de winkeliers als die van de marktkramers gewaarborgd blijven. Opmerkelijk is echter dat de magistraat zijn tussenkomst ook verantwoordt door te stellen dat Kipdorp 'eene van de principaelste' straten van de stad was aangezien heel wat mensen dagelijks de stad binnenkwamen via de Kipdorppoort.⁴³⁷ Naast economische en veiligheidsoverwegingen speelde dus ook het visuele aspect een rol. Rommelige straten droegen immers niet bij tot het imago van de stad.

Heel wat handelaars verkochten hun producten echter niet op markten, zoals ook bleek uit de voorgaande klacht. Voor veel ambachtsslui, maar bijvoorbeeld ook bakkers, was hun werkplaats ook de verkoopplaats.⁴³⁸ Toch wilde de magistraat ook hier enige controle houden. De bakkers dienen hierbij als goed voorbeeld, zeker in tijden van schaarste. Zo kwam, zoals eerder vermeld, in 1585 de magistraat ter ore dat verschillende bakkers enkel brood verkochten aan vrienden en vaste klanten. Daarom verplichtte de stedelijke overheid de bakkers om al hun broden achter hun vensters te koop te stellen. Anders zou het brood en graan verbeurdverklaard worden.⁴³⁹ Opnieuw zien we hier dus het belang van het openbare karakter van een verkoop: iedereen moest de kans krijgen brood te kopen en dat moest openlijk gebeuren, niet achter de rug.

Kwaliteitsvereisten

Naast de regulering van de prijzen en verkoopplaatsen stelde de Antwerpse magistraat in deze periode ook geregeld kwaliteitseisen voor goederen die in de stad verkocht werden. De types goederen waar het om draait, zijn weliswaar heel divers. We kunnen ook stellen dat heel wat van dergelijke verordeningen er pas

⁴³⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 33r°-33v°, 10.04.1592.

⁴³⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610.

⁴³⁶ FAA, ARASA, PK#919, folio 122r°, 16.07.1620.

⁴³⁷ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 437, 07.07.1599.

⁴³⁸ Coomans, *Community, urban health and environment*, 143.

⁴³⁹ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 185, 11.05.1585.

kwamen nadat het stadsbestuur had vernomen dat inwoners bepaalde klachten of grieven hadden over de kwaliteit van de producten die ze aankochten. De geboden vormden dus een reactie op die klachten in de hoop de balans tussen koper en verkoper opnieuw te herstellen.

Een van de goederen die geregeld opduiken in de geboden zijn de specerijen. Door specerijen van slechte kwaliteit te verkopen, bedroeg je immers niet alleen je consument, maar stelde je hem mogelijk ook bloot aan gezondheidsgevaaren. De magistraat stelde dan ook vrij hoge geldboetes vast voor mensen die specerijen vermengden met andere producten of specerijen van mindere kwaliteit, naast verdere juridische vervolging. Verder moesten verkopers ook de afkomst van bepaalde specerijen duidelijk vermelden. Voor saffraan moest de koper bijvoorbeeld weten op het Aragonees, Turks, Catalaans of Albigenzisch was. Waarschijnlijk omdat de prijzen tussen de verschillende types verschilde. Daarnaast gaf de magistraat in 1587 de opdracht aan de dekens van de meerseniërs om controle te houden over de specerijen die verkocht werden in Antwerpen. Enkel gekeurde kruiden mochten immers in zakken gedaan worden waar het wapen van de stad op stond. Ook mochten de dekens wanneer ze wilden de winkels van de kruideniërs aan controle onderwerpen. Bijvoorbeeld om na te gaan of kruiden in vochtige ruimtes werden opgeslagen. Dat was immers eerder al verboden omdat het de kwaliteit van het product aantastte.⁴⁴⁰ Dit gebod werd nadien echter meermaals herhaald. Dat laat ons vermoeden dat de regels nog steeds niet even goed nageleefd werden en dat inwoners nog steeds klaagden over de specerijen die ze kochten.⁴⁴¹

Een ander veelvoorkomend product is textiel. Zo was het de magistraat in 1595 ter ore gekomen dat verschillende personen onbewerkte zijde uit Italië verwerkten tot zijde van 24 ons, maar de stof wel verkochten als zijde van 16 ons. Dergelijke 'geswaerde zijde' was echter minder sterk waardoor de consument dus benadeeld werd. Daarom moest elke zijdeverkoper kiezen om ofwel de zijde van 16 ons of die van 24 ons te verkopen. Die keuze moest hij ook kenbaar maken aan de dekens van de meerseniërs en aan zijn klanten.⁴⁴² In 1605 bepaalde de magistraat ook dat wie verzwaarde zijde wilde verkopen een bordje aan zijn winkel moest hangen waarop stond: 'Hier vercoopt men gheswaerde zijde oft dobbel swerte'. Wie het andere type zijde verkocht, moest dan een bordje hangen met 'Hier vercoopt men ongheswaerde zijde oft enckele swerte'.⁴⁴³ Samen met controle moest dit ervoor zorgen dat de klanten wisten wat ze kochten en dus niet benadeeld konden worden.

Naast zijde was ook laken en katoen beschikbaar op de Antwerpse markt. Om laken te maken van wol moest een heel proces doorlopen worden en moesten dus ook verschillende ambachtslieden hun taak vervullen. In 1595 wilde de Antwerpse magistraat optreden tegen praktijken die voorvielen tijdens het rekken en strekken van het laken. Verschillende klachten hadden het stadsbestuur bereikt dat het laken te veel gerekt en gestrekt werd waardoor het in volgende stadia van de productie, zoals het netten en scheren, kromp of scheurde. Daarom vaardigde de magistraat een zeer gedetailleerd reglement uit over het rekken en strekken van laken, wie dat mocht doen en welke instrumenten daarvoor gebruikt konden worden.⁴⁴⁴ Eerder al, in 1604, had de magistraat ook verboden om wol en katoen te mengen met scheervlokken of

⁴⁴⁰ FAA, ARASA, PK#917, folio 502r°-503v°, 21.04.1587.

⁴⁴¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 98r°-99v°, 28.03.1597; FAA, ARASA, PK#918, folio 126r°-127r°, 05.05.1599; FAA, ARASA, PK#919, folio 20r°-21r°, 28.03.1613.

⁴⁴² FAA, ARASA, PK#918, folio 74r°, 14.02.1595.

⁴⁴³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 525, 25.08.1605.

⁴⁴⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 83r°-84v°, 01.10.1595.

haar. Ook op die manier probeerden verschillende handelaars immers hun klanten te bedotten. Naast de gebruikelijke geldboetes stond voor veelplegers als straf ook een beroepsverbod op dit vergrijp.⁴⁴⁵

Daarnaast probeerde het stadsbestuur vooral op te treden tegen het vermengen van bepaalde goederen waardoor de consument eigenlijk te veel betaalde. Verkopers verhandelden de producten immers alsof ze zuiver waren. Zo bepaalde een gebod uit 1595 dat haringverkopers verschillende soorten vaantjes op hun tonnen en tobben moesten hangen met daarop het type haring dat erin zat. Dit opnieuw om bedrog te voorkomen.⁴⁴⁶ Eerder was al in 1588 verboden om onder het meel voor brood meel van boekweit of bonen te mengen. Roggebrood mocht enkel van puur roggemeel gebakken worden, tarwebrood van puur tarwemeel of masteluinmeel. Ook hier weer om te voorkomen dat mensen bijvoorbeeld de prijs van puur tarwemeel betaalden, maar eigenlijk een mengeling van tarwe en boekweit kregen.⁴⁴⁷ Verder moest ook zout eerst gekeurd worden vooraleer het naar de markt kon worden gebracht, om na te gaan of het vervalst of vermengd was.⁴⁴⁸ Daarnaast gold een verbod op het mengen van harde en weke buskolen. Die mochten bovendien geen gruis of andere vuiligheden bevatten.⁴⁴⁹ Tot slot bepaalde de magistraat in 1610 dat kaarsen enkel van zuivere was gemaakt mochten zijn.⁴⁵⁰ Hieruit blijkt dus dat heel wat producten vatbaar waren voor dergelijk bedrog en dat het Antwerpse stadsbestuur hier ook tegen wilde optreden. Al blijft natuurlijk steeds de vraag of de regels ervoor zorgden dat het bedrog ophield.

Tot slot vaardigde de Antwerpse magistraat nog verschillende andere geboden uit die bepaalde kwaliteitseisen stelden aan de producten die verkocht werden in de stad. Zo bepaalde het stadsbestuur in 1594 dat lindebasten die van buiten de stad ingevoerd werden, minstens 14 vademen lang moesten zijn. De dekens van het lindendraaiersambacht stonden in voor de keuring.⁴⁵¹ In 1613 legde de magistraat de dikte voor het riet, om bijvoorbeeld daken te dekken, dan weer vast op 19 duimen. Hiervoor stonden de dekens van de strodekkers in voor toezicht.⁴⁵² Uit al deze voorbeelden blijkt dus dat de Antwerpse magistraat begaan was met de kwaliteit van de producten die in zijn stad verkocht werden. De meeste geboden verwijzen hierbij naar de schade die de 'goede lieden' ondervonden door vermengde of vervalste goederen. Heel wat geboden reageerden immers op de klachten die de magistraat had ontvangen.

Conclusie

In dit deel peilde ik naar de ingrepen van de Antwerpse magistraat in de Antwerpse interne markt. In het algemeen kunnen we stellen dat het stadsbestuur constant probeerde om de belangen tussen verschillende groepen af te wegen, vooral dan de belangen van producenten en consumenten. Dat was ten eerste het geval voor de prijsbepaling, zeker in de moeilijke jaren meteen na 1585. Om oproer en onrust te vermijden legde de magistraat voor heel wat goederen maximumprijzen vast zodat iedereen in zijn of haar levensonderhoud kon voorzien. Daarnaast probeerde hij ook op te treden tegen personen die de goede marktwerking verstoorden zoals mensen die monopolies wilden vormen of marktkramers tegengingen.

⁴⁴⁵ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 514, 23.11.1604.

⁴⁴⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 70v°, 22.01.1595. Verschillende malen herhaald: FAA, ARASA, PK#918, folio 88r°-88v°, 14.02.1596; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 604, 14.02.1611; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 645, 03.03.1612.

⁴⁴⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 515v°-516r°, 04.03.1588.

⁴⁴⁸ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 353, 15.02.1593.

⁴⁴⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 48r°, 24.04.1593.

⁴⁵⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 230r°-230v°, 06.04.1610.

⁴⁵¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 368, 11.02.1594.

⁴⁵² FAA, ARASA, PK#28r°-28v°, 21.08.1613.

Dezelfde principes golden ook voor de vastlegging van arbeidslonen. Daarnaast legde het stadsbestuur heel wat verkoopplaatsen vast om enige orde te scheppen in de economische activiteiten van de stad en controle mogelijk te maken op het verloop van de handel. Het openbare karakter van handelstransacties was immers zeer belangrijk. Tot slot trachtte de stedelijke overheid ook om de kwaliteit te waarborgen van de goederen die in Antwerpen werden verkocht. Dat deed ze meestal na klachten van inwoners. Als reactie legde het stadsbestuur vaak strenge straffen op, al blijft de vraag of het bedrog daarmee ophield.

3.1.4 'Tot conservatie vande ghesontheit binnen deser stadt'⁴⁵³

In deze laatste thematische analyse richt ik me, zoals de titel aangeeft, op het beleid inzake openbare gezondheid dat door de Antwerpse magistraat werd gevoerd. Het thema openbare gezondheid heeft de afgelopen decennia heel wat interesse opgewekt onder diverse onderzoekers wat resulteerde in een vrij groot aanbod aan literatuur.⁴⁵⁴ Bovendien weten we ook dat de meeste vroegmoderne steden een mortaliteit kenden die vaak hoger lag dan op het omliggende platteland. Een fenomeen dat ook wel bekend staat als het *urban graveyard effect*.⁴⁵⁵ We kunnen ons dus afvragen of de Antwerpse magistraat zich met dit thema bezighield tussen 1585 en 1622 en welke maatregelen hij dan precies nam. Dat onderzoek ik in de komende alinea's. Hierbij focus ik me ten eerste op periodes van epidemieën en ten tweede op de stadsreiniging, wat uiteraard niet volledig los gezien kan worden van het eerste thema.

Besmettelijke ziektes

Vroegmoderne steden kregen geregeld te maken met de uitbraak van allerlei ziekten die dood en verderf konden zaaien onder de bevolking, al was niet elke uitbraak even verwoestend. Een van de ziekten die regelmatig terugkeerde, was de pest, ook wel *haestighe sieckte* genoemd in de bronnen. Het is wel belangrijk op te merken dat waarschijnlijk niet elke uitbraak daadwerkelijk de pest betrof, aangezien *haestighe siecte* vaak als veralgemeende term voor een besmettelijke ziekte werd gebruikt.⁴⁵⁶ Sinds de grote pestuitbraak in 1348 sloeg de ziekte met de regelmaat van de klok opnieuw toe.⁴⁵⁷ Eerder verscheen bijvoorbeeld een artikel van Wannes Dupont over pestbestrijding in Antwerpen in de vijftiende en zestiende eeuw, waaruit bleek dat de ziekte regelmatig opflakkerde.⁴⁵⁸ Dat blijkt ook uit grafiek 5 waarin weergegeven is hoeveel geboden het Antwerpse stadsbestuur jaarlijks afkondigde over de *haestighe sieckte*. Hieruit blijkt dat vooral in 1597, 1603 en 1617 maatregelen genomen werden tegen de ziekte.

⁴⁵³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 541, 13.05.1606.

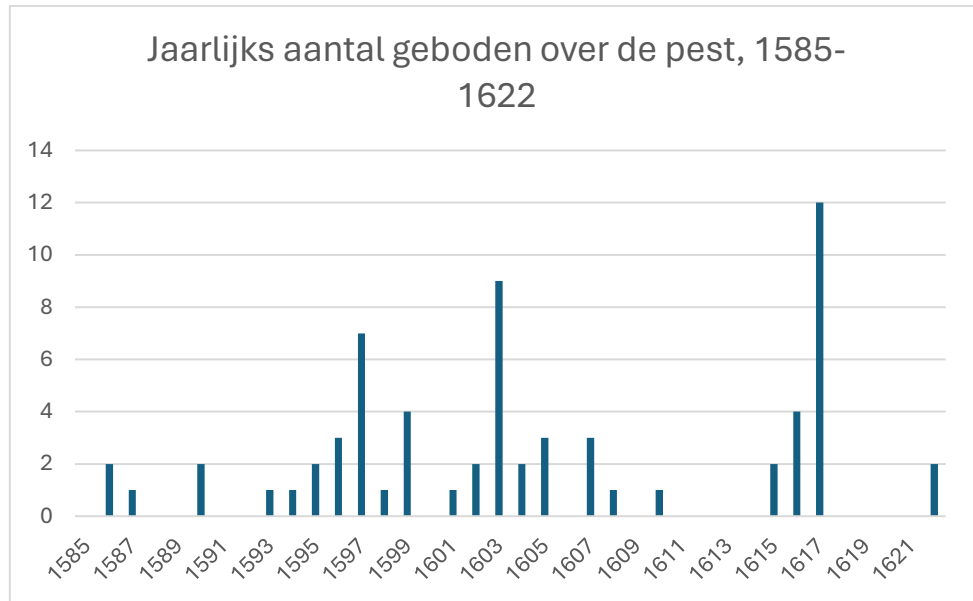
⁴⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: Kristy Wilson Bowers, *Plague and public health in early modern Seville* (Rochester: University of Rochester Press, 2013); Carole Rawcliffe en Claire Weeda, *Policing the urban environment in premodern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019); Johan P. Mackenbach, *A history of population health: rise and fall of disease in Europe* (Leiden: Brill, 2020); Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague hospitals. Public health for the city in early modern Venice* (Londen en New York: Routledge, 2012).

⁴⁵⁵ Isabelle Devos en Tina Van Rossem, "Oud, ouder, oudst. Regionale en lokale verschillen in sterfte in het graafschap Vlaanderen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw," *De Zeventiende Eeuw* (2017): 39-40.

⁴⁵⁶ Wilson Bowers, *Plague and public health in early modern Seville*, 30.

⁴⁵⁷ Udale, "Evaluating early modern lockdowns," 119.

⁴⁵⁸ Wannes Dupont, "'Sie eens 't verzwakte volk' De bestrijding van pest in Antwerpen tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw," *Stadsgeschiedenis 2.2* (2007): 85-104.

Grafiek 5: Jaarlijks aantal geboden over de pest, 1585-1622 (Bron: Index op de geboden in bijlage)

Voorkomen is uiteraard beter dan genezen, ook in de vroegmoderne tijd. Heel wat stadsbesturen probeerden dan ook in de eerste plaats te voorkomen dat de *haestighe sieckte* hun stad bereikte, vooral wanneer de ziekte al elders was gesignaleerd. Vaak reageerden stedelijke overheden dan ook op dergelijke geruchten door de binnenkomst van personen en goederen uit die gebieden te verbieden.⁴⁵⁹ Steeds vaker vroegen stadsbesturen ook certificaten die moesten bewijzen dat personen en goederen niet uit geïnfecteerde regio's kwamen.⁴⁶⁰ Deze maatregelen sluiten aan bij de miasmatische theorie die de verspreiding van de ziekte moest verklaren. Het idee was dat ziektes verspreid werden door gecorrumpeerde lucht. Via dergelijke restricties hoopten stadsbesturen de verspreiding van die lucht te voorkomen.⁴⁶¹

Ook het Antwerpse stadsbestuur nam in deze periode soortgelijke maatregelen. Zoals in 1593 toen de pest heerste in Engeland. De magistraat was ervoor beducht dat door kooplui en goederen die uit Engeland kwamen 'eenige besundertheit oft corruptie soude mogen gebracht worden'. Daarom mochten er zes weken lang geen personen of goederen uit Engeland de stad binnenkomen, met uitzondering van lood en tin. Dezelfde restricties golden ook voor kleren en huisraad uit Holland en Zeeland. Tot slot moest iedereen die uit vijandige gebieden kwam, logeren in de aangeduide herbergen.⁴⁶² Hetzelfde gebeurde in 1596 toen de ziekte in Frankrijk heerste en van daaruit al steden als Kamerijk en Valenciennes had bereikt. Opnieuw vreesde de magistraat voor de komst van de ziekte naar Antwerpen aangezien er 'confluence is van alderhande sorte van volcke'.⁴⁶³ Ditmaal golden de maatregelen echter voor vier maanden. Nieuw was dat de klerken aan de stadspoorten verplicht lijsten moesten bijhouden van wie de stad binnen wou en van waar zij kwamen. Mensen moesten ook paspoorten kunnen tonen om te bewijzen dat ze niet uit besmette

⁴⁵⁹ Paul Slack, "Responses to plague in early modern Europe: The implications of public health," *Social Research* 87.2 (2020): 415.

⁴⁶⁰ Annemarie Kinzelbach, "Infection, contagion, and public health in late medieval and early modern German imperial towns," *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 61.3 (2006): 385.

⁴⁶¹ Kinzelbach, "Infection, contagion, and public health," 385.

⁴⁶² FAA, ARASA, PK#918, folio 51v°-52r°, 01.09.1593.

⁴⁶³ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 393, 24.07.1596. Het viseren van goederen uit regio's waar de ziekte al tierde, kwam ook in de late middeleeuwen al voor, zie bijvoorbeeld: Vanhemerijck, "De criminaliteit in de ammanie van Brussel," 2: 393.

plaatsen kwamen. Verder dienden goederen een bepaalde periode buiten de stad te blijven zodat ze de ziekte niet meer met zich meedroegen.⁴⁶⁴ Dit type maatregelen behoorde doorheen de onderzochte periode tot de basismaatregelen die het stadsbestuur hanteerde in zijn strijd tegen de pest. Zo ook toen bijvoorbeeld in Sint-Niklaas, Amsterdam of Oostmalle de pest heerste.⁴⁶⁵

Ook in andere preventieve maatregelen vinden we expliciete verwijzingen naar de miasmatheorie terug. Onder meer in 1596 nam de magistraat maatregelen omdat hij ervan overtuigd was dat de *haestige sieckte* vooral door de ‘corruptie vande lochte’ en de ‘geïnfecteerde wateren’ werd verspreid. Daarom zette hij in de eerste plaats in op het net houden van de stad zodat de lucht en het water niet geïnfecteerd raakten. Inwoners moesten bijvoorbeeld elke zaterdag de goten voor hun huis schoonmaken met water en hun vuilnis op gezette tijdstippen op straat zetten zodat het opgehaald kon worden.⁴⁶⁶ Hieruit blijkt dus al dat in periodes van ziekte extra ingezet werd op stadsreiniging.

De magistraat probeerde dus wel om de pest weg te houden uit Antwerpen, of wilde in elk geval dat signaal geven aan zijn inwoners. Toch lukte dat niet altijd. Vanaf het moment dat de ziekte in de stad aangetroffen werd, moesten dan ook andere maatregelen getroffen worden om de ziekte zo veel als mogelijk in te dijken. Verschillende van die maatregelen hadden te maken met dieren. Die kwamen dan ook veelvuldig voor binnen de stadsmuren, maar konden daar voor overlast zorgen.⁴⁶⁷ Zeker wanneer bepaalde ziekten heersten in de stad, zoals de pest, keken stadsbesturen met argwaan naar de aanwezigheid van dieren, vooral dan van honden en varkens omdat zij gepercipieerd werden als verspreiders van de ziekte.⁴⁶⁸ Voor heel wat steden in de Nederlanden is bekend dat magistraten maatregelen troffen tegen honden, in bepaalde gevallen zelfs door ze af te maken, en hetzelfde geldt voor varkens.⁴⁶⁹ De overtuiging dat dergelijke reacties nodig waren, vinden we bijvoorbeeld ook terug in verschillende 17de-eeuwse pesttraktaten.⁴⁷⁰

Tussen 1585 en 1622 vaardigde de Antwerpse magistraat dan ook geregeld geboden uit tegen honden, varkens en andere dieren in een poging de verspreiding van de *haestige sieckte* tegen te gaan. Zowel in 1586, 1595, 1597, 1603, 1608, 1616 en 1619 stelde de stad een hondenslager aan.⁴⁷¹ Hij was een

⁴⁶⁴ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 393, 24.07.1596.

⁴⁶⁵ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 436, 27.07.1599; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 476, 13.08.1602; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 755, 30.01.1617. Soortgelijke maatregelen werden op nog vele andere momenten uitgevaardigd tegen personen en goederen uit Keulen, Diest, Rijsel... De verwijzingen zijn terug te vinden in de index in bijlage.

⁴⁶⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 93v°-94v°, 03.10.1596.

⁴⁶⁷ William Riguelle, “La police des animaux dans les Pays-Bas et la principauté de Liège (XVIIe-XVIIIe siècles),” *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 97.2 (2019): 460.

⁴⁶⁸ Coomans, *Community, urban health and environment*, 228.

⁴⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: Coomans, *Community, urban health and environment*, 228-9; William Riguelle, “Le chien dans la rue aux XVIIe et XVIIIe siècles,” *Société française d’histoire urbaine* 47 (2016): 69-86; William Riguelle, “Que la peste soit de l’animal! La législation à l’encontre des animaux en période d’épidémies dans les villes des Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège (1600-1670),” in *Sales Bêtes! Mauvaises herbes! “Nuisible”, une notion en débat*, ed. Rémi Luglia (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2018); Tom De Roo, “Mens en hond in de Antwerpse gebodboeken, eind 15de tot eind 18de eeuw: een casestudie naar mens-dier relaties in een stedelijke omgeving,” *Volkskunde* 108 (2007): 347-369.

⁴⁷⁰ Tammy Deley, “Pest en het sociale lichaam na de Renaissance. Een studie van Antwerpse pesttraktaten uit het tweede kwart van de 17de eeuw” (Masterproef, Universiteit Gent, 2014), 65.

⁴⁷¹ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 235, 14.06.1586; FAA, ARASA, PK#918, folio 75r°, 11.04.1595; FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 17.07.1597; FAA, ARASA, PK#918, folio 167v°-168r°, 20.08.1603; FAA,

functionaris van de stad herkenbaar aan het stadswapen op zijn kledij. Hij had als taak om de honden die op straat liepen dood te slaan omdat zij ziekten konden verspreiden, maar ook bijvoorbeeld mensen beten.⁴⁷² Dat hij evenwel niet populair was, blijkt uit het feit dat geboden over zijn takenpakket vaak ook een verbod bevatten op het beledigen of aanvallen van de hondenslager.⁴⁷³ Dat komt overeen met wat in de meeste andere steden in de Nederlanden werd vastgesteld.⁴⁷⁴ Doorheen deze periode maakte de Antwerpse magistraat slechts één keer, in 1616, een onderscheid tussen honden die gedood moesten worden en honden die mochten blijven leven. Onder de honden die gespaard bleven, waren de zogenaamde *bracken*, *spiljoenen*, *jouffrouwe hondkens* en honden die wagens trokken.⁴⁷⁵ Vooral straathonden kwamen daarom in het vizier van de hondenslager. Het stadsbestuur moest dus vermoedelijk zijn maatregelen temperen om bepaalde groepen niet voor het hoofd te stoten.

Daarnaast werden zoals gezegd ook varkens geïsoleerd tijdens een plaag. Geboden over dat thema vinden we terug in 1587, 1590, 1594, 1595, 1603, 1610 en 1617, dus niet noodzakelijk in de jaren dat geboden over honden uitgevaardigd werden.⁴⁷⁶ De voornaamste vrees was meestal dat varkens allerlei 'stanck, vuyligheyt ende infectie' zouden veroorzaken.⁴⁷⁷ Net als bij de honden konden ook varkens die op straat liepen daarom gedood en verbeurdverklaard worden.⁴⁷⁸ Toch gold er niet altijd een totaalverbod op het houden van varkens. Zo bepaalde het stadsbestuur in 1617 dat varkens wel nog naar de Varkensmarkt gebracht mochten worden om ze er te verkopen. Na afloop van de markt moesten ze echter via de kortste weg de stad opnieuw verlaten zonder daarbij te wroeten in goten of vuilnishopen. Hieruit blijkt opnieuw de vrees dat door het wroeten gecorrumpeerde lucht zich zou verspreiden. Soortgelijke maatregelen golden voor duiven, ganzen, eenden, konijnen, kalkoenen en reigers. De poeliers mochten ze wel nog verkopen in de stad, maar ze er niet meer houden.⁴⁷⁹ Dit sluit dus aan bij wat Wilson Bowers vaststelde in Sevilla, namelijk dat magistraten naar een balans zochten tussen openbare gezondheid enerzijds en economische belangen anderzijds.⁴⁸⁰ Een volledig verbod op het houden van dieren zoals varkens, eenden en konijnen riskeerde de gemeenschap te veel te ontwrichten.

Tijdens een epidemie nam de magistraat uiteraard ook nog andere maatregelen. Ook hierover beschikken we over verschillende geboden die praktisch de hele onderzoeksperiode dekken. Ik focus me hier vooral op een gebod uit 1597 dat in 1603 hernieuwd werd en nog twee andere geboden uit 1605 en 1617. Deze vaak lange geboden bundelen een heel scala aan acties die de magistraat ondernam en waarvan de individuele

ARASA, PK#918, folio 214v°, 12.07.1608; FAA, ARASA, PK#919, folio 69r°-69v°, 26.07.1616; FAA, ARASA, PK#919, folio 107r°-107v°, 26.06.1619.

⁴⁷² Zie bijvoorbeeld FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 17.07.1597.

⁴⁷³ Zie bijvoorbeeld FAA, ARASA, PK#918, folio 75r°, 11.04.1595.

⁴⁷⁴ Coomans, *Community, urban health and environment*, 229.

⁴⁷⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 69v°, 26.07.1616. Met een *bracke* worden jacht- en speurhonden bedoeld (*Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma "bracke", geraadpleegd 14.02.2024, www.gtb.ivdnt.org). Een *spiljoen* was waarschijnlijk ook een jachthond en leek op wat wij kennen als een spaniel (*Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma "spiljoen", geraadpleegd 14.02.2024, www.gtb.ivdnt.org).

⁴⁷⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 501r°, 17.03.1587; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 308, 18.05.1590; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 367, 04.02.1594; FAA, ARASA, PK#918, folio 75r°, 11.04.1595; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 486, 18.04.1603; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 586, 28.06.1610; FAA, ARASA, PK#919, folio 81v°-82r°, 27.05.1617; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 789, 12.10.1617.

⁴⁷⁷ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 586, 28.06.1610.

⁴⁷⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 75r°, 11.04.1595.

⁴⁷⁹ FAA, ARASA, PK#919, folio 81v°-82r°, 27.05.1617.

⁴⁸⁰ Wilson Bowers, *Plague and public health in early modern Seville*, 54.

maatregelen vaak ook apart werden afgekondigd. Zoals eerder Kinzelbach opmerkte, stellen we ook in Antwerpen vast dat deze geboden vanuit ons perspectief zowel noties van de miasmatheorie bevatten als ideeën over besmetting.⁴⁸¹ In de komende alinea's ga ik verder in op deze maatregelen.

Eenmaal een besmettelijke ziekte zich verbreidde binnen de stad, wilde de magistraat inzicht krijgen in de verspreiding ervan. Er heerste dan ook een meldingsplicht. Mensen die besmet waren of ziek werden, moesten dat door hun vrienden of buren laten melden op de politiekamer, zodat het huishouden onderzocht kon worden door een pestmeester, cellenbroeder of zwartzuster. Dat dat evenwel niet altijd gedaan werd, blijkt al meteen uit de volgende verplichting die ook aan de buren, chirurgijns en eender wie in contact kwam met zieken, oplegde om melding te doen wanneer ze een vermoeden hadden dat iemand besmet was.⁴⁸²

Eens de besmette huishoudens geïdentificeerd waren, lag in de geboden sterk de nadruk op het behouden van controle over deze mensen. Dat vertaalde zich in het regelen van hun hele handelen en wandelen, althans in de ideale wereld. Dat hield in de eerste plaats in dat het voor andere inwoners zichtbaar moest zijn waar de besmette huishoudens zich bevonden. Daarom werden zij verplicht hun vensters en deuren te sluiten, het teken van hun nering binnen te halen, maar belangrijker nog, om een strooien wis boven hun deur te hangen. Die wis moest een el lang zijn, een arm dik en gebonden met drie banden.⁴⁸³ Deze maatregelen geven aan dat er een idee bestond dat contact gemeden moest worden omdat de inwoners besmettelijk waren. Daarom mochten inwoners van besmette huishoudens zich ook niet mengen onder de massa wanneer ze naar buiten gingen. Ze moesten dan ook zichtbaar een witte roede dragen zodat mensen hen konden mijden.⁴⁸⁴ Die verplichting gold overigens ook voor de pestmeesters en de schrobbers.⁴⁸⁵ In 1605 verstrengde de magistraat deze maatregelen nog: toen mochten mensen uit besmette huishoudens na half acht 's morgens niet meer op straat of in de kerken komen.⁴⁸⁶ In 1603 mochten ze zich ook enkel in de beuken van de kerken begeven, weg van de grote groepen volk.⁴⁸⁷ Ook hier weer geldt een ambiguïteit aangezien deze maatregel zowel binnen het kader van de miasmatheorie geïnterpreteerd kan worden, als binnen noties over besmetting.⁴⁸⁸ Al deze maatregelen zijn op zich niet uitzonderlijk voor Antwerpen. Ook in andere steden in de Nederlanden werden ze uitvaardigd.⁴⁸⁹

Verder moesten inwoners van besmette huizen ook hun ramen en deuren gesloten houden. Wie bijvoorbeeld ziek was en verhuisde naar een hospitaal, moest de ramen en deuren volledig slotvast maken. Wie in zijn of haar huis bleef wonen, mocht enkel 's nachts tussen 23 en 4 uur het huis verluchten. Overdag moest alles gesloten blijven en mocht men enkel de deur openen om bijvoorbeeld voedsel te ontvangen.⁴⁹⁰ Uit deze maatregelen blijkt dan weer meer een vrees voor de verspreiding van ziekmakende lucht, wat nogmaals aantoont dat beide theorieën door mekaar werden gehanteerd of dat er nog geen duidelijk onderscheid bestond.

⁴⁸¹ Kinzelbach, "Infection, contagion, and public health," 386-7.

⁴⁸² FAA, ARASA, PK#918, folio 107r°-107v°, 28.08.1597.

⁴⁸³ FAA, ARASA, PK#918, folio 108r°, 28.08.1597.

⁴⁸⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 167v°, 20.08.1603. Dergelijke tekens waren ook elders verplicht, zo onder meer in Engelse steden, zie bijvoorbeeld: Ákos Tussay, "Plague discourse, quarantine and plague control in early modern England: 1578-1625," *Hungarian Journal of Legal Studies* 61.1 (2020): 126.

⁴⁸⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 109v°-110r°, 28.08.1597.

⁴⁸⁶ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 526, 03.09.1605.

⁴⁸⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 167v°, 20.08.1603.

⁴⁸⁸ Kinzelbach, "Infection, contagion, and public health," 386.

⁴⁸⁹ Coomans, *Community, urban health and environment*, 223, 225-6 en 235.

⁴⁹⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 108r°-109r°, 28.08.1597.

De mate waarin we echter kunnen spreken over een volledige quarantaine van besmette inwoners is niet duidelijk. Het feit dat leden van huishoudens die besmet waren, mits het dragen van een witte roede, nog buiten mochten komen, spreekt een strenge quarantaine tegen. Al werd zoals gezegd in 1605 wel bepaald wanneer men buiten mocht komen. Tegelijk blijkt uit een gebod uit 1603 dat witte latten dwars over de deur van besmette huizen werden geslagen. Die maatregel had dus wel meer tot doel om de inwoners binnen te houden, al werden deze latten wel eens zonder toestemming verwijderd, een vorm van verzet die ook in vele andere steden voorkwam.⁴⁹¹ Misschien dienden de latten ook niet om mensen binnen te houden, maar wel om zichtbaar te maken waar de pest heerste. Het gebod dat dergelijke latten verplichtte, kwam er immers omdat heel wat huishoudens de strooien wis niet boven hun deur hingen.⁴⁹² Jammer genoeg vermeldt het gebod het exacte doel van de latten niet. Alles samen laat dit ons toch vermoeden dat het niet de bedoeling was om besmette gezinnen volledig te isoleren. Ook in de vroegmoderne tijd vroegen mensen zich af of een quarantaine wel effectief was, en of het niet meer kostte dan het baatte.⁴⁹³

Tot slot eindigt het gebod uit 1597 met een hele reeks maatregelen die we kunnen kaderen binnen de miasmatheorie. Zo was het verboden om 'lappen, voddens, bedtstroy ende diergelycke onreynicheyt' uit besmette huizen op straat te gooien. Dit alles moest verbrand worden in de haard van het huis.⁴⁹⁴ Verder spraken deze bepalingen vooral bepaalde beroepsgroepen aan. Eerder zagen we al dat er beperkingen ingevoerd werden op het houden van dieren in de stad, maar ook het ander voedsel was onderhevig aan maatregelen. Zo moest men erop toezien dat er geen boter, kaas, melk of eieren ingevoerd werden uit besmette gebieden. Verder was het verwerken of verkopen van bedorven vlees, afgekeurde vis of bedorven graan absoluut te vermijden. De hoveniers mochten ook geen platte peren of komkommers meer verkopen, enkel 'pruymen van damast'.⁴⁹⁵ Die bepalingen over het verbod op (bepaalde types) kersen en pruimen kwamen overigens wel vaker voor in het kader van de pest, al is niet volledig duidelijk waarom.⁴⁹⁶ Ook in andere regio's was de verkoop van voedsel onderhevig aan beperkingen tijdens epidemieën. Zo werd onder meer in verschillende Italiaanse steden de verkoop van vlees en fruit strikt gereguleerd.⁴⁹⁷ Hetzelfde kan ook gezegd worden voor heel wat laatmiddeleeuwse steden in de Nederlanden, trouwens niet enkel tijdens epidemieën.⁴⁹⁸ Deze maatregelen behoorden evenzeer tot het standaardarsenaal van vroegmoderne stadsbesturen.

De bekommernis om slechte geuren blijkt verder ook uit een laatste reeks maatregelen. Hierbij legde de magistraat onder meer beperkingen op aan de 'vettewarriers ende salfmakers'. Tijdens het maken van kaarsen en zalven kwamen immers 'groot staenck ende onverdragelycke rueck' vrij die in tijden van

⁴⁹¹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 496, 20.10.1603; Slack, "Reponses to plague in early modern Europe," 419.

⁴⁹² FAA, ARASA, PK#918, folio 167r°, 19.10.1603.

⁴⁹³ Udale, "Evaluating early modern lockdowns," 119.

⁴⁹⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 111r°, 28.08.1597.

⁴⁹⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 111r°-111v°, 28.08.1597.

⁴⁹⁶ Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 309, 09.07.1590; FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 17.07.1597; FAA, ARASA, PK#918, folio 175r°, 14.07.1604 en FAA, ARASA, PK#2829, nummer 781, 29.07.1617.

⁴⁹⁷ Tussay, "Plague discours, quarantine and plague control," 124-5.

⁴⁹⁸ Coomans, *Community, urban health and environment*, 126-69. Ook voor vroegmodern Londen bleek een sterke bekommernis van de overheid om de markten uit het proefschrift van Evana Frances Downes: Evana Frances Downes, "Balancing the urban stomach: public health, food selling and consumption in London, c. 1558-1640" (PhD diss., University of Kent, 2022).

pest vermeden moesten worden. De vleeshouwers en slagers moesten hun slachtafval dan weer lozen in het water aan het Pensgat zodat het met de eerstvolgende vloed weggespoeld zou worden. Tot slot was het ook ieders verantwoordelijkheid de straten schoon te houden. Iedere inwoner moest in 1597 en 1603 op woensdag en zaterdag grondig de goot voor zijn of haar huis reinigen en het afval op vuilnishopen verzamelen. Men mocht ook geen dode honden en katten op straat of in de ruien gooien. Al dat afval werd dan opgehaald door de *mosemeyer* die over ander dag elke straat moest reinigen.⁴⁹⁹ Ook dit type maatregelen kwam in heel wat andere steden voor, vaak al sinds de late middeleeuwen.⁵⁰⁰ Samenvattend blijkt dus dat de Antwerpse magistraat een hele resem maatregelen kon treffen afhankelijk van de situatie en dat de notie van besmetting in deze periode al bij al beperkt bleef. Ideeën uit de miasmatheorie daarentegen schemeren veel meer door in de geboden. Tot slot bleek dat veel maatregelen ook getemperd werden om bepaalde groepen niet te veel te schaden. De magistraat moest dus steeds een belangenafweging maken.

Stadsreiniging

De openbare gezondheid gaat uiteraard verder dan enkel de bestrijding van ziektes. Ook buiten periodes van mortaliteitscrises hield de Antwerpse magistraat zich bezig met wat we openbare gezondheid kunnen noemen. In de komende alinea's wil ik me vooral focussen op het net houden van de stad: wie stond er in voor de stadsreiniging, welke maatregelen nam het stadsbestuur om de stad proper te houden...? Dat zijn allemaal vragen die ook in heel wat recent onderzoek naar de middeleeuwen en vroegmoderne tijd aan bod komen. Uit de bronnen leiden we immers af dat een vroegmoderne stad zoals Antwerpen lang niet altijd net was, zoals uit de volgende alinea's zal blijken. Toch heerste vanaf de 12de eeuw in vele Europese steden het ideaal van een nette stad. Reinheid en netheid werden ook in verband gebracht met de deugdzaamheid van de inwoners en met goed bestuur. Bovendien percipieerde men netheid ook als voorwaarde voor een goede gezondheid door de herwaardering van de Galenische geneeskunde, wat eerder al bleek uit de geboden tegen de pest.⁵⁰¹

Ondanks de grote uittocht uit Antwerpen door de economische achteruitgang en militaire gebeurtenissen uit de tweede helft van de zestiende eeuw, bleef Antwerpen nog steeds een vrij grote stad naar vroegmoderne maatstaven. Zelfs na de val woonden er nog steeds ongeveer 42.000 mensen in de stad.⁵⁰² Elk van die mensen produceerde dagelijks afval. Tel daarbij nog eens alle dierlijke mest. Zo weten we bijvoorbeeld dat paarden 10 à 15 kilogram mest per dag produceren.⁵⁰³ Daarnaast zorgden ook heel wat economische activiteiten voor afval dat op de een of andere manier uit de stad moest geraken of waterlopen vervuilde. Denk hierbij aan de textielindustrie die traditioneel in heel wat steden belangrijk

⁴⁹⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 111v°-113r°, 28.08.1597. Ook in 1617 werd afgekondigd dat iedereen op woensdag en zaterdag zijn of haar goot moest reinigen en afval ophopen: FAA, ARASA, PK#2829, nummer 790, 21.10.1617.

⁵⁰⁰ Coomans, *Community, urban health and environment*, 227; Tussay, "Plague discourse, quarantine and plague control," 124-5.

⁵⁰¹ Claire Weeda, "Cleanliness, civility and the city in medieval ideals and scripts," in *Policing the urban environment in premodern Europe*, eds. Carole Rawcliffe en Claire Weeda (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019), 60-1.

⁵⁰² Jeroen Puttevils, *Merchants and trading in the sixteenth century* (Londen: Pickering & Chatto, 2015), 17.

⁵⁰³ William Riguelle, "'Look out! Get back!' Horse-drawn traffic and its challenges in Belgian cities in the early modern period," *Urban History* 50 (2022): 16, geraadpleegd 16.02.2024, doi:10.1017/S0963926822000013.

was.⁵⁰⁴ Vrij snel blijkt dus dat vroegmoderne overheden met vrij beperkte middelen voor grote uitdagingen stonden in het net houden van hun stad.

In de Antwerpse casus bestonden verschillende manieren om afval te verwijderen uit de stad. Een eerste mogelijkheid om af te raken van afval, was via de ruien. Het ging om verschillende kleine waterwegen die doorheen de stad liepen en waarvan de aanleg in de elfde eeuw was begonnen. Deze waterwegen hadden verschillende doeleinden, zoals het aanvoeren van drinkwater en water voor watermolens. Ze konden ook gebruikt worden om goederen te transporteren. Geleidelijk aan ontwikkelden de ruien zich echter tot een soort open riolen waar iedereen eender welk type afval in dumpte, wat uiteraard voor de nodige overlast zorgde.⁵⁰⁵ Zeker aangezien de ruien, net als de vlieten, meegingen met de getijdebeweging van de Schelde. Daardoor zorgde de smurrie op de bodem bij laagwater voor (geur)hinder.⁵⁰⁶ Zoals we zullen zien werden de ruien daarom geregeld gereinigd. Die opeenvolgende reinigingen brachten echter heel wat kosten met zich mee waardoor vooral vanaf de 17de eeuw aansporingen kwamen om de ruien te overdekken. Dat proces werd uiteindelijk pas in de 19de eeuw voltooid.⁵⁰⁷

Zoals vermeld raakten de Antwerpse ruien geregeld verstopt door afval of begon afval bij laagtij te stinken. Tussen 1585 en 1622 ging de magistraat daarom twee keer over tot een reiniging van de ruien, een keer in 1589 en een keer in 1606.⁵⁰⁸ In beide gevallen gaf hij als reden op dat het water niet meer goed genoeg in de ruien kon stromen. Het doel van de ruiming was dan ook dat het water 'te beter synen scheut soude moghen hebben ende de stadt te beter gesuyvert soude moghen worden van stanck ende onreynicheyt'.⁵⁰⁹ Ook hier weer stellen we dus een verband vast met de miasmatheorie, dat bijvoorbeeld ook in de middeleeuwse geboden van de Gentse magistraat aanwezig is.⁵¹⁰ Een goede doorstroming van het water was volgens het stadsbestuur noodzakelijk voor de algemene gezondheid van de stad. De kosten werden gedragen door de eigenaars van de aanpalende huizen en erven. Zij moesten een bepaald bedrag betalen aan een commissaris die langskwam, afhankelijk van de grootte, breedte en diepte van hun perceel. Wie bovendien zijn privaat liet uitkomen in de ruien, moest het dubbele bedrag betalen.⁵¹¹

Voorkomen was uiteraard beter dan genezen. We kunnen ons immers voorstellen dat de bewoners langs de ruien niet altijd even happig waren om voor de kosten op te draaien. Om die reden vaardigde de magistraat een verbod uit op het werpen van bepaalde types afval in de ruien. In 1589 deed hij dat toen de reiniging aan de gang was. De focus lag hierbij op gruis, stenen en aarde omdat dat afval de loop van het water bemoeilijkte. Inwoners mochten bovendien sluikestorters aangeven en zouden hierbij op hun woord geloofd worden.⁵¹² De effectiviteit van de verboden valt echter te betwijfelen. Ook in 1606 vaardigde de

⁵⁰⁴ Dirk Bogaert, "Stedelijke milieuhinder in de pre-industriële tijd (18de en begin 19de eeuw)," *Tijdschrift voor Industriële Cultuur* 51.3 (1995): 25-30.

⁵⁰⁵ Julie Marin en Bruno De Meulder, "Antwerp city wastescapes. Historic interplays between waste & urban development," in *HISTORY. URBANISM. RESILIENCE. Change and responsive planning: vol. 3*, ed. Carola Hein (Delft: 2016), 182.

⁵⁰⁶ Reinoud Vermoesen et al., "Uit de stad. Verwerking en hergebruik van stedelijk voedselafval," in *Antwerpen à la carte: eten en de stad, van de middeleeuwen tot vandaag*, eds. Leen Beyers en Ilja Van Damme (Kontich: BAI, 2016), 185.

⁵⁰⁷ Marin en De Meulder, "Antwerp city wastescapes," 184.

⁵⁰⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 2v^o, 19.06.1589; FAA, ARASA, PK#918, folio 200v^o, 08.07.1606.

⁵⁰⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 2v^o, 19.06.1589.

⁵¹⁰ Janna Coomans en Léa Hermenault, "Public works, spatial strategies and mobility in late medieval Ghent," *Journal of Urban History* (2022): 12, geraadpleegd 17.02.2024, <https://doi.org/10.1177/00961442221124892>.

⁵¹¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 200v^o, 08.07.1606.

⁵¹² FAA, ARASA, PK#2825, nummer 290, 24.07.1589.

magistraat immers een soortgelijk verbod uit, maar nu lag de nadruk vooral op het dumpen van dode honden en katten in de ruïen en de vesten. De motivatie voor dit gebod lag in het feit dat het water ten dienste van de hele gemeenschap stond en daarom zo 'puer ende suyver' mogelijk gehouden moest worden.⁵¹³ Toch waren er in 1611 nog steeds mensen die zich niet aan de regels hielden. Nu was het probleem niet zozeer dat de waterlopen verstopt raakten, maar wel dat ze 'ghecorrumpert ende bedorven' raakten door mensen die erin visten, baadden, lijnwaad wasten of er dode dieren in wierpen.⁵¹⁴ Opnieuw komt de vrees voor vervuilde lucht naar boven. Bezorgdheden die ook voor verschillende andere steden reeds werden vastgesteld, zoals middeleeuws Montpellier.⁵¹⁵ In de jaren nadien bleef het stil over de vesten en de ruïen, maar het is uiteraard de vraag of iedereen zich plots wel aan de regels hield.

De magistraat probeerde dus de belangen van de verschillende bevolkingsgroepen in balans te brengen. Het waren echter niet enkel waterwegen die dienstdeden om afval af te voeren. Ook de straten moeten niet altijd even proper geweest zijn. Dat leidden we ten minste af uit verschillende geboden. Zo onder meer in 1587 toen het stadsbestuur verschillende klachten kreeg over de 'grote onreynicheyt ende vuylicheyt' die dagelijks op publieke plaatsen gedumpt werd, met opnieuw een vrees voor corruptie van de lucht.⁵¹⁶ Ook hieraan probeerde de magistraat tegemoet te komen, al kunnen we ons vragen stellen bij de effectiviteit aangezien heel wat van dergelijke geboden meermaals voorkomen in deze periode. Wel kunnen we zeggen dat het net houden van de stad in de ogen van de magistraat een gedeelde verantwoordelijkheid was: enerzijds werd van inwoners verwacht dat ze mee de stad proper hielden, anderzijds bestonden er specifieke functionarissen en beroepen die sanitaire taken vervulden.

Beginnen we met de verantwoordelijkheid van de burgers, dan merken we dat de magistraat een zekere gedragswijziging wilde bekomen bij (bepaalde) inwoners. Nogal wat inwoners hadden in de ogen van het stadsbestuur immers de slechte gewoonte hun afval eender waar op straat achter te laten. Zo kwamen in 1592 klachten binnen dat kinderen hun 'ghevoech ende vuylicheyt' deden op straten, markten en kerkhoven, zelfs in de buurt van de Beurs 'd'welck in een stadt van goeder policijen niet en behoort toeghelaten te worden'.⁵¹⁷ In 1595 werd dan weer verboden om nog hout, stenen, mest of slijk op de straten te leggen. Dit omdat het 'de passanten te voete, oft te peerde of wagene' hinderde.⁵¹⁸ In 1616 vaardigde de magistraat een soortgelijk gebod uit tegen afval dat op de vesten en steenwegen lag.⁵¹⁹ De intentie van het stadsbestuur was dus in elk geval om via deze geboden, en de daarmee gepaard gaande boetes, mensen aan te zetten tot gedragswijzingen. Opnieuw moeten we echter wijzen op de regelmatige herhaling wat vragen laat rijzen over de naleving.

Daarnaast kregen inwoners ook mee de opdracht om de stad te reinigen. Dat zagen we eerder al in het deel over de pest, toen inwoners verplicht werden op gezette tijdstippen de goten en de straat voor hun huis te reinigen. Naast periodes van pest kwamen dergelijke verordeningen vooral voor aan de vooravond van feestelijkheden. Zowat elk gebod dat een processie aankondigde, bevatte ook een verplichting om de straten te reinigen. Vooral de straten waar de processie passeerde, moesten proper zijn

⁵¹³ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 541, 13.05.1606.

⁵¹⁴ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 629, 19.09.1611.

⁵¹⁵ Catherine Dubé en Geneviève Dumas, "Muddy waters in medieval Montpellier," in *Policing the urban environment in premodern Europe*, eds. Carole Rawcliffe en Claire Weeda (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019), 181-2.

⁵¹⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 512v°, 21.11.1587.

⁵¹⁷ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 340, 30.06.1592.

⁵¹⁸ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 391, 10.04.1595.

⁵¹⁹ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 748, 01.10.1616.

als blijk van de nodige eerbied.⁵²⁰ Dat de Antwerpse magistraat niet alleen stond in zijn verplichtingen ten aanzien van zijn inwoners, blijkt onder meer ook uit laatmiddeleeuws Gent waar van inwoners eveneens medewerking werd verwacht om de stad net te houden.⁵²¹

Toch vertrouwde het Antwerpse stadsbestuur niet enkel op burgers om de stad proper te houden. Antwerpen beschikte immers ook over een *mosemeyer*, een functie die het stadsbestuur verpachtte. Hij stond in voor het weghalen van mest (en andere vuiligheid) van de straten, en bezat er met andere woorden een monopolie over.⁵²² Soortgelijke functies bestonden ook in andere steden.⁵²³ Zo onderzocht Janna Coomans recent nog de *coninc der ribauden* bijgestaan door *conincxkinderen* uit laatmiddeleeuws Gent. Belangrijk verschil was wel dat deze *coninc* heel wat meer taken had dan de *mosemeyer*. Zo had hij heel wat sanitaire taken en controleerde de naleving van geboden, maar in tijden van oorlog of onrust kreeg hij ook militaire functies.⁵²⁴

Elke week moest elke straat in Antwerpen minstens een keer schoongemaakt worden, iets waarin de *mosemeyer* doorgaans bijgestaan werd door knechten. De opgehaalde mest bracht men vervolgens naar de Hooi- of Mestkaai om van daaruit verspreid te worden over het platteland. Mest was immers een kostbaar goed voor de bemesting van de akkers.⁵²⁵ Het monopolie van de *mosemeyer* leidde soms tot wrijvingen met andere beroepen die eveneens gebruik maakten van mest, zoals de hoveniers. Daarom bepaalde de magistraat in 1597 precies wie welke mest mocht ophalen. Zo mochten hoveniers en andere inwoners die beesten hielden enkel mest leggen tussen hun huis en hun goot. Alles wat daarbuiten lag, mocht de *mosemeyer* ophalen.⁵²⁶ Slechts een dag in de week, op zaterdag, mochten de *mosemeyers* geen mest ophalen. Iets waar blijkbaar verwarring over bestond, want in 1621 moest de magistraat een gebod uitvaardigen om dit te verduidelijken. Op zaterdag mochten ook andere inwoners mest van de straten halen.⁵²⁷ Begin februari 1622 werd echter een tijdelijke uitzondering voorzien op dit gebod. Vanwege de strenge vorst hadden de *mosemeyers* geen mest kunnen ophalen in de voorafgaande weken. Daarom mochten enkel zij de drie komende zaterdagen mest rapen.⁵²⁸ Eenzelfde uitzondering kwam er ook in augustus van dat jaar 'mits de redenen de heeren daertoe moverende'.⁵²⁹

Naast de *mosemeyers* beschikte de stad Antwerpen ook over karrenlieden, al komen zij niet zo vaak voor in de geboden uit de onderzochte periode. Deze karrenlieden hadden als voornaamste functie om afval uit de bouwsector, zoals aarde, gruis en stenen, weg te voeren. Een gebod uit 1588 bijvoorbeeld bepaalde dat zij al de aarde en het gruis buiten de Cisternepoort moesten achterlaten.⁵³⁰ In een gebod uit 1620 wordt dan weer vermeld dat al het steengruis en aarde naar het bolwerk naast de Slijkpoort moest gebracht worden, waar de karrendrijvers een halve stuiver per kar voor kregen van de stad.⁵³¹ Zo blijkt toch

⁵²⁰ FAA, ARASA, PK#919, folio 87v°, 21.07.1617.

⁵²¹ Coomans, "Stratenmakers: infrastructuur, gebuurten en het publiek belang," 137.

⁵²² FAA, ARASA, PK#2825, nummer 289, 01.07.1589.

⁵²³ Coomans, "The king of dirt," 87.

⁵²⁴ Coomans, "The king of dirt," 84, 89.

⁵²⁵ Vermoesen et al., "Uit de stad," 179, 182-4.

⁵²⁶ FAA, ARASA, PK#918, folio 101r°-102r°, 06.03.1597.

⁵²⁷ FAA, ARASA, PK#919, folio 143r°, 27.11.1621.

⁵²⁸ FAA, ARASA, PK#919, folio 144v°, 07.02.1622.

⁵²⁹ FAA, ARASA, PK#919, folio 153r°, 11.08.1622. Soortgelijke uitzonderingen werden ook in september en oktober 1622 uitgevaardigd, zonder duidelijke reden. Zie: FAA, ARASA, PK#919, folio 155v°, 22.09.1622 en FAA, ARASA, PK#919, folio 156v°, 12.10.1622.

⁵³⁰ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 272, 28.11.1588.

⁵³¹ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 823, 11.07.1620.

dat de stedelijke overheid een zekere orde probeerde te scheppen in waar dergelijk afval gedumpt werd. Bovendien kon bouwafval nog hergebruikt worden. Dat blijkt onder meer in 1617 toen de magistraat alle karrendrijvers verplichtte om stenen en gruis naar het kerkhof van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te brengen om het op te hogen.⁵³²

Tot slot waren in Antwerpen ook nog de zogenaamde nachtwerkers actief. Zij stonden in voor het ruimen van de beerputten en waren daarvoor, net als in andere Brabantse steden, verenigd in een corporatie.⁵³³ Zoals uit hun naam blijkt, werkten nachtwerkers vooral 's nachts. In 1597 werd bepaald dat ze in de winter van 21 uur tot 5 uur mochten werken en in de zomer van 22 uur tot 3 uur.⁵³⁴ Bakstenen beerputten kwamen in Antwerpen voor vanaf de 15de eeuw en bedienden, zeker in het begin, vaak meerdere huishoudens.⁵³⁵ Ook in de stadsgeboden vinden we de nachtwerkers terug in de hoedanigheid van beerruimers. Het gaat dan vooral om bepalingen over wanneer de beerputten geruimd mochten worden, aangezien dat proces natuurlijk een zekere overlast veroorzaakte. In 1597 bijvoorbeeld moest iedereen voor april zijn beerput laten ruimen. Hierbij zien we opnieuw een verband opduiken tussen de slechte geuren die vrijkwamen bij het ruimen en de vrees voor besmettelijke ziekten.⁵³⁶ Vermoedelijk is het ook daarom dat privaten en weerdribben meestal voor eind april geruimd moesten worden. Nadien zou door de hitte de kans op gecorrumppeerde lucht immers vergroten. Soortgelijke geboden kwamen overigens ook in andere jaren voor.⁵³⁷ Tot slot bepaalde de magistraat ook waar het beer geloosd moest worden. In 1610 vaardigde hij namelijk uit dat beer enkel in het Sint-Jansvliet gestort mocht worden. Dit was blijkbaar al 'van oudts' zo, maar verschillende nachtwerkers stortten hun beer in de ruien of vlieten die ze eerst tegenkwamen.⁵³⁸ Ook hier weer stellen we dus vast dat de magistraat een bepaald systeem probeerde te krijgen in de afvalverwerking binnen Antwerpen, vaak vanuit medische bekommernissen.

Conclusie

Uit deze beknopte analyse blijkt dat de Antwerpse magistraat in deze periode wel degelijk begaan was met de openbare gezondheid in zijn stad en dat hij een nette en gezonde stad ook zag als voorwaarde voor een 'wel ghepoliceerde stad'. Bij uitbraken van ziektes kon het stadsbestuur een hele resem maatregelen nemen om ofwel te vermijden dat de ziekte Antwerpen bereikte of om de verspreiding in te dijken. Wel merkten we op dat verschillende maatregelen, zoals het doodslaan van honden, soms getemperd werden. De magistraat bleef dus steeds de verschillende belangen afwegen. Meer algemeen ambieerde het stadsbestuur ook een nette stad, al bleek meteen dat dit niet makkelijk te verwezenlijken was. Afval kon op verschillende manieren verwijderd worden uit de stad. Bijvoorbeeld via de ruien of door het werk van de *mosemeyers*. Het stadsbestuur probeerde echter ook een gedragswijziging te bekomen bij de Antwerpenaren, al lukte dat niet meteen.

⁵³² FAA, ARASA, PK#2829, nummer 771, 21.04.1617.

⁵³³ Vermoesen et al., "Uit de stad," 177.

⁵³⁴ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 400, 24.03.1597.

⁵³⁵ Vermoesen et al., "Uit de stad," 176. Vrij recent verscheen nog een proefschrift over de opkomst en neergang van beerputten, vooral met een focus op het huidige Nederland. Zie: Roos van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput: de opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Leiden: Sidestone, 2015).

⁵³⁶ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 400, 24.03.1597.

⁵³⁷ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 117r°, 01.04.1598

⁵³⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 228r°, 01.02.1610.

3.1.5 Tussentijdse conclusie

Het doel van deze thematische analyses was om inzicht te verwerven in wat de Antwerpse magistraat in deze periode beschouwde als een 'wel ghepoliceerde stad'. Ten eerste bleek dat het garanderen van de openbare veiligheid hiervoor essentieel was. Hoewel de middelen voor brandbestrijding beperkt waren, trachtte de stedelijke overheid wel om zo goed als mogelijk voorzorgsmaatregelen te treffen. Indien een brand toch uitbrak, moest ook iedereen zijn rol kennen. Voor het garanderen van de openbare veiligheid was ook de stadsmilitie belangrijk, al bleek dat hoe langer hoe meer mensen zich van hun verplichtingen wilden ontdoen. De leden van de stadsmilitie hadden in deze periode eerder politionele taken zoals het oppakken van bedelaars en het bewaren van de openbare rust. Toch konden ze indien nodig ingezet worden voor de militaire verdediging van de stad. Onder meer in 1605 en 1622 herinnerde het stadsbestuur iedereen aan zijn taken toen aanvallen op de stad mogelijk waren. Tot slot bleek ook actie tegen 'oproerige geesten' essentieel voor de magistraat. Het ging hier om inwoners die onderling conflicten uitvochten, maar zeker ook over inwoners die zich in vlugschriften of uitspraken kantten tegen de wereldlijke en geestelijke overheden. Zij werden gezien als een bedreiging voor de openbare rust omdat hun acties mogelijk ongenoegen konden capteren en de legitimiteit van de heersende klasse konden ondergraven.

Naast het beleid voor de openbare veiligheid onderzocht ik ook de religieuze regels van de Antwerpse magistraat. Hieruit bleek dat hij wel degelijk heel wat regels uitvaardigde over de naleving van de zondagsrust en de vasten en over de nodige eerbied voor het katholieke geloof en haar vertegenwoordigers. Toch kunnen we deze regels niet volledig toeschrijven aan een soort Contrareformatorische missie van het stadsbestuur, aangezien heel wat van de regels ook al voor 1585 voorkwamen. Hetzelfde gold ook voor de generale processies die vanaf 1585 opnieuw plaatsvonden. Zij toonden wel degelijk het nauwe verband tussen de wereldlijke en geestelijke overheid en drukten vaak ook expliciete politieke boodschappen uit. Ook dat was op zich echter geen volledig nieuw gegeven. Wel kunnen we aannemen dat het na de woelige periode nodig was om de inwoners aan deze voorschriften te herinneren. Wat dan weer wel vrij nieuw was, was de aandacht voor het religieus onderricht van de kinderen. In deze periode schaarde het Antwerpse stadsbestuur zich achter het catechismusonderricht waartoe in Trente was beslist. Het doel was om hierbij zowel kinderen van rijke als arme ouders te bereiken. Ook in het woordgebruik bleek duidelijk dat de overheid het katholieke geloof opnieuw als basis zag voor een welvarende stad. Meer algemene geboden over hoe kinderen zich bijvoorbeeld tijdens de mis moesten gedragen, komen ook voor in deze periode en waren wel vrij nieuw. Wat tot slot opviel, was dat de Antwerpse overheden vrij weinig en laat optraden tegen niet-katholieken in de stad. We weten uit heel wat onderzoek dat zij aanwezig waren en dat na 1609 ook protestanten uit het noorden naar de stad reisden. Toch komen ze slechts af en toe eens voor in de geboden, met slechts twee verordeningen gericht tegen protestantse predikanten.

Ten derde onderzocht ik de regulering van de interne markt. Hieruit bleek dat de magistraat zich bezighield met het reguleren van de prijzen en verkoopplaatsen, maar ook met het stellen van bepaalde kwaliteitseisen. De prijsregulering kende haar zwaartepunt meteen na de val van de stad door een samenloop van oorlogsprikelen en mislukte oogsten. Zeker in die periodes probeerde het stadsbestuur 'correcte prijzen' vast te leggen zodat iedere inwoner in zijn basisonderhoud kon voorzien. Deze prijsplafonnering moest ook het beeld verspreiden van een stadsbestuur dat opkwam voor zijn inwoners. Daarnaast was het volgens de magistraat belangrijk dat handelstransacties op de juiste plaats gebeurden. Dat bleek uit de vele plaatsbepalingen in deze periode. Die moesten ervoor zorgen dat controle mogelijk was, maar ook dat de stad in het algemeen ruimtelijk geordend was. Tot slot wilde de magistraat er ook

voor zorgen dat de producten die in zijn stad verkocht werden aan bepaalde kwaliteitsvereisten voldeden en dat de kopers niet bedrogen werden. Het was dus zaak om de belangen van de kopers en verkopers op mekaar af te stemmen om op die manier de rust te bewaren.

Tot slot richtte ik mijn blik nog op de openbare gezondheid. Besmettelijke ziekten kregen hierbij veel aandacht van de stedelijke overheid omdat zij een grote uitdaging vormden voor het stedelijk lichaam. In de eerste plaats werden dan ook maatregelen genomen om te voorkomen dat de ziekte de stad bereikte. In veel gevallen mislukte dat echter waardoor de magistraat op andere verordeningen moest terugvallen. Belangrijk hierbij was om de zieke individuen te identificeren en in zekere mate te isoleren. Van een echte quarantaine bleek evenwel geen sprake. Daarnaast probeerde de overheid de verspreiding in te dijken door bijvoorbeeld dieren te viseren of sanitaire maatregelen in te stellen. Hierbij bleek ook dat verschillende belangen telkens afgewogen werden. Zo waren totaalverboden op bijvoorbeeld varkens zeldzaam. Ten tweede onderzocht ik ook de organisatie van de stadsreiniging in Antwerpen. Hieruit bleek dat de magistraat een zekere gedragswijziging wenste te bekomen bij zijn inwoners, al bleek ook dat dat niet meteen lukte. Om de stad net te houden, rekende het stadsbestuur in de eerste plaats op de inwoners zelf om niet zomaar alles op straat of in de ruïen te gooien. Daarnaast bestonden ook specifieke functies en beroepen zoals de *mosemeyer* en de karrenlieden die hun deel van de stadsreiniging deden.

3.2 De retoriek achter de geboden

In dit hoofdstuk keer ik graag terug naar een concept dat in de status quaestionis reeds besproken werd, namelijk het concept *gute Polickey*. Het gaat er in essentie om te achterhalen wat tijdgenoten beschouwden als de goede orde van de samenleving. In het Engels kan dit samengevat worden als *politics, policy and police*. *Politics* gaat hierbij om het bepalen van de mogelijke problemen waartegen opgetreden moet worden, *policy* om de beslissingen die het probleem moeten oplossen en *police* om het aanstellen van ordehandhavers en de bepaling van straffen.⁵³⁹ Interessant is om in dat opzicht het taalgebruik in de normatieve bronnen te onderzoeken. Uiteraard is dat taalgebruik gekleurd. Dat is enerzijds een beperking, maar anderzijds ook een opportuniteit. Want het laat ons toe om als het ware in de hoofden van de leden van de magistratuur te kijken en te achterhalen wat hun opvattingen over de maatschappij waren. We kunnen hieruit ook afleiden wanneer en waarom zij het nodig vonden om in te grijpen via de geboden. In de komende alinea's reconstrueer ik dan ook het taalgebruik van de Antwerpse magistratuur om een dieper inzicht te krijgen in wat hij als 'goede politie' beschouwde.

Ten eerste kunnen we hierbij het belang aanduiden van het 'algemeen belang' ofwel 'ghemeynen gherieve' in de bronnen. Heel wat eerder historisch onderzoek toonde reeds het belang aan van dit concept in de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving. Het kan gezien worden als een kernelement uit de toenmalige politieke ideologie waarin bepaald werd wat nuttig en noodzakelijk was voor de gemeenschap.⁵⁴⁰ Ook stedelijke regels vervulden hun rol in het kader van het algemeen belang. Samenleven zorgt immers voor spanningen en problemen. Via de geboden wilde de magistratuur een antwoord bieden op specifieke problemen, iets wat veelvuldig bleek uit de thematische analyses.⁵⁴¹ Door te claimen in het algemeen belang te werken, kon de heersende groep echter ook haar autoriteit en legitimiteit kracht bijzetten.⁵⁴² Het idee van een algemeen belang was niet enkel voorbehouden aan de stedelijke elite. Het concept werd vaak net gebruikt om verzet te legitimeren.⁵⁴³ Onderzoek voor vroegmodern Castilië toonde aan dat heel wat gewone mensen bekend waren met noties van algemeen belang en daaraan gelinkt goed bestuur.⁵⁴⁴ Ook in Franse koninklijke ordonnanties stelden onderzoekers de sterke nadruk vast op het algemeen belang. Dat was wat (althans volgens de preambules) de koning aanzette tot het uitvaardigen van ordonnanties, maar was ook hetgeen hij wilde bereiken via zijn beslissingen.⁵⁴⁵

Het hoeft dan ook niet de verbazen dat de Antwerpse magistratuur veelvuldig verwijst naar het 'ghemeynen gherieve' als voornaamste reden voor zijn optreden. Toen de magistratuur in 1606 nieuwe

⁵³⁹ Romein, "Early modern state formation," 1033.

⁵⁴⁰ Jan Dumolyn, "The common good. The central ideological signifier in medieval politics," in *A cultural history of democracy in the medieval age*, eds. David Napolitano and Kenneth J. Pennington (Londen: Bloomsbury Academic, 2021), 57.

⁵⁴¹ Marc Boone en Jelle Haemers, "Bien commun. Gouvernance, discipline, culture politique," in *Faire société au Moyen Âge: histoire urbaine des anciens Pays-Bas (1100-1600)*, eds. Claire Billen, Bruno Blondé, Marc Boone et al. (Parijs: Classiques Garnier, 2021), 115.

⁵⁴² Walter Prevenier, "Utilitas communis in the Low Countries (thirteenth-fifteenth centuries): from social mobilization to legitimation of power," in *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)*, eds. Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene (Turnhout: Brepols, 2010), 213-5.

⁵⁴³ Boone en Haemers, "Bien commun," 117.

⁵⁴⁴ Ruth MacKay, "Community and the common good in early modern Castile," in *A companion to the Spanish Renaissance*, ed. Hilaire Kallendorf (Leiden: Brill, 2019), 312-3.

⁵⁴⁵ Cyrille Dounot, "Le bien commun dans la législation royale (XIIIe-XVIIIe siècle)," *Bulletin de Littérature Ecclésiastique* 118 (2017): 113-4.

maatregelen uitvaardigde tegen de vervuiling van de ruien en de vesten, legitimeerde hij dit expliciet door te stellen dat de waterlopen tot het 'ghemeynen gherieve' van alle inwoners dienden. Daarom moesten ze ook zo puur en zuiver mogelijk gehouden worden.⁵⁴⁶ Ook bepalingen in verband met de verkoop van bijvoorbeeld graan moesten de belangen van de 'gemeynen borgeren' dienen.⁵⁴⁷ Hetzelfde geldt voor de bepalingen van de uren van de beurs die de 'ghemeynen coopman' moesten dienen.⁵⁴⁸ Er zijn uiteraard nog vele andere voorbeelden te vinden, maar dit toont toch aan dat de magistraat vond dat zijn geboden de stedelijke gemeenschap ten goede kwamen of dat in elk geval claimde in zijn discours.

Gelieerd aan dit idee van het algemeen belang, is de vaststelling van de magistraat dat hij met zijn geboden wil optreden tegen de ongemakken die inwoners ondervinden. In dit verband heeft hij het vaak over het 'achterdeel' en 'ongherief' dat inwoners kunnen ervaren door de handelingen van anderen. Dat is dan ook vaak de aanleiding om een gebod uit te vaardigen. Ook hier weer valt de grote verscheidenheid aan thema's op die te maken hebben met deze nadelen. Veel voorkomend zijn de klachten over stijgende prijzen van graan, wijn, bier en eetwaren die eerder reeds besproken werden.⁵⁴⁹ De retoriek achter de geboden wil ons ervan overtuigen dat de magistraat op dit gebied optrad om zijn inwoners voor deze nadelen te behoeden en ervoor te zorgen dat iedereen basisproducten kon inkopen. Hetzelfde gold voor bepaalde kwaliteitsvereisten waaraan voldaan moest worden, bijvoorbeeld voor kaarsen of textiel.⁵⁵⁰ Sommige problemen troffen echter ook specifieke groepen. Zo trad de magistraat geregeld op wanneer pachters van bepaalde accijnzen of andere inkomsten zich beklagden over mensen die de accijnzen ontliepen.⁵⁵¹ Dat was onder meer in 1609 het geval toen verschillende schippers mensen overzetten waardoor de pachter van het veer benadeeld werd.⁵⁵² Hetzelfde gold echter voor de accijnzen op het zout, het bier, de haring, de wijn en vele andere goederen.⁵⁵³ In de retoriek van de geboden komt dus ook sterk de wil naar voren om nadelen en ongemakken zoveel mogelijk te vermijden.

Een ander element dat geregeld terugkeert in de geboden is dat het de taak is van een goede magistraat om schuldigen te straffen voor hun daden. Met andere woorden dat de regels die uitgevaardigd waren ook effectief afgedwongen werden. De Antwerpse geboden fungeerden daarom soms ook als een soort opsporingsberichten, af en toe zelfs met een persoonsbeschrijving. In het geval de daders van een bepaald crimineel feit onbekend of voortvluchtig waren, deed de magistraat een oproep aan de inwoners van de stad om tips te geven, meestal met een geldsom als beloning. In 1617 beloofde de magistraat zelfs een beloning van 1.200 gulden voor wie de personen kon aangeven die hadden ingebroken in het huis van de pagador op de Meir.⁵⁵⁴ Meestal ging het om kleinere bedragen, maar toch loofde het stadsbestuur

⁵⁴⁶ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 541, 13.05.1606. Zie bijvoorbeeld ook: FAA, ARASA, PK#918, folio 200v°, 08.07.1606.

⁵⁴⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 471r°-472v°, 02.04.1586.

⁵⁴⁸ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 433, 19.05.1599.

⁵⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 217r°, 26.09.1608; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 185, 11.05.1585; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 198, 08.08.1585.

⁵⁵⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 230r°-230v°, 06.04.1610; FAA, ARASA, PK#918, folio 83r°-84v°, 01.10.1595.

⁵⁵¹ Over fiscaliteit in vroegmodern Antwerpen, zie: Michael Limberger, "The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800: excises, annuities and debt management," in *Taxation and debt in the early modern city*, eds. José Ignacio Andrés Ucendo en Michael Limberger (Londen: Pickering & Chatto, 2012), 131-48.

⁵⁵² FAA, ARASA, PK#918, folio 222v°-223r°, 23.05.1609.

⁵⁵³ FAA, ARASA, PK#918, folio 224v°, 01.07.1609; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 575, 27.02.1610; FAA, ARASA, PK#918, folio 232v°, 26.05.1610; FAA, ARASA, PK#919, folio 140r°-141r°, 02.09.1621. Zie verder ook de geboden in de index over de betaling van accijnzen.

⁵⁵⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 82v°, 02.06.1617.

beloningen uit omdat bepaalde feiten volgens hem niet ongestraft mochten blijven.⁵⁵⁵ Dat gold dus voor diefstallen, maar heel vaak ging het om moordzaken, gevallen van slagen en verwondingen of dood gevonden kinderen.⁵⁵⁶ Hoewel we ons kunnen afvragen of al deze mensen ooit opgespoord werden, is wel duidelijk dat de magistraat in zijn discours wilde laten uitschijnen criminelen niet ongemoeid te laten.

Een ander kenmerk van een 'wel ghepolicerde stad' is dat er rust heerst. Mensen die de geboden overtraden, riskeerden dan ook gestraft te worden als 'opruerige personen ende perturbateurs van de gemeyne ruste'.⁵⁵⁷ Opnieuw moet gezegd worden dat die verstoring van de openbare rust op heel wat manieren kon gebeuren. De redenering komt dan ook in heel wat geboden terug. Het ging bijvoorbeeld om mensen die *fameuse libellen* rondstrooiden of valse berichten uitriepen en op die manier onrust en verdeeldheid zaaiden onder de bevolking.⁵⁵⁸ De magistraat wilde echter evengoed optreden tegen mensen die tijdens processies niet genoeg eerbied toonden voor het Heilig Sacrament door bijvoorbeeld het hoofd niet te ontbloten of schunnige opmerkingen te maken.⁵⁵⁹ Ook met handelaars die een monopolie probeerden te vormen, werd een connectie gelegd omdat er door hun praktijken oproer riskeerde uit te breken.⁵⁶⁰ Uiteraard werden ook luidruchtige en gewelddadige personen gezien als een gevaar voor de openbare orde. Dat blijkt onder meer uit een proces uit 1611 tegen verschillende droogscheerders die 's nachts hadden getierd en met kasseien geworpen.⁵⁶¹ Ook de predikanten van 'diversche secten ende religien' die ik eerder besprak, pasten onder deze noemer.⁵⁶² Tot slot ging het ook om kinderen, vreemdelingen, bedelaars en prostituees, maar deze groepen bespreek ik in een volgend hoofdstuk.

Tegenover deze *perturbateurs* stonden de zogenaamde 'goede lieden'. We kunnen stellen dat zij het voornaamste doelpubliek waren van de magistraat: de burgers die deugdzaam leefden, geen overlast veroorzaakten en bijdroegen tot de welvaart van de stad. Geboden zullen dan ook vaak uitgevaardigd worden na klachten van deze inwoners of proactief door de stedelijke overheid om hen te ondersteunen. In 1617 bijvoorbeeld stelde de magistraat een reglement op voor de boden naar Brussel omdat de goede lieden anders 'grootelijck zouden mogen vercort worden'.⁵⁶³ De goede lieden moesten ook beleefd en respectvol aangesproken worden door bijvoorbeeld handelaars. Deze verplichting vaardigde het stadsbestuur onder meer expliciet uit voor de oudkleerkopers en de vrouwen in het vleeshuis.⁵⁶⁴ Ook de voerlieden mochten de goede lieden niet 'onbeleefdelyck, oneerlijck oft trotselijck' aanspreken.⁵⁶⁵ De magistraat wilde verder ook vermijden dat deze goede lieden fysieke ongemakken ervoeren. Dat viel blijkbaar geregeld voor, onder meer door jongeren die buiten de stad met vuurpijlen en buskruit speelden of binnen de stad met kolven en daarbij passanten verwonden.⁵⁶⁶ Tot slot moesten ook de regels over prijzen de goede lieden ten goede komen. Zo werd in 1589 nogmaals een gebod uitgevaardigd over de

⁵⁵⁵ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 449, 29.04.1600.

⁵⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#919, folio 132v°, 27.04.1621; FAA, ARASA, PK#918, folio 17r°, 10.07.1590; FAA, ARASA, PK#918, folio 194r°, 22.12.1605; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 694, 01.07.1614.

⁵⁵⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 535r°, 02.03.1589.

⁵⁵⁸ FAA, ARASA, PK#917, folio 471v°-472r°, 11.04.1586; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 317, 12.01.1591.

⁵⁵⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 503v°-504r°, 06.05.1587.

⁵⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#2827, nummer 479, 31.10.1602.

⁵⁶¹ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 607, 02.03.1611.

⁵⁶² FAA, ARASA, PK#919, folio 77r°-77v°, 22.03.1617.

⁵⁶³ FAA, ARASA, PK#919, folio 77v°-79r°, 03.04.1617.

⁵⁶⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 37v°-38v°, 18.08.1592; FAA, ARASA, PK#919, folio 106r°-107r°, 18.05.1619.

⁵⁶⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 122v°-124r°, 11.08.1620.

⁵⁶⁶ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 795, 23.12.1617; FAA, ARASA, PK#919, folio 114v°, 29.11.1619.

bierprijzen omdat de goede lieden geen bier konden krijgen van twee stuivers per pot, hoewel de magistraat dat wel zo bepaald had.⁵⁶⁷ Uit deze verscheiden voorbeelden blijkt dus dat de magistraat zijn optreden ook legitimeerde door de stellen dat hij ageerde in het belang van de goede lieden van de stad.

Tot slot valt ook op dat de magistraat vooral spreekt in termen van continuïteit: de maatregelen worden voorgesteld alsof het gaat om gewoontes die nog niet opgeschreven waren of om regels die al veel eerder afgekondigd waren, maar niet goed nageleefd werden. Heel vaak komen in de geboden dan ook zinsneden voor als 'achtervolgende de loffelycke ordonnancien ende statuyten deser stadt' of 'achtervolgende d'oude ordonnantie'.⁵⁶⁸ Het lijkt er dus op dat het stadsbestuur via zijn geboden het status quo probeerde te handhaven, althans in zijn retoriek. Dat sluit aan bij wat bijvoorbeeld Maier en Blickle stelden, namelijk dat ordonnanties tot in de 18de eeuw niet echt als doel hadden om de maatschappij grondig te veranderen.⁵⁶⁹ Bij de herhaling van bepaalde geboden spreekt de magistraat dan ook vaak over de 'verachting' voor de oude ordonnanties door bepaalde groepen.⁵⁷⁰ Het belang van traditie en continuïteit blijkt tot slot ook uit de geboden op de paardenaccijns. Die was volgens het stadsbestuur 'd'oudste gherechticheyt die de selve [stad] tot haer onderstandt is hebbende.'⁵⁷¹ Er moest dan ook alles aan gedaan worden om de fraudering van deze accijns te voorkomen. Uit dit alles blijkt dus wel dat de magistraat, althans in zijn retoriek, de nadruk legde op het verderzetten van de bestaande toestand.

Samengevat kunnen we stellen dat het discours uit de geboden wilde bewijzen dat het stadsbestuur werkte in functie van het algemeen belang van de stad, uiteraard vanuit het perspectief van een bepaalde groep. De magistraat legitimeerde zijn optreden door te stellen dat hij met de maatregelen de nadelen van de 'goede lieden' wilde verlichten. Daardoor ontstond ook een dichotoom beeld tussen de goede lieden enerzijds en de verstoorders van de openbare orde anderzijds. Daarnaast worden de verordeningen ook in lijn geplaatst met de eerdere geboden en ordonnanties. Ook traditie speelde dus mee in de legitimatie van de afkondigingen.

⁵⁶⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 535r°, 02.03.1589.

⁵⁶⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 9v°-16r°, 22.05.1590; FAA, ARASA, PK#918, folio 33r°-33v°, 10.04.1592.

⁵⁶⁹ Romein, "Early modern state formation," 1044.

⁵⁷⁰ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 103r°-104v°, 04.06.1597; FAA, ARASA, PK#919, folio 97r°, 20.07.1618; FAA, ARASA, PK#917, folio 453v°-454v°, 09.10.1585.

⁵⁷¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 344, 27.08.1592; Zie verder ook: FAA, ARASA, PK#918, folio 232r°-232v°, 1610; FAA, ARASA, PK#919, folio 153v°-154r°, 06.09.1622.

3.3 De ‘perturbateurs van de ghemeyne ruste’

Zoals bleek uit de retoriek richtte de Antwerpse magistraat zich in zijn geboden vaak op groepen die hij beschouwde als een mogelijke bedreiging voor de openbare orde en dus de ‘goede politie’ in de stad. In de komende alinea’s onderzoek ik de houding van de magistraat ten opzichte van vier van die groepen: prostituees, bedelaars, kinderen en vreemdelingen.

3.3.1 Prostitutie

Een van de groepen die door de Antwerpse magistraat als een mogelijke bedreiging gezien werd voor de goede orde in de stad, waren *ledige vrouwen ende meijnsens* en bordeelhouders.⁵⁷² Heel wat middeleeuwse en vroegmoderne steden waren dan ook bekend met het fenomeen. Bijgevolg hebben ook heel wat onderzoekers zich met dit thema beziggehouden, zowel binnen als buiten Europa.⁵⁷³ Ook in Antwerpen ging het eind 16de eeuw zeker niet om een nieuw gegeven. Zo schreef Laura Schoorens enkele jaren geleden een thesis over de Antwerpse prostitutie in de 15de eeuw, aan de hand van zowel normatieve als juridische bronnen.⁵⁷⁴

Al bij al komen *ledige vrouwen* en bordeelhouders vrij weinig aan bod tijdens de onderzochte periode, met slechts vijf geboden die handelen over het thema. Dit laat ons vermoeden dat de overlast zoals die door de magistraat gepercipieerd werd, vrij beperkt bleef of in elk geval niet toenam. We weten dan ook voor heel wat steden, zowel in de middeleeuwen als de vroegmoderne tijd, dat prostitutie niet echt als een misdrijf gezien werd, hoewel het wel sterk werd afgekeurd.⁵⁷⁵ Volgens verschillende onderzoekers kan dit gedogen verklaard worden vanuit de idee dat prostitutie als uitlaatklep kon dienen voor seksuele lusten en op die manier de ‘deugdelijke’ vrouwen beschermd.⁵⁷⁶ Ook in vroegmodern Antwerpen lijkt dit beleid verdergezet, aangezien nergens de prostitutie an sich verboden werd. Koppelaars riskeerden dan weer wel een straf, namelijk geseling of verbanning, omdat zij gehuwde en ongehuwde personen tot zonden probeerden te verleiden.⁵⁷⁷

Uit de geboden blijkt wel dat de magistraat duidelijk neerkeek op prostituees. Eerder vernoemde ik al dat naar hen verwezen werd als ‘ledige vrouwen ende meijnsens’. Daarnaast ging het volgens het stadsbestuur ook om ‘oneerlycke personen’ die een ‘leelick’ leven leidden, in tegenstelling tot de ‘eerbare ende deugdelijcke persoon’.⁵⁷⁸ Bovendien vormden dergelijke huizen een slecht voorbeeld voor de jeugd en brachten ze getrouwde personen in de verleiding hun partner te bedriegen.⁵⁷⁹ Reden waarom de magistraat het dus nodig achtte om toch enige orde te scheppen en excessen te voorkomen.

⁵⁷² FAA, ARASA, PK#917, folio 524v°, 09.08.1588.

⁵⁷³ Zie bijvoorbeeld het boek van van Voss, Rodríguez García en Van Nederveen Meerkerk waarin heel wat casestudies besproken worden: Lex Heerma van Voss, Magaly Rodríguez García en Elise van Nederveen Meerkerk, eds. *Selling sex in the city: a global history of prostitution, 1600s-2000s* (Leiden: Brill, 2017).

⁵⁷⁴ Schoorens, “Ledige vrouwen en quade herberghe.”

⁵⁷⁵ Joanne M. Ferraro, “Making a living: the sex trade in early modern Venice,” *The American Historical Review* 123.1 (2018): 30; Jelle Haemers, “Women and stews: the social and material history of prostitution in the late medieval Low Countries,” *History Workshop Journal* 92 (2021): 30.

⁵⁷⁶ Schoorens, “Ledige vrouwen en quade herberghe,” 15; Fernand Vanhemelrijck, “De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)” (PhD diss., Universiteit Gent, 1968), 1: 162-3.

⁵⁷⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 199v°, 10.06.1606.

⁵⁷⁸ FAA, ARASA, PK#917, folio 524v°-525r°, 09.08.1588.

⁵⁷⁹ FAA, ARASA, PK#917, folio 524v°-525r°, 09.08.1588.

Ten eerste vond de magistraat het nodig de prostitutie tot bepaalde delen van de stad te beperken. Dat op zich was niet nieuw. In de 15de eeuw bepaalde het Antwerpse stadsbestuur dat elke vorm van prostitutie enkel toegestaan was aan de Guldenberg, de Achterstraten en de Dries.⁵⁸⁰ Ook uit het eerste gebod uit 1588 blijkt dat eerder reeds bepalingen waren uitgevaardigd, onder meer dat prostituees niet mochten wonen in straten waar processies of ommegangen passeerden.⁵⁸¹ Deze vrees voor een ‘besmetting’ van de religieuze ruimte werd ook in andere steden vastgesteld.⁵⁸² Deze maatregel was echter niet universeel. In Bologna bijvoorbeeld konden prostituees vanaf 1571 opnieuw zelf kiezen waar ze woonden, al waren ze vooral in de buurt van kloosters niet van harte welkom.⁵⁸³ Tussen 1585 en 1622 moesten Antwerpse prostituees en bordeelhouders in nieuwe straten gaan wonen, namelijk in de Blijdenhoek en de Lepelstraat.⁵⁸⁴ Zoals afbeelding 4 laat zien, bevonden beide straten zich in het uiterste zuiden van de stad, vrij dicht bij de citadel.⁵⁸⁵ De geregelde herhaling van de verplichte woonplaatsen doet ons vermoeden dat prostitutie zich nog steeds ook in andere delen van de stad voordeed.

Afbeelding 4: Plaatsen waar bordelen en prostituees zich van de Antwerpse magistraat mochten vestigen. 1 = Lepelstraat, 2 = Blijdenhoek. Weergegeven op een zicht op Antwerpen door Frederik de Wit naar Joris Hoefnagel, 1598. (FAA, *Verzamelingen*, 12#5831)

⁵⁸⁰ Schoorens, “Ledige vrouwen en quade herberghe,” 35.

⁵⁸¹ FAA, ARASA, PK#917, folio 524v°-525r°, 09.08.1588. Herhaald in 1594: FAA, ARASA, PK#918, folio 64r°-65r°, 14.08.1594.

⁵⁸² Vanessa Gillian McCarthy, “Prostitution, community, and civic regulation in early modern Bologna” (PhD diss., University of Toronto, 2015), 92.

⁵⁸³ McCarthy, “Prostitution, community, and civic regulation,” 99.

⁵⁸⁴ Deze bepaling werd vijf keer uitgevaardigd: FAA, ARASA, PK#917, folio 524v°-525r°, 09.08.1588; FAA, ARASA, PK#918, folio 64r°-65r°, 14.08.1594; FAA, ARASA, PK#918, folio 198r°-198v°, 09.05.1606; FAA, ARASA, PK#918, folio 199v°, 10.06.1606; FAA, ARASA, PK#919, folio 149v°-150r°, 10.06.1622.

⁵⁸⁵ Ook in laatmiddeleeuws Brussel moest de prostitutie zich beperken tot enkele straten dicht bij de vesten: Vanhemelrijck, “De criminaliteit in de ammanie van Brussel,” 1: 164.

Ten tweede hield de magistraat zich vooral bezig met de regulering van de *stoven*. Dit soort etablissementen vormde al sinds de middeleeuwen een belangrijk kenmerk van steden in de Nederlanden. Je kon er baden, maar ook eten en drinken.⁵⁸⁶ Niet elke stoof was per definitie ook een bordeel, maar dergelijke activiteiten konden er wel degelijk plaatsvinden.⁵⁸⁷ In elk van zijn vijf geboden uitte de Antwerpse magistraat zijn bezorgdheden over de stoven, vooral dan omdat er vaak zowel mannen als vrouwen en gehuwden als ongehuwden ontvangen werden. Mede daarom moest iedereen die een stoof wilde uitbaten buiten de Blijdenhoeck en de Lepelstraat, eerst toestemming krijgen van de wet.⁵⁸⁸ Daarnaast werden de stoven voor de verschillende geslachten ook gescheiden. Dit moest van buitenaf zichtbaar zijn door een bepaald teken aan de gevel te hangen, zodat mensen wisten of het ging om een stoof voor mannen of voor vrouwen. De enige uitzondering die was toegestaan, was er voor gehuwde koppels: zij mochten wel samen naar de mannenstoven.⁵⁸⁹ Deze regels moesten dus zorgen voor het behoud van de openbare orde en zeden. Toch lijkt het eerder te gaan om een verderzetting van eerdere tradities. Zo werden dezelfde maatregelen ook al toegepast in 15de-eeuws Aalst, Gent en Bergen.⁵⁹⁰ Bovendien kunnen we op basis van het beperkt aantal geboden over dit thema stellen, dat deze groep niet meteen als de grootste uitdaging voor de openbare rust en orde werd gezien.

3.3.2 Bedelaars, vagebonden en lediggangers

Een tweede groep die vaker de aandacht trok, waren de mensen die als bedelaars, vagebonden en lediggangers werden bestempeld. Tussen 1585 en 1622 vaardigde de Antwerpse magistraat niet minder dan veertig geboden uit volledig gewijd aan deze groepen. Uit grafiek 6 blijkt evenwel dat deze geboden niet evenwichtig verdeeld zijn over deze periode. Zo valt op dat de magistraat in 1585 en 1586 wel maatregelen nam rond dit thema, maar dat in de jaren nadien geen enkel gebod over dit thema werd uitgevaardigd. Vervolgens ligt het aantal geboden vaak op een of twee per jaar, maar ook geregeld op nul. Dit in contrast met de jaren 1617, 1618 en 1619 toen telkens vier geboden over bedelaars, vagebonden en lediggangers afgekondigd werden. Dat is deels onverwacht omdat we eerder zagen dat bijvoorbeeld de prijzen vooral in het eerste deel van de periode hoog lagen en minder in het tweede deel.

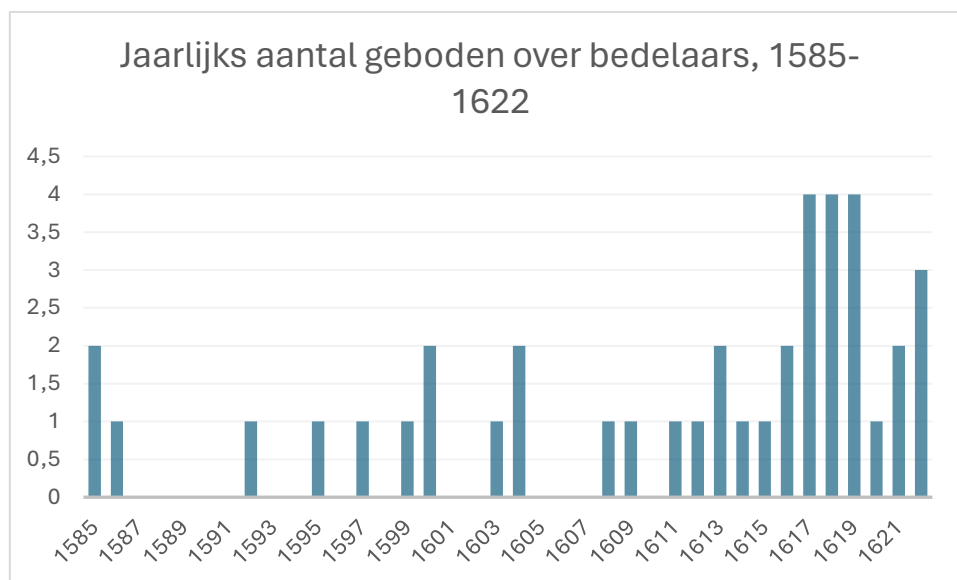
⁵⁸⁶ Haemers, "Women and stews," 31.

⁵⁸⁷ Haemers, "Women and stews," 32.

⁵⁸⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 199v^o, 10.06.1606.

⁵⁸⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 198r^o-198v^o, 09.05.1606.

⁵⁹⁰ Haemers, "Women and stews," 33.

Grafiek 6: Jaarlijks aantal geboden over bedelaars, 1585-1622 (Bron: Index op de geboden in bijlage)

De reden waarom op bepaalde momenten bedelaars en vagebonden naar Antwerpen trokken, is niet altijd even makkelijk te achterhalen. Bepaalde geboden geven evenwel zelf aan waaraan de toename (volgens de magistraat) te wijten was. In juni 1585, ongeveer twee maanden voor de val, stelde de magistraat dat deze mensen vooral afkomstig waren uit steden en kwartieren die door de vijand (lees de Spaans-Habsburgse troepen) ingenomen waren. Het meest recent gold dat nog voor het Land van Waas.⁵⁹¹ Conflict als reden om naar Antwerpen te migreren, komt ook in 1599 naar voren. Toen nam het stadsbestuur opnieuw strengere maatregelen tegen vreemde bedelaars. Naar eigen zeggen was het stadsbestuur in de jaren voorheen billijker geweest omdat de oorlog met Frankrijk toen nog aansleepte.⁵⁹² Nadat op 2 mei 1598 in Vervins een vrede was gesloten, vond de Antwerpse magistraat het tijd dat de vreemde bedelaars zich opnieuw naar hun eigen regio begaven.⁵⁹³ De rust was immers weergekeerd in onder meer Henegouwen, Artesië en Luik.⁵⁹⁴ Vanaf 1609 zag het stadsbestuur vooral het Twaalfjarig Bestand als oorzaak voor de komst van vreemde bedelaars en vagebonden. Onder meer het feit dat bepaalde legergroepen ontbonden waren, zorgde ervoor dat deze oud-soldaten op de dool gingen.⁵⁹⁵ Deze overtuiging hield ook in de jaren na 1609 nog aan.⁵⁹⁶ Tot slot werd in 1619, 1620, 1621 en 1622 verwezen naar de toekomstige Goede Week en paastijd als reden voor de komst van vele vreemde lieden.⁵⁹⁷ Mogelijks hoopten zij dat de inwoners van Antwerpen in deze hoogtijd wat vrijgevinger waren.

⁵⁹¹ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 189, 21.06.1585.

⁵⁹² Na de inhuldiging van de protestant Hendrik IV als koning van Frankrijk in 1589, ging Filips II over tot een interventie in de hoop om de Franse troon katholiek te houden. (Vermeir, "Staten en hun evoluties," 51.).

⁵⁹³ Laura Mesotten, "Diplomatie en informatie. De Habsburgse gezanten bij de vrede van Vervins (1598)," *Handelingen – Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 65 (2011): 224.

⁵⁹⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°-129v°, 21.06.1599. De vrede was op 7 juni 1598 ook in Antwerpen afgekondigd vanop een stelling voor het stadhuis (zie FAA, ARASA, PK#918, folio 118r°, 07.06.1598).

⁵⁹⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 223v°-224r°, 22.06.1609.

⁵⁹⁶ Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#918, folio 279r°, 06.06.1612; FAA, ARASA, PK#919, folio 22v°-23r°, 13.04.1613.

⁵⁹⁷ FAA, ARASA, PK#919, folio 104r°-104v°, 19.03.1619; FAA, ARASA, PK#919, folio 118v°, 11.04.1620; FAA, ARASA, PK#919, folio 132r°-132v°, 22.03.1621; FAA, ARASA, PK#919, folio 145v°-146r°, 03.03.1622.

Uiteraard hangt onderzoek naar bedelaars, vagebonden en lediggangers nauw samen met het onderzoek naar armoede, al valt het niet volledig samen. De afgelopen decennia verschenen dan ook verschillende publicaties over deze onderwerpen.⁵⁹⁸ Heel wat onderzoek stelde vast dat vanaf ongeveer 1450 de ongelijkheid in heel wat Europese regio's toenam, zij het met regionale verschillen. Het lijkt er ook op dat steden over het algemeen ongelijker waren dan het platteland.⁵⁹⁹ Voor Antwerpen stelde Van Kooten evenwel vast de in de jaren meteen na 1585 de sociale ongelijkheid wat afnam vergeleken met de periode voorheen. Dit valt grotendeels te verklaren door de uittocht van zowel vele arme als rijke inwoners na de val.⁶⁰⁰

In het onderzoek naar armoede en ongelijkheid hebben ook de mensen die aangeduid worden met termen als bedelaars, vagebond en ledigganger al heel wat aandacht gekregen, zeker in een stedelijke context.⁶⁰¹ Vroegmoderne stedelijke overheden probeerden dan ook om de migratie naar hun stad te reguleren.⁶⁰² Bepaalde groepen waren hierbij meer welkom dan andere. Die regulering was vaak ingegeven door bezorgdheden over bijvoorbeeld armenzorg, vooral in het geval migranten beroep wilden doen op de stedelijke armenzorg.⁶⁰³ Hoofdzakelijk mobiele armen werden daarom met steeds meer argwaan in de gaten gehouden, een proces dat al sinds de late middeleeuwen aan de gang was.⁶⁰⁴ Centraal in de conceptualisering van de vagebond stond ook de overtuiging dat hij of zij leugenachtig was. Dat ze wel konden werken, maar liever profiteerden van de stedelijke armenzorg. Tot slot ontwikkelde zich een institutioneel en maatschappelijk wantrouwen ten aanzien van deze mobiele, verarmde groepen.⁶⁰⁵ Vreemde bedelaars, vagebonden en lediggangers werden dan ook gezien als een destabiliserende kracht voor de stedelijke gemeenschap.⁶⁰⁶

⁵⁹⁸ Voor een recente status quaestionis van het onderzoek naar armoede in vroegmodern Europa, zie: Guido Alfani, Francesco Ammannati en Wouter Ryckbosch, "Poverty in early modern Europe: New approaches to old problems," *EHS Working Paper* nr. 222 (2022): 1-60. Zie verder bijvoorbeeld: Robert C. Allen, "Progress and poverty in early modern Europe," *Economic History Review* 56.3 (2003): 403-443.

⁵⁹⁹ Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs et al. "The Low Countries' paradox. Historical perspectives on inequality and the city," in *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, eds. Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs et al. (Turnhout: Brepols, 2020), 16.

⁶⁰⁰ Roger Van Kooten, "Levelling through space? The redistributive capacity of demographic decline in Antwerp's darkest hour (1584-1586)," in *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, eds. Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs et al. (Turnhout: Brepols, 2020), 245-6.

⁶⁰¹ Deze interesse resulteerde onder meer in verschillende thesen: Giovanni Coudeville, "Bedelarij in Brugge in de achttiende eeuw" (Masterproef, Universiteit Gent, 2002); Epifanie Vandepitte, "De sociale achtergrond van bedelaars en vagebonden en het belang ervan bij de vervolging door magistraten" (Masterproef, Universiteit Gent, 2014); Brent Van Riet, "Geen bedelaars onder christenen. Stad, vorst en sociale politiek in de Spaanse Nederlanden, 1500-1650" (Masterproef, Universiteit Gent, 2015).

⁶⁰² Zie bijvoorbeeld: Bert De Munck en Anne Winter, eds. *Gated communities? Regulating migration in early modern cities* (Farnham: Ashgate, 2012).

⁶⁰³ Zie bijvoorbeeld: Jason P. Coy, "Magistrates, beggars and labourers: migration and regulation in sixteenth-century Ulm," in *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, eds. Bert De Munck en Anne Winter (Farnham: Ashgate, 2012), 157-174; Anne Winter, "Regulating urban migration and relief entitlements in eighteenth-century Brabant," in *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, eds. Bert De Munck en Anne Winter (Farnham: Ashgate, 2012), 175-196.

⁶⁰⁴ Fernand Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis: over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven: Davidsfonds, 2004), 20.

⁶⁰⁵ David Hitchcock, "The vagrant poor," in *The Routledge history of poverty, c. 1450-1800*, eds. David Hitchcock en Julia McClure (Londen: Routledge, 2021), 62.

⁶⁰⁶ Janna Coomans, "Policing itinerant poor in the Northern Low Countries, 1450-1570. Making vagrants," *Low Countries Historical Review* 138.2 (2023): 11; Riitta Laitinen, *Order, materiality, and urban space in the early modern kingdom of Sweden* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017), 87.

Er heerste met andere woorden een grote achterdocht tegen mensen die naar de stad kwamen om er te bedelen, zeker wanneer ze eigenlijk in staat werden geacht om te werken. Dat is ook duidelijk zichtbaar in de geboden uit de onderzochte periode. De overtuiging dat een stad, zeker in perioden van schaarste, in de eerste plaats haar 'buikvaste' armen moest ondersteunen, blijkt onder meer uit de aanhef van dit gebod uit 1586:

“Alsoo diversche bedelers ende bedelerssen deur de benautheyt des tijts ende de desolatie van diversche plaetsen heur naer deser stadt zijn beghevende, comende van allen quartieren herwaerts ghedreven, tot grooten achterdeele vanden arme schamele, behoeftighe, miserable ende crancke persoonen deser stadt, die deur de benautheyt des tijts ghebreck zijn lijdende ende men die altsamen alhier niet en soude cunnen onderhouden deur de groote ende excessive dierte...”⁶⁰⁷

Hieruit blijkt de vrees van de magistraat dat de toestroom van vreemde bedelaars uiteindelijk zou betekenen dat de 'buikvaste' armen geen bijstand meer zouden kunnen krijgen. Heel vaak vaardigde de Antwerpse magistraat dan ook uit dat vreemde bedelaars, vagebonden en lediggangers de stad moesten verlaten. Deze maatregel behoorde tot de standaardreactie van heel wat steden.⁶⁰⁸ Voor Antwerpen is ook bekend dat dit bevel gedrukt werd en uitgedeeld aan wie moest vertrekken.⁶⁰⁹ Om een zeker 'objectief' onderscheid te kunnen maken tussen wie vreemd was en wie niet, werd vaak naar een bepaalde gebeurtenis verwezen. Wie voor die gebeurtenis in de stad woonde, mocht blijven. De rest moest vertrekken. In juni 1585 bepaalde het calvinistisch stadsbestuur bijvoorbeeld dat iedereen die na de inname van het Land van Waas was aangekomen in de stad, moest vertrekken.⁶¹⁰ In 1595 mochten dan weer enkel mensen die sinds de reconciliatie in de stad woonden, blijven.⁶¹¹ Vanaf 1610 werd vervolgens de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand in 1609 als scheidingslijn genomen.⁶¹² Opmerkelijk is dat deze afkondiging minstens tot 1622 als scheidingslijn gold. Dat betekent dat je in 1610 nog maar één jaar in Antwerpen gewoond moest hebben, maar in 1622 al dertien jaar om te mogen blijven. Deze maatregelen moesten ervoor zorgen dat het nadeel voor de 'oprechte ingeboren armen' van Antwerpen zo beperkt mogelijk bleef.⁶¹³ Opvallend hierbij is wel dat de residentietermijn op het einde van de onderzochte periode

⁶⁰⁷ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 225, 24.04.1586.

⁶⁰⁸ Van Riet, "Geen bedelaars onder Christenen," 32-51; Coomans, "Policing itinerant poor," 21; Laitinen, *Order, materiality, and urban space*, 93; Coy, "Magistrates, beggars, and labourers," 166-72; Eleonora Canepari, "Who is not welcome? Reception and rejection of migrants in early modern Italian cities," in *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, eds. Bert De Munck en Anne Winter (Farnham: Ashgate, 2012), 105, 110-1.

⁶⁰⁹ Der Weduwen, *State communication and public politics*, 180.

⁶¹⁰ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 189, 21.06.1585.

⁶¹¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 72v°-73v°, 28.01.1595.

⁶¹² FAA, ARASA, PK#919, folio 22v°-23r°, 13.04.1610; FAA, ARASA, PK#919, folio 54v°-55r°, 01.07.1615; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 740, 11.06.1616; FAA, ARASA, PK#919, folio 68r°-68v°, 19.07.1616; FAA, ARASA, PK#919, folio 104r°-104v°, 19.03.1619; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 812, 31.10.1619; FAA, ARASA, PK#919, folio 118v°, 11.04.1620; FAA, ARASA, PK#919, folio 132r°-132v°, 22.03.1621; FAA, ARASA, PK#919, folio 151v°, 13.07.1622.

⁶¹³ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 788, 07.10.1617.

dus relatief lang was. In Brussel bijvoorbeeld moesten armen vanaf 1618 drie jaar in de stad gewoond hebben om recht te hebben op ondersteuning, wat vanuit Brussels perspectief al een verstrenging was.⁶¹⁴

Binnen de groep vreemde lieden die naar Antwerpen kwam, bestond een specifieke groep waarvoor de magistraat net als vele andere overheden extra achterdocht koesterde: diegenen die konden werken, maar niet wilden. In de bronnen wordt naar deze groep verwezen als ‘grootte ende stercke rabauwen ende ravelsters’ of ‘stercke en onnutte bedelaers’.⁶¹⁵ Algemeen bestond in deze periode een groot wantrouwen tegenover rondtrekkende mensen. Velen waren ervan overtuigd dat onder hen heel wat charlatans schuilgingen die hun ziekte en armoede veinsden. Dat blijkt ook uit verschillende contemporaine boeken.⁶¹⁶ Hoewel ze sterk genoeg waren om zonder bedelen hun brood te verdienen, kozen ze er volgens de magistraat voor een last te zijn voor de poorters en aalmoezeniers van de stad.⁶¹⁷ De overtuiging dat wie sterk genoeg was ook moest werken, blijkt duidelijk uit deze zinsnede:

“... dat sy hen opt bedelen betrouwende hen geheelyck stellen tot ledigheyt, ende dat zy ende heure kinderen egeen ambacht nogh neeringe ter hant en trecken omme dae haer broot andersints eerlijck ende tamelyck te mogen winnen.”⁶¹⁸

Bovendien legde het stadsbestuur in 1600 ook een verband met de vele inbraken in de stad. Sterke bedelaars en vagebonden die geklist werden, riskeerden onder meer om naar de galeien gezonden te worden.⁶¹⁹ Er ontstonden dan ook stereotypen van de criminele vagebond wat paste binnen de overtuiging dat deze groep een bedreiging vormde voor de goede orde van de stedelijke gemeenschap.⁶²⁰

Daarnaast duiken vanaf 1599 ook de ‘schamele ambachtsjongers’ op in de geboden. Het ging hier om jongens die in de leer gingen bij een ambachtsmeester, maar zich toch genoodzaakt zagen om te bedelen. Dat mocht ook van de magistraat, maar dan moesten ze net als andere bedelaars eerst toestemming en een teken krijgen van de aalmoezeniers. Dat teken was wel enkel geldig tijdens hun leertijd. Leerjongens mochten ook enkel rond de middag bedelen voor de huizen van de goede lieden. Verder moest elke ambachtsmeester zich beperken tot twee leerjongens, waarschijnlijk om te verzekeren dat de meester aan al zijn leerlingen kost en inwoon kon verschaffen.⁶²¹ Een jaar later werd een nieuw gebod uitgevaardigd, specifiek voor deze jongens. De magistraat merkte op dat dagelijks verschillende boden die onder meer naar het prinsbisdom Luik reisden, grote groepen jongens met zich meebrachten. Die jongens lieten ze dan in de leer gaan bij ambachtsmeesters, maar wel op de voorwaarde dat ze hun kost met bedelen zouden verdienen. Dit zorgde er volgens het stadsbestuur voor dat de leerjongens die in de

⁶¹⁴ Hadewijch Masure, “‘Eerlycke huijsarmen’ of ‘ledichgangers’? Armeenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640,” *Stadsgeschiedenis* 7.1 (2012): 16-7.

⁶¹⁵ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#918, folio 72v°, 28.01.1595; FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°, 21.06.1599; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 509, 14.08.1604.

⁶¹⁶ Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis*, 43-5.

⁶¹⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°, 21.06.1599.

⁶¹⁸ FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°-128v°, 21.06.1599. Soortgelijke verzuchtingen verschenen ook in protestantse regio's, zie bijvoorbeeld: Coy, “Magistrates, beggars, and labourers,” 161-2.

⁶¹⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 136v°, 18.05.1600. Hetzelfde verband tussen vreemde bedelaars en diefstallen werd bijvoorbeeld ook in 1609 gelegd: FAA, ARASA, PK#918, folio 223v°-224r°, 22.06.1609.

⁶²⁰ Coomans, “Policing itinerant poor,” 11-3; Laitinen, *Order, materiality, and urban space*, 92; Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis*, 26; Coy, “Magistrates, beggars, and labourers,” 159; Canepari, “Who is not welcome?,” 110-1.

⁶²¹ FAA, ARASA, PK#918, folio 129r°-129v°, 21.06.1599.

stad geboren waren geen meester meer vonden. Daarom bepaalde de magistraat dat enkel jongens die binnen het kwartier van Antwerpen geboren waren nog een bedelaarsteken konden krijgen. Ambachtslieden en handwerkers mochten enkel nog leerjongens van buiten het kwartier aannemen als ze zelf kost en inwoon voorzagen. Tot slot werd ook geboden dat alle leerjongens met een bedelaarsteken elke zondag naar de mis moesten in het Sint-Julianusgasthuis, waar ze nadien in de catechismusles onderwezen zouden worden 'inde vrese Godts' en het lezen en schrijven.⁶²² Ook hieruit blijkt dus dat de magistraat weigerachtig was om zomaar iedereen bijstand te laten genieten. Bovendien bleek het zeker voor de jongeren nodig dat ze ook tot goede katholieken opgevoed zouden worden.

Al deze bevelen aan vreemde en sterke bedelaars waren uiteraard gericht op mensen die zich al in Antwerpen bevonden. De Antwerpse magistraat probeerde echter ook om te voorkomen dat anderen nog binnenraakten. In de eerste plaats werd daarom aan de wachters, de klerken en de schrijvers die aanwezig waren bij de stadspoorten, opgedragen om er op toe te zien dat zo weinig mogelijk bedelaars en vagebonden binnenkwamen.⁶²³ Stadspoorten konden dan ook een functie als sociale filter vervullen om ongewenste groepen buiten te houden.⁶²⁴ Meermaals werd ook aan alle inwoners van de stad verboden om huizen, kamers of kelders te verhuren aan bedelaars, of hen in hun huis te laten logeren.⁶²⁵ Daarnaast stelde de magistraat ook vast dat verschillende schippers en voerlieden vreemdelingen respectievelijk over water en over land naar Antwerpen brachten. Het stadsbestuur verbood die praktijk dan ook. Elke schipper of voerman die betrapt werd, moest een boete betalen per persoon die hij had binnengebracht en al die mensen op eigen kosten wederom uit de stad voeren.⁶²⁶

Daarnaast was ook een systeem van kracht waarbij 'echte' armen een teken kregen dat hen toeliet te bedelen, zoals eerder bleek uit de casus van de ambachtsjongens. In juni 1585 ging het om een penning met daarop de burcht van Antwerpen.⁶²⁷ Latere geboden vermelden geen aanwijzingen over hoe dit teken eruitzag. Wel weten we dat Antwerpen in deze periode zeker niet alleen stond in het nemen van dergelijke maatregelen. Het uitdelen van tekens aan de 'deserving poor' kwam vaak voor.⁶²⁸ In Antwerpen was het de verantwoordelijkheid van de aalmoezeniers om deze tekens na controle aan de oprechte armen te geven. Zij moesten ook een register bijhouden met daarin de naam en toenaam van iedereen die zo'n teken had ontvangen. Dit moest er niet alleen voor zorgen dat ordehandhavers wisten welke bedelaars in de stad mochten blijven, maar ook dat de 'goede luyden' wisten aan wie ze aan aalmoes konden geven.⁶²⁹ Sommige bedelaars pleegden echter bedrog door hun teken uit te lenen aan anderen, tekens na te maken of tekens van overledenen niet in te leveren. Wie betrapt werd, verloor zijn of haar teken en werd voor eeuwig uit

⁶²² FAA, ARASA, PK#918, folio 139r°-140v°, 30.10.1600. Het gebod werd deels herhaald in 1613: FAA, ARASA, PK#919, folio 22v°-25r°, 13.04.1613.

⁶²³ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 176, 27.02.1585. Herhaald in 1618: FAA, ARASA, PK#2829, nummer 797, 30.03.1618.

⁶²⁴ Jütte, "Entering a city," 212.

⁶²⁵ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 189, 21.06.1585; FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°-129v°, 21.06.1599; FAA, ARASA, PK#919, folio 54v°-55r°, 01.07.1615. Dezelfde maatregelen werden in deze periode ook in Brussel genomen: Masure, "Eerlycke huijsarmen' of 'ledichgangers'?", 17.

⁶²⁶ Meermaals uitgevaardigd: FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°-129v°, 21.06.1599; FAA, ARASA, PK#918, folio 223v°-224r°, 22.06.1609; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 797, 30.03.1618.

⁶²⁷ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 189, 21.06.1585.

⁶²⁸ Steve Hindle, "Dependency, shame and belonging: badging the deserving poor, c. 1550-1750," *Cultural and Social History* 1 (2004): 6-35; Laitinen, *Order, materiality, and urban space*, 93-4.

⁶²⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 128r°-129v°, 21.06.1599.

het markgraafschap Antwerpen verbannen.⁶³⁰ In 1616 verklaarde het stadsbestuur alle tekens vervallen. Concreet betekende dit dat elke arme opnieuw voor de commissarissen moest verschijnen om een nieuw teken aan te vragen.⁶³¹ Op die manier wilde de magistraat zijn lijsten vermoedelijk up-to-date houden en nagaan of iedereen nog wel recht had om te bedelen.

Eens je zo een teken bezat, moest je je wel nog steeds aan bepaalde regels houden bij het bedelen. Dat had dan vooral te maken met wanneer je mocht bedelen en waar je dat mocht doen. Vele bedelaars begaven zich immers in de omgeving van kerken, kloosters en kapellen in de hoop er een aalmoes te krijgen. Vanuit het perspectief van de magistraat zorgde dit echter geregeld voor overlast. Reden waarom hij er net als andere steden regels over uitvaardigde.⁶³² Zo mochten bedelaars in 1586 enkel nog aalmoezen en etensresten vragen aan de huizen van de 'goede lieden' en dat van elf uur tot veertien uur.⁶³³ Ook in 1595 mochten armen enkel bedelen voor de huizen en bijvoorbeeld niet voor de kerken of op de beurs.⁶³⁴ Vanaf 1599 mochten bedelaars zich dan weer wel voor de kerkdeuren begeven.⁶³⁵ Bedelen in de kerken en kloosters zelf bleef ten strengste verboden. De godsdienst en de gelovigen werden er immers door verstoord. Wie zich toch binnen begaf en betrapt werd, verloor zijn of haar teken.⁶³⁶ Deze regels keerden deels om wanneer de pest heerste in de stad. Zo mochten in 1603 bedelaars net niet bedelen voor de huizen van goede lieden of in de portalen van kerken, maar moesten ze dat op straat doen om een verdere verspreiding van de ziekte te voorkomen.⁶³⁷

We kunnen ons uiteraard afvragen of al deze maatregelen wel het gewenste effect hadden, zeker gezien dezelfde maatregelen steeds herhaald werden. Toch was er wel degelijk sprake van ene zekere handhaving. De eerste geboden over bedelaars en vagebonden vermelden al stadsdienaars die instonden voor het arresteren, wegleiden en straffen van bedelaars. Als we de geboden mogen geloven, werden deze personen ook geregeld lastiggevallen of aangevallen wanneer ze hun job uitvoerden. Iets wat de magistraat dan ook telkens verbood met het dreigement van exemplarische straffen.⁶³⁸ In 1612 ging de stedelijke overheid een stap verder door over te gaan tot de oprichting van een tuchthuis. Dit tuchthuis moest dienen tot 'castyemente van rebelle ende onghetijdighe persoonen', maar vagebonden, lediggangers en bedelaars zouden er ook tewerkgesteld worden.⁶³⁹ Antwerpen nam dit initiatief als eerste stad in de Spaans-Habsburgse Nederlanden, maar steden in Engeland en de Republiek waren haar voor.⁶⁴⁰ Wie in staat was om te werken, maar toch geklist werd tijdens het bedelen, kon voortaan dan ook naar het tuchthuis gebracht worden om daar dwangarbeid te verrichten.⁶⁴¹ Ook wie de officieren lastigviel die de bedelaars, vagebonden en lediggangers arresteerden, kon voortaan opgesloten worden in het tuchthuis.⁶⁴²

⁶³⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 172v^o-173v^o, 28.01.1595; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 788, 07.10.1617.

⁶³¹ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 740, 11.06.1616; FAA, ARASA, PK#919, folio 68r^o-68v^o, 19.07.1616.

⁶³² Van Riet, "Geen bedelaars onder christenen," 32-51.

⁶³³ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 225, 24.04.1586.

⁶³⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 72v^o-73v^o, 28.01.1595.

⁶³⁵ FAA, ARASA, PK#918, folio 128r^o-129v^o, 21.06.1599.

⁶³⁶ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 681, 05.02.1614.

⁶³⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 169v^o-170v^o, 07.11.1603.

⁶³⁸ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 176, 27.02.1585; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 509, 14.08.1604.

⁶³⁹ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 666, 08.12.1612.

⁶⁴⁰ Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis*, 35-6.

⁶⁴¹ FAA, ARASA, PK#919, folio 23r^o, 13.04.1613.

⁶⁴² FAA, ARASA, PK#919, folio 29v^o, 02.09.1613. Herhaald in 1619: FAA, ARASA, PK#919, folio 115r^o, 29.12.1619.

Uit dit alles blijkt dat Antwerpen een parcours aflegde dat in vele andere Europese steden ook werd afgelegd. Het stadsbestuur verzette zich niet tegen bijstand voor armen, maar wilde dit wel beperken tot de oprechte armen. Dit waren dan de mensen die echt niet konden werken en die bovendien reeds een bepaalde tijd in Antwerpen woonden. Alle anderen die bedelden, werden gezien als een bedreiging voor de openbare rust. De magistraat probeerde hen dan ook zo veel mogelijk uit het stedelijk landschap te verwijderen: door hen letterlijk uit de stad of het markgraafschap te verbannen, of door ze op te sluiten in het tuchthuis. Hoe dan ook lijkt het onvermijdelijk dat heel wat mensen door de mazen van het net glipten.

3.3.3 Kinderen en jongeren

Een andere groep die enigszins tot mijn verbazing heel vaak voorkomt in de geboden, zijn de jongeren en kinderen. Zoals zal blijken zag de magistraat ook hen als een mogelijk versturende factor voor de stedelijke rust en orde. Op basis van de index van Génard kwam dit soort verordeningen vooral voor vanaf de jaren 1570 en waren ze dus vrij nieuw.⁶⁴³ Doorheen de onderzochte periode komen met de regelmaat van de klok maatregelen voor die overlast door jongeren moesten voorkomen, al blijkt uit de stelselmatige herhalingen dat de opeenvolgende generaties kinderen zich hier al bij al weinig van aantrokken. Kwajongensstreken bleken dan ook moeilijk tegen te houden. Zo werd zowel voor de inkomst van de aartshertog in 1594 als de intrede van de aartshertogen in 1599 aan kinderen verboden om slijk of andere vuiligheid te smeren op de 'arcken oft tooneelen' die opgericht waren.⁶⁴⁴ Dit laat ons toch vermoeden dat dit bij eerdere gelegenheden een probleem was geweest. Zowel in 1610 als 1622 betaalde het stadsbestuur ook 10 ponden artois aan Gillis Janssen om op zon- en heiligendagen in het stadhuis de wacht te houden tegen 'de kinderen ende quaet geboefte'.⁶⁴⁵ Vooral dus in de openbare ruimte zorgden kinderen en jongeren in de ogen van het stadsbestuur voor overlast. Ze probeerden dan ook vaak hun plaats op te eisen in die openbare ruimte, wat meestal gepaard ging met veel lawaai. Bovendien kwamen kinderen en jongeren in veel vroegmoderne steden in grote getalen voor. Op die manier daagden ze ook de bestaande orde uit. Dit leidde volgens verschillende onderzoekers dan ook tot een toegenomen regulering door stedelijke overheden, met regels specifiek gericht op jongeren.⁶⁴⁶

Eerder zagen we al hoe de magistraat probeerde op te treden tegen kinderen die op zon- en heiligendagen niet naar de catechismusles gingen, en jongeren die de lessen verstoorden. Ik ga hier dan ook niet verder op in. Een ander probleem met jongeren was dat ze geregeld 'gewapend' de straat op trokken.⁶⁴⁷ Deze wapens waren heel divers: het ging soms om stokken, staven en stenen, maar evengoed om musketten, hellebaarden en rappieren.⁶⁴⁸ Het voornaamste probleem met deze gewapende samenkomsten was niet zozeer dat de jongeren mekaar kwetsten, maar wel dat passanten gewond raakten of de eigendom van een ander vernield werd.⁶⁴⁹ Soortgelijke bekommernissen heersten ook in bijvoorbeeld

⁶⁴³ Génard, "Index der gebodboeken," 329, 333, 348 en 385.

⁶⁴⁴ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 377, 22.05.1594; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 444, 07.12.1599.

⁶⁴⁵ FAA, ARASA, R#49, folio 163 r°; FAA, ARASA, R#63, folio 183 v°.

⁶⁴⁶ Christopher R. Corley, "On the threshold: youth as arbiters of urban space in early modern France," *Journal of Social History* 43.1 (2009): 139-41.

⁶⁴⁷ Een onvolledig overzicht: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 293, 11.10.1589; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 311, 08.11.1590; FAA, ARASA, PK#2826, zonder nummer, 27.10.1598; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 589, 28.07.1610; FAA, ARASA, PK#919, folio 97r°, 20.07.1618.

⁶⁴⁸ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 778, 21.06.1617. Herhaald in 1618: FAA, ARASA, PK#919, folio 97r°, 20.07.1618.; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 557, 17.07.1607.

⁶⁴⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 30r°, 19.10.1591.

Dijon.⁶⁵⁰ Keer op keer verbood de magistraat daarom dat kinderen en jongeren gewapend op straten, markten, kerkhoven of vesten liepen. Vooral om te voorkomen dat andere inwoners ongemak ervoeren.⁶⁵¹ Veel verder dan dat ging de magistraat eigenlijk niet. Wel hield hij de ouders en meesters van de kinderen verantwoordelijk voor de schade die hun kinderen aanrichtten: zij riskeerden een boete en verdere vervolging.⁶⁵² Deze boetes kwamen doorheen de onderzochte periode ook steeds hoger te liggen: van drie gulden in 1589, over zes gulden in 1602 tot twaalf gulden in 1617.⁶⁵³ Verder kon het stadsbestuur de ouders enkel oproepen om hun kinderen, zeker op zon- en heiligendagen, thuis te houden.⁶⁵⁴ Veel meer andere middelen had het stadsbestuur dus niet tot zijn beschikking. Het is deels ook daarom dat dergelijke geboden met de moed der wanhoop steeds herhaald werden.

De andere geboden die in deze periode gericht waren op kinderen en jongeren hadden vooral te maken met wat wij vrije tijd zouden noemen en de activiteiten die onderdeel waren van die vrije tijd. Het eerste wat de magistraat hierbij een doorn in het oog was, waren zwempartijen. Antwerpen kende in die tijd uiteraard heel wat waterlopen, met naast de Schelde ook nog de ruien, de vesten en de vlieten. Toch vormde water doorheen de vroegmoderne tijd ook een permanent gevaar, met onder meer heel wat verdachte overlijdens door verdrinking.⁶⁵⁵ Toch lijken we te kunnen opmaken uit verschillende bronnen dat zwemmen vrij populair was in vroegmodern Antwerpen, ondanks de gevaren.⁶⁵⁶ Desalniettemin verbood de Antwerpse magistraat geregeld om nog te zwemmen. Hierbij sprak hij jongeren specifiek aan en werd ook steevast verwezen naar het 'perijckel van te verdrincken' als rechtvaardiging voor het verbod.⁶⁵⁷

Daarnaast ergerde de magistraat zich vooral aan het feit dat mensen zich publiekelijk ontkleedden om te zwemmen of te baden. Dat vooral het publieke aspect zorgde voor ergernis, blijkt uit het verbod uit 1615 om nog te zwemmen op plaatsen waar mensen passeren of wonen.⁶⁵⁸ Volgens de magistraat zorgde dit immers dagelijks voor 'groote schandale ende oneerbaerheydt'.⁶⁵⁹ Dit resulteerde zelfs in een maatregel waarbij aan individuele inwoners toegestaan werd de kleren van de zwemmers weg te nemen als straf.⁶⁶⁰

Naast zwemmen waren er voor kinderen (en volwassenen) nog een hele reeks andere activiteiten en spelen om zich bezig te houden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het bekende schilderij van Pieter Bruegel de Oude.⁶⁶¹ In de geboden komen twee spelen het meest voor: kolven en *pailemaille*.⁶⁶² In beide gevallen gaat het om

⁶⁵⁰ Corley, "On the threshold," 147.

⁶⁵¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 339, 30.06.1592.

⁶⁵² Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 348, 28.10.1592.

⁶⁵³ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 293, 11.10.1589; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 471, 04.02.1602; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 778, 21.06.1617.

⁶⁵⁴ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 307, 21.05.1590.

⁶⁵⁵ Kevin Dekoster, "Van moord tot *mort subite*. Medische expertise en verdachte overlijdens in het achttiende-eeuwse Meetjesland," *Appeltjes van het Meetjesland* 70 (2019): 72-3.; Karen V. Lykke Syse, "Ideas of leisure, pleasure and the river in early modern England," in *Perceptions of water in Britain from early modern times to the present: an introduction*, eds. Karen V. Lykke Syse en Terje Oestigaard (Bergen: BRIC Press, 2010), 36.

⁶⁵⁶ Lykke Syse, "Ideas of leisure, pleasure and the river," 46.

⁶⁵⁷ Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 380, 28.06.1594; FAA, ARASA, PK#918, folio 215r°, 04.08.1608.

⁶⁵⁸ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 713, 08.07.1615.

⁶⁵⁹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 475, 12.06.1602.

⁶⁶⁰ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 508, 12.07.1604.

⁶⁶¹ Alessandro Arcangeli, *Recreation in the Renaissance. Attitudes towards leisure and pastimes in European culture, c. 1425-1675* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003), 101-4.

⁶⁶² Zie bijvoorbeeld FAA, ARASA, PK#2827, nummer 498, 02.12.1603.

balspelen.⁶⁶³ Het voornaamste probleem met deze spelen was opnieuw dat verschillende deelnemers, maar ook passanten gewond raakten. Dat hoeft op zich niet te verbazen als we weten dat soms met houten ballen werd gespeeld.⁶⁶⁴ Een gebod vermeldt zelfs dat er doden waren gevallen door het spel. Als reactie werd overal binnen de stadsmuren verboden om nog met de *pailemaille* te spelen.⁶⁶⁵ Dat verbod zwakte enkele jaren later wat af. De magistraat besliste toen dat op het plein voor het Kasteel wel nog balspelen mochten plaatsvinden.⁶⁶⁶ Toch lijken ook deze geboden weinig zoden aan de dijk gebracht te hebben. Tussen december 1617 en december 1619 werd het verbod immers vier keer herhaald.⁶⁶⁷ Dit alles tot merkbare ergernis van de magistraat, zeker toen in 1618 bepaalde jongeren ook nog met pijl en boog speelden op straat.⁶⁶⁸ Het verzekeren van de openbare rust en fysieke integriteit van de inwoners bleek dus niet altijd even makkelijk. Toch probeerde het Antwerpse stadsbestuur hierop in te zetten, net als bijvoorbeeld het geval was met voetbal in laat zestiende-eeuws Londen en York.⁶⁶⁹

Tot slot kwamen jongeren en kinderen soms ook in het vizier in de aanloop naar bepaalde feesten. Eerder zagen we al dat Antwerpen jaarlijks verschillende processies kende die vrij strak georganiseerd waren. Er bestonden echter ook feesten die minder strikt georganiseerd waren, waardoor vanuit het perspectief van het stadsbestuur makkelijker overlast kon ontstaan. Zoals eerder bij het zwemmen, vaardigde de overheid deze geboden uit voor de hele bevolking, al werden jongeren vaak wel rechtstreeks aangesproken.

Een zo'n feest heeft te maken met de meiboomplanting. Inwoners zochten hiervoor een boom uit, die geregeld ook beschilderd werd, om deze voor hun huis te planten.⁶⁷⁰ Het feest was vrij wijdverspreid in Europa en stond vooral symbool voor het verjagen van kwade geesten en het omarmen van de herwonnen vruchtbaarheid van de lente.⁶⁷¹ Toch stond de Antwerpse magistraat nogal weigerachtig tegenover het feest. In de eerste plaats omdat meibomen niet altijd eerlijk gekocht, maar wel geroofd werden. Getuige daarvan de vele geboden die het verbieden om in de aanloop naar mei bomen om te hakken of kruidhoven te beroven.⁶⁷² Bovendien werd aan de poortwachters ook opgedragen om geen zulke bomen binnen te laten in de stad.⁶⁷³ Ten tweede was vooral het lawaai dat gepaard ging met de vieringen onaanvaardbaar voor de magistraat. De feestelijkheden vonden immers plaats tijdens de eerste nacht van mei. Tijdens de oprichting van de bomen joelden mensen, schoten ze vuurwerk af en bespeelden ze trommels, trompetten en schalmeien. Ook dat werd door het stadsbestuur verboden en de burgerwacht moest toezien op de naleving en indien nodig ingrijpen.⁶⁷⁴

⁶⁶³ *Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma "palemaille", geraadpleegd 27.02.2024, www.gtb.ivdnt.org; *Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma "kolven", geraadpleegd 27.02.2024, www.gtb.ivdnt.org.

⁶⁶⁴ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 498, 02.12.1603.

⁶⁶⁵ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 404, 24.05.1597.

⁶⁶⁶ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 498, 02.12.1603.

⁶⁶⁷ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 795, 23.12.1618; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 798, 03.04.1618; FAA, ARASA, PK#919, folio 95v°, 19.04.1618; FAA, ARASA, PK#2829, zonder nummer, 10.12.1619.

⁶⁶⁸ FAA, ARASA, PK#919, folio 95v°, 19.04.1618.

⁶⁶⁹ Sarah Elizabeth Mawhinney, "Coming of age: youth in England, c. 1400-1600" (PhD Diss., University of York, 2015), 182.

⁶⁷⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 33v°, 21.04.1592.

⁶⁷¹ "Meiboom," Ensie, geraadpleegd 27.02.2024, www.ensie.nl.

⁶⁷² Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#2826, nummer 419, 29.04.1598; FAA, ARASA, PK#918, folio 46r°-46v°, 23.04.1593; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 571, 25.04.1609.

⁶⁷³ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 306, 14.04.1590.

⁶⁷⁴ FAA, ARASA, PK#2829, zonder nummer, 28.04.1617.

Het tweede feest had te maken met de viering van Sint-Maarten op elf november. Net als de meiboomplanting heeft het feest ook te maken met licht, het gaat namelijk om de viering van het begin van de winter. Ter gelegenheid daarvan ontstaken mensen op heel wat plaatsen Sint-Maartenvuren die dat licht symboliseerden. Geleidelijk aan trachtten verschillende overheden echter om deze vieringen aan banden te leggen.⁶⁷⁵ Dat gebeurde onder meer in Maastricht, maar liep er niet van een leien dakje.⁶⁷⁶ Sint-Maartenvuren werden ook in Mechelen verboden, bijvoorbeeld in 1574, uit vrees voor brandgevaar.⁶⁷⁷ In Antwerpen werden Sint-Maartenvuren in deze periode echter niet volledig aan banden gelegd. De magistraat vaardigde voornamelijk regels uit om enige orde te scheppen in het feestgebeuren. Vooral tijdens het omhalen van het hout bij andere inwoners ontstonden nogal wat ongeregelheden door jongeren die met mekaar begonnen te vechten.⁶⁷⁸ Daarom bepaalde het stadsbestuur steevast dat jongeren en kinderen enkel hout mochten halen als ze dat 'in alle stilligheyt sonder eenighe insolentie' deden.⁶⁷⁹ Hetzelfde gold voor de feestnacht zelf. Bovendien was het verboden putten te maken in de straten of kasseien op te breken. Dat gebeurde geregeld om er staken in te steken waarop het hout kon rusten.⁶⁸⁰ Eerder dan het te verbieden zoals in Mechelen of Maastricht, probeerde de Antwerpse magistraat dus een compromis te vinden door de verschillende belangen af te wegen.

3.3.4 Vreemdelingen

Een laatste groep die door de magistraat nauwlettend in de gaten werd gehouden, waren vreemdelingen, mensen die van buiten de stad kwamen. Hoewel steden steeds afhingen van migranten om voldoende arbeidskrachten te werven, was er volgens de magistraat ook nood aan controle.⁶⁸¹ Dat zagen we eerder al bij de houding tegenover bedelaars, maar gold ook voor andere nieuwkomers. In de oorlogscontext richtte die waakzaamheid zich vooral op mensen die kwamen uit regio's waar de vijanden de plak zwaaiden. Dat de vrees voor een eventuele aanslag of aanval reëel was, blijkt ook uit enkele geboden. Onder meer in 1589 deed het stadsbestuur een oproep om medestanders van de vijand aan te geven. Er waren blijkbaar aanwijzingen dat die vijand met hulp van Antwerpse inwoners een aanval plande op de stad. Om deze dreiging teniet te doen, werd de grote som van 600 gulden als beloning aangekondigd, in 1622 ging het zelfs om 3.000 gulden.⁶⁸² We kunnen ons dan ook inbeelden dat nieuwkomers als een mogelijke dreiging werden gezien.

De magistraat wilde daarom enige controle houden op de vreemdelingen in zijn stad, al valt natuurlijk niet op te maken in welke mate dit lukte. De eerste controle vond hierbij plaats aan de stadspoorten. Deze poorten hadden in heel Europa een soort functie als sociale filter en moesten dus, in theorie, bepaalde ongewilde groepen kunnen buitenhouden.⁶⁸³ Daarnaast vond aan deze poorten ook een

⁶⁷⁵ "Sinte Mette van de ruggenuchte," Histories, geraadpleegd 27.02.2024, www.histories.be.

⁶⁷⁶ Henk Thewissen, *De Limburgse jonkheid. Jongerencultuur vanaf de late middeleeuwen in een Europese context* (Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2004), 50.

⁶⁷⁷ André Delcart, *Winterfeesten en gebak: mythen, folklore en tradities* (Antwerpen: Cyclus, 2007), 52.

⁶⁷⁸ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 664, 06.11.1612.

⁶⁷⁹ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 721, 05.10.1615.

⁶⁸⁰ FAA, ARASA, PK#919, folio 158r°-158v°, 04.11.1622.

⁶⁸¹ Jeannette Kamp, "Controlling strangers: Identifying migrants in early modern Frankfurt am Main," in *Migration policies and materialities in European cities*, eds. Hilde Greefs en Anne Winter (New York: Routledge, 2020), 49.

⁶⁸² FAA, ARASA, PK#2825, nummer 283, 18.03.1589; FAA, ARASA, PK#919, folio 160r°, 23.12.1622.

⁶⁸³ Jütte, "Entering a city," 212-3.

inspectie plaats van mensen die de stad binnen wilden.⁶⁸⁴ Datzelfde principe gold eveneens in Antwerpen. Zowel in 1591, 1604 als 1621 werden enkele maatregelen genomen tegen mensen die uit gebieden kwamen die door de vijand beheerst werden, of er doorheen waren gereisd. Het doel was om beter te weten wie van daaruit naar Antwerpen reisde en zo eventuele aanslagen te voorkomen. Telkens hield de verordening in dat enkel wie een paspoort had de stad mocht betreden en dat hij of zij dit paspoort daarna nog aan de markgraaf moest tonen.⁶⁸⁵ Op die manier vond dus al een schifting plaats van wie binnen mocht en wie niet. Ook in de stadsrekeningen vinden we hiervan sporen terug. In het boekjaar 1598-1599 betaalde de stad alles samen iets meer dan 1.515 ponden artois aan diverse klerken en poorters om aan de poorten, vlieten en kaaien bij te houden welke vreemdelingen de stad binnenkwamen.⁶⁸⁶ In de rekening van 1609-1610 ging het zelfs om iets meer dan 1.810 ponden artois.⁶⁸⁷ In 1622 ging het om slechts 1.241,5 ponden artois.⁶⁸⁸ Toch kunnen we stellen dat het stadsbestuur in elk geval probeerde een zicht te krijgen op de vreemdelingen die de stad binnenkwamen en dat het daar ook middelen voor uittrok. Bemerkt hierbij dat de uitgaven voor deze controles niet enkel voorkwamen in jaren dat er een gebod over de vreemdelingen werd afgekondigd.

Eens iemand de stad binnen was, hield de controle echter niet zomaar op. Mensen die uit de gebieden van de vijand kwamen, mochten enkel logeren in bepaalde herbergen die daarvoor door de magistraat aangeduid waren. Deze lijst met herbergen hing ook in gedrukte versie aan de stadspoorten en de aanwezige klerken moesten deze lijst voorlezen aan wie binnenkwam.⁶⁸⁹ In 1604 ging het om vier toegestane herbergen, in 1621 om twee en enkele weken later vier.⁶⁹⁰ Het was ook toegestaan om bij particulieren te logeren, maar zij moesten dat dan wel de avond zelf aangeven bij de stadsfunctionarissen zodat geweten was wie waar verbleef.⁶⁹¹

Deze geboden waren dus specifiek gericht op wie uit vijandelijke gebieden kwam, maar de Antwerpse magistraat was ook meer algemeen waakzaam voor gasten en nieuwkomers. Daarbij rekende hij vooral op herbergiers als bondgenoten, maar in bepaalde gevallen ook op gewone burgers. Op verschillende tijdstippen werden alle waarden en waardinnen immers verplicht lijsten op te maken van hun gasten, met daarop de naam van hun gasten, hun geboorteplaats en hun woonplaats. Soortgelijke lijsten waren bijvoorbeeld ook in Frankfurt am Main en Brussel verplicht.⁶⁹² De Antwerpse lijsten moesten dan elke avond ten laatste een uur na het verlaten van de poortklok afgegeven worden aan de schout en soms ook aan de markgraaf.⁶⁹³ Verschillende malen gold deze verplichting voor iedereen die iemand logeerde, en dus niet enkel voor de herbergiers. Dat was bijvoorbeeld in 1615 het geval toen iedereen verplicht werd aan te geven welke Spanjaarden ze herbergden samen met hun vrouwen of dienaars.⁶⁹⁴ Een laatste

⁶⁸⁴ Jütte, "Entering a city," 216.

⁶⁸⁵ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 330, 13.11.1591; FAA, ARASA, PK#2827, nummer 512, 20.10.1604; FAA, ARASA, PK#919, folio 141v°, 02.10.1621; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 837, 22.10.1621.

⁶⁸⁶ FAA, ARASA, R#38, folio 208 v° - 214 v°.

⁶⁸⁷ FAA, ARASA, R#49, folio 206 v° - 209 r°.

⁶⁸⁸ FAA, ARASA, R#63, folio 210 r° - 219 r°.

⁶⁸⁹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 330, 13.11.1591.

⁶⁹⁰ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 512, 20.10.1604; FAA, ARASA, PK#919, folio 141v°, 02.10.1621; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 837, 22.10.1621.

⁶⁹¹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 512, 20.10.1604.

⁶⁹² Kamp, "Controlling strangers," 57; Vanhemelrijck, "De criminaliteit in de ammanie van Brussel," 2: 401-2.

⁶⁹³ FAA, ARASA, PK#917, folio 448r°, 14.09.1585. Hetzelfde gebod werd ook in 1622 uitgevaardigd: FAA, ARASA, PK#919, folio 157r°, 14.10.1622; FAA, ARASA, PK#918, folio 8r°, 16.03.1590.

⁶⁹⁴ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 718, 26.09.1615; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 723, 21.10.1615.

opmerkelijke vaststelling is ook dat herbergiers mee vervolgd zouden worden als een gast die ze niet hadden gemeld, een misdaad pleegde.⁶⁹⁵ Op die manier wilde de magistraat de herbergiers vermoedelijk aanzetten om toch maar mee te werken aan de meldingsplicht. Het oplist van vreemdelingen kwam overigens in wel meer steden voor, maar gebeurde dan vaak aan de stadspoorten zelf. Daarvoor vond ik geen aanwijzing in deze periode, al voerde het Antwerpse stadsbestuur wel een soortgelijk systeem in vanaf 1623.⁶⁹⁶ Gelijkaardige maatregelen stelde Kamp ook vast voor Frankfurt am Main, zij het wel pas vanaf de 18de eeuw.⁶⁹⁷

3.3.5 Tussentijdse conclusie

Samenvattend kunnen we stellen dat de Antwerpse magistraat doorheen deze periode op zijn hoede was voor groepen die hij als een mogelijk gevaar beschouwde voor de openbare orde en rust. Alle vier de groepen konden immers mogelijks een destabiliserend effect hebben. Het voornaamste probleem met prostitutie was dat het in strijd was met de gangbare zeden, hoewel het niet helemaal verboden was. Vreemde bedelaars en lediggangers dreigden dan weer de stedelijke gemeenschap te ontwrichten omdat ze een extra last vormden voor de beperkte stedelijke armenzorg. In dergelijke gevallen koos het stadsbestuur ervoor om de oprechte en 'buikvaste' armen te ondersteunen, maar anderen niet. Verder vormden kinderen en jongeren een uitdaging door de plaats die ze met spelen en lawaai opeisten in de stad. Hierbij waren ze niet alleen luidruchtig, maar zorgden ze geregeld ook voor materieel en fysiek leed bij de 'goede lieden'. Tot slot werden ook vreemdelingen extra in de gaten gehouden. In deze periode was dat zeker het geval door de oorlogscontext aangezien de magistraat vreesde dat deze mensen mogelijks de vijand zouden helpen bij een aanslag op Antwerpen.

⁶⁹⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 157r°, 14.10.1622.

⁶⁹⁶ Jütte, "Entering a city," 217.

⁶⁹⁷ Kamp, "Controlling strangers," 55.

3.4 Conclusie

Dit derde hoofdstuk gaf ons een inzicht in wat de Antwerpse magistraat in deze periode beschouwde als een 'wel ghepoliceerde stad'. Centraal hierbij staan orde, rust en veiligheid. Orde onder meer omdat iedereen zijn of haar plaats moest kennen in de stad. Opruiende taal uit de *fameuse libellen* werd zeker niet geapprecieerd door het stadsbestuur. In deze periode nam ook het katholieke geloof haar plaats in in de stedelijke orde. De stedelijke overheid verwachtte dan ook van de Antwerpenaren dat ze zich respectvol en eerbiedig gedroegen en deelnamen aan processies en ommegangen. Ook de groepen die bestempeld werden als verstoorders van de openbare rust moesten aangepakt worden. Kinderen, prostituees en bedelaars konden de harmonie van het stedelijke lichaam in gevaar brengen door hun acties.

Daarnaast lag de focus ook steeds op het bewaren van de rust in de stad. Dat bleek al uit het takenpakket van de stadsmilitie die 's nachts en overdag moest optreden tegen vechtpartijen, dronken inwoners en joelende kinderen. Rust kwam echter ook terug bij de regulering van de interne markt. Het vastleggen van prijzen, verkoopplaatsen en kwaliteitsvereisten moest ervoor zorgen dat zowel koper als verkoper tevreden was. Indien de magistraat niet ingreep bij grote prijsstijgingen bijvoorbeeld riskeerde oproer uit te breken. Hetzelfde kan gezegd worden over de vreemde bedelaars. Zij vormden ook een versturende factor omdat zij concurreerden met de Antwerpse armen die een beroep deden op de armenzorg.

Tot slot stond ook veiligheid steeds centraal voor het Antwerpse stadsbestuur. Dat uitte zich op heel wat manieren. Zo was er de brandpreventie en -bestrijding om de stad te behoeden voor rampen. Er was ook de focus op het voorkomen van een militaire aanval. Dat gebeurde door de organisatie van de stadsmilitie, maar even goed door binnenkomende vreemdelingen te controleren. Als laatste moet ook het beleid inzake openbare gezondheid door deze bril bekeken worden. Het reinigen van de stad werd vaak verklaard vanuit een wens om ziektes te voorkomen. Eens ziektes zich toch verspreidden in de stad, probeerde de magistraat dan weer om de verbreiding in te dijken.

We kunnen dus terecht stellen dat orde, rust en veiligheid drie kernelementen vormden voor het beleid van het Antwerpse stadsbestuur. Dat bleek ook uit de analyse van het discours dat de magistraat hanteerde. Het garanderen van de orde betekende volgens hem het handhaven van eerdere geboden en ordonnanties. Die kwamen er om het 'algemeen belang' van de 'goede lieden' in Antwerpen te bewaren en bespoedigen. Hier tegenover stonden dan de 'perturbateurs van de ghemeyne ruste' die een bedreiging vormden voor de orde, rust en veiligheid en bovendien de goede lieden met allerlei nadelen opzadelden.

4. Verband van de geboden met de vorstelijke ordonnanties

Zoals reeds vermeld in de inleiding wil ik in dit laatste hoofdstuk het verband bespreken tussen de Antwerpse geboden en de ordonnanties die vanwege de vorst uitgevaardigd werden. Dit kadert vooral in de vraag in welke mate we kunnen spreken van een centralisering van de wet- en regelgeving in deze periode. Dit onderzoek ik door ten eerste een algemene analyse te maken van de vorstelijke ordonnanties. De voornaamste vraag hierbij is of de thema's uit de geboden ook hier terugkeren, of we net kunnen spreken van een soort taakverdeling. Vervolgens ga ik na hoeveel geboden expliciet verwijzen naar een of meerdere vorstelijke ordonnanties, met opnieuw de vraag over welke thema's het gaat. Tot slot onderzoek ik of de vorstelijke overheid in deze periode ordonnanties uitvaardigde die uitdrukkelijk bedoeld waren voor Antwerpen. Hierbij komt de vorstelijke inmenging misschien wel het duidelijkst naar voren. Andermaal stel ik me ook hier de vraag over welke onderwerpen het dan gaat.

Zoals eerder vermeld maak ik hierbij gebruik van de bronnenuitgaves die aan het begin van de vorige eeuw werden gemaakt. Voor de regering van Filips II (1555-1598) bestaat momenteel enkel een voorlopige lijst van edicten en ordonnanties.⁶⁹⁸ Daarom maakte ik ook gebruik van de verzameling 'Plakkaten van den hove' uit het Antwerpse stadsarchief, registers waarin de vorstelijke ordonnanties geregistreerd werden, en enkele andere bronnenuitgaves. Voor het bewind van de aartshertogen en Filips IV bestaat wel een exhaustieve lijst en beschikken we bovendien over een volledige tekstuitgave.⁶⁹⁹ Belangrijk om hierbij op te merken is dat het concept ordonnantie in de oudste uitgaven zeer breed geïnterpreteerd werd. Zo namen de auteurs bevestigingen van privileges en verordeningen om vredesverdragen te publiceren mee op in hun collectie. Strikt gezien gaat het hier dus niet echt om wetgeving. Al was het maar omdat er bijvoorbeeld geen sancties kleven aan het niet naleven van de inhoud.⁷⁰⁰ Ik koos ervoor om dergelijke verordeningen soms toch op te nemen in de analyse omdat ze een extra licht werpen op bepaalde onderwerpen die in de echte wetten achterwege blijven. Bovendien bevatten ook de Antwerpse gebodboeken niet louter regels.

4.1 Algemene analyse vorstelijke ordonnanties

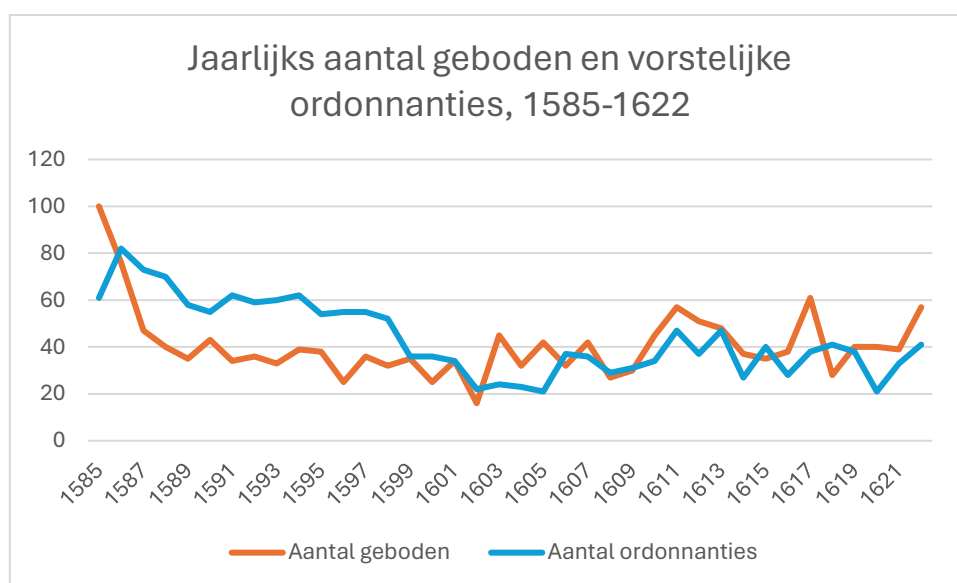
Vooraleer een analyse te maken van de vorstelijke ordonnanties die we terugvinden in de Antwerpse geboden of die nadrukkelijk bedoeld waren voor Antwerpen, probeer ik in dit hoofdstuk een meer algemeen inzicht te verwerven in de vorstelijke ordonnanties uit deze periode. De vraag is onder meer hoeveel vorstelijke ordonnanties jaarlijks uitgevaardigd werden en of dat sterk verschilde van het aantal Antwerpse geboden. Verder kunnen we ons ook afvragen welke thema's in dergelijke verordeningen aan bod kwamen. Op die manier is het misschien mogelijk om een soort taakverdeling te onderscheiden tussen het stedelijke en het vorstelijke niveau, of misschien net een overlap.

⁶⁹⁸ Charles Terlinden, *Liste chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II (1555-1598)* (Bruxelles: Goemaere, 1912).

⁶⁹⁹ Victor Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle (1598-1621)* (Bruxelles: Goemaere, 1908); Victor Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier contenant les actes du 10 septembre 1597 au 30 avril 1609* (Bruxelles: Goemaere, 1909); Victor Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième contenant les actes du 8 mai 1609 au 14 juillet 1621* (Bruxelles: Goemaere, 1912); René Vermeir, *ROPB deuxième série. Règne de Philippe IV (1621-1665). Tome 1 du 14 juillet 1621 au 8 novembre 1633* (Bruxelles: Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique, 2023).

⁷⁰⁰ René Vermeir, *ROPB, deuxième série. Règne de Philippe IV (1621-1665). Tome I, 11-2.*

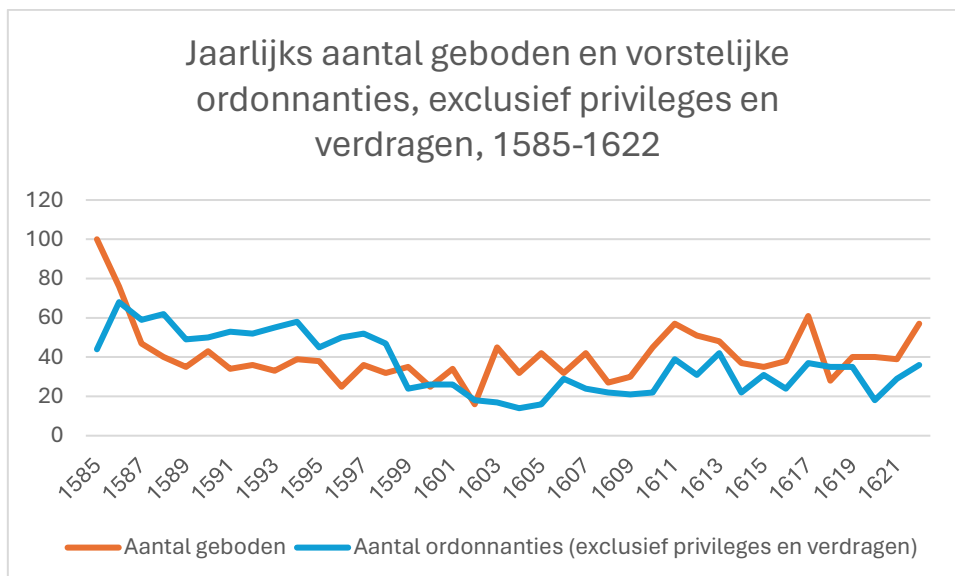
Alles samen werden er door opeenvolgend Filips II, de aartshertogen en Filips IV 1.659 ordonnanties uitgevaardigd tussen 1 januari 1585 en 31 december 1622, als we uitgaan van de brede definitie van Terlinden en Brants. Dat zijn er dus een goede honderd meer dan het aantal Antwerpse geboden (1550). Jaarlijks vaardigden de Habsburgse vorsten dus ongeveer 43,5 ordonnanties uit, al geldt net als voor de geboden ook hier dat er vrij sterke schommelingen te onderscheiden zijn. Dat blijkt uit grafiek 7 waarin het jaarlijks aantal vorstelijke ordonnanties vergeleken wordt met het jaarlijks aantal Antwerpse geboden. We stellen vast dat in 1585 het aantal vorstelijke ordonnanties opmerkelijk lager lag dan het aantal Antwerpse geboden, met 61 ordonnanties tegenover 100 geboden. Vanaf 1586 keert die verhouding echter helemaal. Tot 1598 ligt het aantal ordonnanties beduidend hoger dan het aantal geboden. In hun beginjaren vaardigden de aartshertogen opmerkelijk weinig ordonnanties uit, iets wat vanaf 1606 wel geleidelijk aan keert. Toch ligt in 14 van de 24 jaren tussen 1598 en 1621 het aantal geboden hoger dan het aantal vorstelijke ordonnanties. Ook in het eerste volledige regeringsjaar van Filips IV ligt het aantal geboden hoger dan het aantal ordonnanties.

Grafiek 7: Vergelijking jaarlijks aantal geboden en vorstelijke ordonnanties, 1585-1622.⁷⁰¹

Proberen we om de impact te tonen van de brede definitie van wetgeving die Terlinden en Brants hanteerden, dan zien we dat die vrij groot is. Laten we bijvoorbeeld enkel al de vredesverdragen en de toekenningen van privileges achterwege, dan vaardigden de vorsten in deze periode slechts 1.385 ordonnanties uit in plaats van 1.659. Dan blijkt dus dat het aantal geboden hoger ligt dan het aantal ordonnanties. Toch blijft de vaststelling gelden dat vooral na het aantreden van de aartshertogen het aantal geboden meestal hoger lag dan het aantal ordonnanties, zoals blijkt uit grafiek 8. Een volledige heroverweging van de uitgaven van Terlinden en Brants zou echter nog meer klaarheid kunnen scheppen. Dat was jammer genoeg niet meer mogelijk binnen het bestek van deze thesis. In de komende alinea's ga ik nu dieper in op de vraag welke thema's voorkomen in de vorstelijke ordonnanties, mogelijks biedt dat ook meer inzicht in de vrij grote schommelingen wat betreft de aantallen.

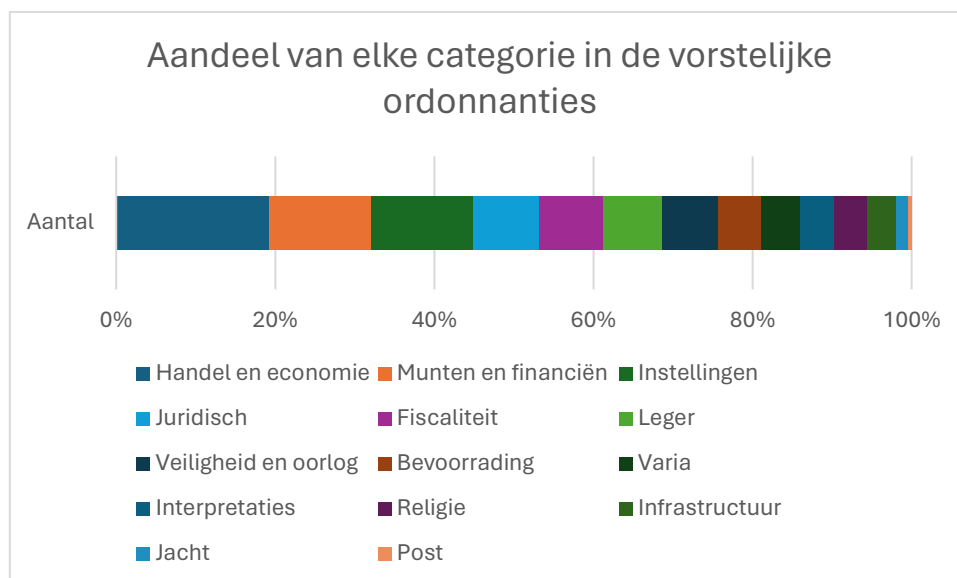
⁷⁰¹ Samengesteld op basis van de index op de geboden in bijlage en de indexen gemaakt door Terlinden en Brants op de vorstelijke ordonnanties.

Grafiek 8: Vergelijking jaarlijks aantal geboden en vorstelijke ordonnanties, exclusief privileges en verdragen, 1585-1622.⁷⁰²

Grafiek 9 toont het aandeel van elk thema in de vorstelijke ordonnanties uit deze periode. Op basis van de indexen van Terlinden en Brants deelde ik elke ordonnantie in bij een bepaalde categorie. De categorie met privileges en verdragen nam ik hierin niet op, omdat ik deze verder ook niet bespreek. Op die manier krijgen we dus een zicht op het relatieve belang van elke groep. Hieruit maken we op dat de ordonnanties over alles wat met handel en economie te maken had in deze periode het belangrijkste waren. De ordonnanties over de munten en de instellingen vormen de tweede en derde groep, elk goed voor 12,9%. Zij worden op hun beurt gevolgd door ordonnanties over onder meer fiscaliteit, leger en veiligheid, die elk tussen de 5% en 9% van de ordonnanties uitmaken. Tot slot volgen nog enkele kleinere categorieën die in deze periode van minder belang waren. Het gaat onder meer om ordonnanties die voorgaande ordonnanties interpreterden, ordonnanties over religie en over de jacht. In de volgende alinea's ga ik dieper in op wat elk van deze categorieën nu net inhoudt.

⁷⁰² Samengesteld op basis van de index op de geboden in bijlage en de indexen gemaakt door Terlinden en Brants op de vorstelijke ordonnanties.

Grafiek 9: Aandeel van elke categorie in de vorstelijke ordonnanties, 1585-1622 (n=1385).⁷⁰³

De grootste groep vorstelijke ordonnanties in deze periode had dus te maken met handel en economie. Dat is uiteraard nog een heel brede categorie. Deze ordonnanties handelen dan ook over een verscheidenheid aan economische thema's. Een deel daarvan gaat over meer lokale aangelegenheden. Zo regelde een ordonnantie uit 1585 de markt in Ath.⁷⁰⁴ In datzelfde jaar vaardigde men ook een ordonnantie uit over de wekelijkse markt in Diest.⁷⁰⁵ Verder draaien sommige ordonnanties ook over de brouwerijen in Kortrijk, de leder- en huidenmarkt en de wijnverkoop in Mons.⁷⁰⁶ In 1606 gingen de aartshertogen dan weer in op een verzoek van enkele Oostendse brouwers. Zij klaagden over de concurrentie van bier dat van buiten Oostende ingevoerd werd. Daarom keurden de aartshertogen op enkele voorwaarden goed dat enkel Oostendse brouwers bier mochten verkopen in de stad. Ook het bier dat vanuit Lübeck, Hamburg en Engeland via de haven binnenkwam, mocht evenwel nog verkocht worden.⁷⁰⁷ Deze ordonnanties over lokale aangelegenheden komen wel eerder sporadisch voor in deze periode.

De meeste economische vorstelijke ordonnanties tussen 1585 en 1622 draaiden echter meer rond macro-economische thema's. In de eerste plaats gaat het hierbij om algemene in- en uitvoerverboden voor bepaalde producten. Zo werd in 1586 verboden om wol en garen uit te voeren.⁷⁰⁸ Hetzelfde gebeurde in 1589 met munitie en wapens en in 1596 met dranken op basis van graan.⁷⁰⁹ In 1601 was het dan weer verboden om paarden uit te voeren.⁷¹⁰ Wat betreft de invoer van bepaalde producten verbood de vorstelijke overheid bijvoorbeeld vanaf 1586 geregeld de import van kalamijn ofwel zinkerts uit het buitenland.⁷¹¹

⁷⁰³ Indeling gemaakt door de auteur op basis van de indexen door Terlinden en Brants.

⁷⁰⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 212.

⁷⁰⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 214.

⁷⁰⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 235 en 242; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 55.

⁷⁰⁷ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1622. Tome premier*, 311-2.

⁷⁰⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 216.

⁷⁰⁹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 239 en 282.

⁷¹⁰ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 18.

⁷¹¹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 222, 225, 229, 236, 239 en 250.

In deze periode vaardigde de vorstelijke overheid ook vaak ordonnanties uit die de handel met een specifiek ander land moesten regelen. Dat was enkele malen het geval voor de handel met Frankrijk. Zo werden in februari 1589 de paspoorten om wijn te kopen in Frankrijk ingetrokken.⁷¹² In de maanden die volgden, vaardigde de koninklijke overheid nog verschillende reglementen uit voor de wijnhandel met Frankrijk tot in december uiteindelijk het verbod op de import werd opgeheven.⁷¹³ In oktober 1604 sloten de Habsburgse Nederlanden en Frankrijk dan weer een handelsverdrag waardoor onder meer enkele invoerheffingen afgeschaft of afgezwakt werden.⁷¹⁴

Ook voor de handel met Engeland bestonden in deze periode restricties, vooral dan voor de handel in textiel.⁷¹⁵ Hier ga ik echter verder nog dieper op in. Op het hoogtepunt in 1589 gaf de koninklijke overheid de opdracht om alle goederen van Engelsen op te tekenen en in beslag te nemen.⁷¹⁶ Het duurde uiteindelijk tot 1604 vooraleer de handelsbetrekkingen met Engeland normaliseerden. In dat jaar sloten de Spaanse koning Filips III en de aartshertogen immers een vrede met de Engelse koning James I waardoor ook de handel hervat werd.⁷¹⁷

De grootste groep van ordonnanties die draaien rond internationale handel in deze periode, betreffen echter de zogenaamde licentenhandel met de Republiek, of met de rebellen zoals ze meestal in de bronnen genoemd worden. In essentie draait het om een systeem van vergunningen (ofwel licenten) die handelaars konden aanvragen om toch met de vijand te kunnen handelen, iets wat in principe verboden was. Zo een vergunning kon slechts voor bepaalde producten aangevraagd worden, wat meestal in vorstelijke ordonnanties werd bepaald. Daarnaast moest de aanvrager ook een bepaalde som geld betalen. Met de opbrengst van dit systeem konden beide partijen deels hun oorlogskas spijzen.⁷¹⁸ Onder meer in november 1586 liet de koninklijke overheid handel in ongeveer 300 producten toe via het systeem van de licenten. Dat was bijvoorbeeld het geval voor graan, dat zoals we eerder zagen in deze periode schaars en duur was en waarvoor het zuidelijke deel van de Nederlanden vaak afhing van Baltisch graan dat ingevoerd werd via het noorden.⁷¹⁹ In de jaren die volgden verschenen nog een hele reeks andere vorstelijke ordonnanties over de licenten die onder meer bepaalden hoe en waar iemand zo'n vergunning kon krijgen en welke goederen ermee verhandeld mochten worden.⁷²⁰ Het is echter onmogelijk om binnen het bestek van deze thesis de complete licentenhandel te analyseren. Het is wel zo dat dit handelssysteem niet altijd even sterk stond. Zo legden de aartshertogen in 1605 opnieuw grote restricties op voor de handel met de rebellen, in navolging van een brief van Filips III die voor Spanje dezelfde maatregelen al had genomen.⁷²¹ In 1606 troffen de aartshertogen en Filips III ook een regeling om goederen uit de Habsburgse Nederlanden naar Spanje te verschepen. Handelaars uit de Nederlanden kampten immers geregeld met problemen in

⁷¹² Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 239.

⁷¹³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 242-4.

⁷¹⁴ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 31.

⁷¹⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 226, 228 en 229.

⁷¹⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 244.

⁷¹⁷ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1622. Tome premier*, 254-5.

⁷¹⁸ Olaf Van Nimwegen en Louis Sicking, "De organisatie en financiering van leger en vloot van de opstandelingen," in *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, ed. Petra Groen (Amsterdam: Boom, 2013), 210-1.

⁷¹⁹ De Schepper, "Une législation de circonstance," 289; Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 223.

⁷²⁰ Zie onder meer: Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 244, 249, 253, 258 en 269.

⁷²¹ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 262-3.

Spaanse havens omdat men vermoedde dat de goederen eigenlijk uit de Republiek kwamen. Daarom ontstond een systeem waarbij de goederen voor afreizen in Duinkerke gecontroleerd werden.⁷²²

De groep ordonnanties over munten en financiën is goed voor bijna 13% van de uitgevaardigde vorstelijke ordonnanties en vormt daarmee de tweede grootste categorie. Het hoeft ons niet te verbazen dat de vorsten in deze periode ordonnanties over de muntslag uitvaardigden. Dat behoorde immers tot het vorstelijk prerogatief.⁷²³ Bovendien kenmerkte het muntsysteem in de Nederlanden zich door zijn complexiteit met heel wat verschillende types binnen- en buitenlandse munten.⁷²⁴ Tussen 1585 en 1622 vaardigden de vorsten dan ook regelmatig ordonnanties uit over de materie, onder meer om wisselkoersen vast te leggen.⁷²⁵ Meteen na de herovering van bepaalde gebieden moest de overheid ook regelingen treffen voor de munten die tijdens de Opstand waren geslagen. Zo stond een ordonnantie uit april 1586 het gebruik van bepaalde dergelijke munten toe.⁷²⁶ Ook tijdens het aartshertogelijk bewind verschenen heel wat ordonnanties over dit thema. Zij zijn allemaal verzameld in de bronnenuitgave van Brants over monetaire ordonnanties in de 17de eeuw.⁷²⁷ Ook hier weer gaat het om een bonte verzameling verordeningen over de wisselkoersen, verboden op bepaalde buitenlandse munten, de productie van munten en de controle op muntslag.⁷²⁸

Verder handelen heel wat ordonnanties uit deze periode ook over de verschillende instellingen in de Habsburgse Nederlanden. Het kon in de eerste plaats gaan om maatregelen voor de lokale besturen, zoals verder nog zal blijken voor Antwerpen. Ook in andere steden greep de vorstelijke overheid echter in. Zo vaardigde de vorst in 1586 een nieuw reglement uit voor de administratie in Brussel, iets wat in 1615 ook gebeurde voor Valenciennes.⁷²⁹ In 1587 volgde dan weer een verordening over de vorming van de magistraat in Deventer, wat in 1592 ook het geval was voor Bergen.⁷³⁰ Een soortgelijke ordonnantie kwam er ook in 1607 over de aanstelling van de schepenen in het Brugse Vrije.⁷³¹ Tot slot werd in 1617 bijvoorbeeld aan de schepenen van Kortrijk verboden om nog ordonnanties af te kondigen in de afwezigheid van hun hoogbaljuw.⁷³²

Ook de gewestelijke instellingen kregen aandacht in de vorstelijke ordonnanties. Zo bepaalde een ordonnantie uit juli 1585 dat de gewestelijke rekenkamer van Brabant opnieuw zijn intrek zou nemen in Brussel, nadat die stad eerder dat jaar door Spaans-Habsburgse troepen was heroverd.⁷³³ Verder verduidelijkte een ordonnantie uit 1588 dat de Raad van Vlaanderen geen bevoegdheid had over het recht

⁷²² Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 280-1.

⁷²³ René Vermeir, "De genese van een instructietekst. Pieter Roose en de onderrichtingen voor de kardinaal-infant," *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 47 (1993): 195-6.

⁷²⁴ Erik Aerts, "Muntdatasets en onze kennis van het muntwezen in de Lage Landen," *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde* 164 (2018): 497-8.

⁷²⁵ Zie bijvoorbeeld: Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 215 en 216.

⁷²⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 217.

⁷²⁷ Victor Brants, *ROPB, deuxième série – 1506-1700. Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle* (Brussel: Goemare, 1914).

⁷²⁸ Brants, *ROPB, deuxième série – 1506-1700. Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle*, 287-9.

⁷²⁹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 220; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 77.

⁷³⁰ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 224, 259.

⁷³¹ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 40.

⁷³² Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 87.

⁷³³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 210.

van de koning in de zoutaffinage.⁷³⁴ In 1594 kregen de deurwaarders van diezelfde Raad dan weer instructies van de vorst.⁷³⁵ Verder werd in 1596 besloten om ook de clerus een beslissende stem toe te kennen in de Staten van Vlaanderen.⁷³⁶

Tot slot handelden vorstelijke ordonnanties ook over de centrale instellingen in Brussel. Net als de Brabantse rekenkamer keerde ook de Grote Raad in 1585 terug naar zijn vertrouwde plaats: Mechelen.⁷³⁷ De Raad van State kreeg in 1588 dan weer een reeks instructies over zijn werking.⁷³⁸ Onder de aartshertogen werd vervolgens beslist om in 1600 de Staten-Generaal bijeen te roepen.⁷³⁹ Vanaf 1612 moesten de fiscalen ook elke drie maanden verslag uitbrengen over de uitvoering van de monetaire maatregelen, die op 24 april van dat jaar waren uitgevaardigd. Tot slot stonden de aartshertogen in 1616 bijvoorbeeld een verhoging toe van de vergoedingen voor de leden van de Raad van Vlaanderen omdat de oude vergoeding van één florijn per dag niet meer volstond.⁷⁴⁰

Een vierde groep ordonnanties heeft te maken met juridische aangelegenheden en is goed voor 8,4% van alle ordonnanties. Het gaat hier onder meer over de organisatie en de hervorming van de procesvoering. Zo probeerde een ordonnantie uit 1586 op te treden tegen wat ze bestempelde als beledigende, lasterlijke en frauduleuze processen.⁷⁴¹ Een verordening uit 1587 ging dan weer over het militaire gerecht en wat precies onder zijn jurisdictie viel.⁷⁴² Verder komen een hele reeks aparte onderwerpen aan bod. Zo verbood een ordonnantie uit 1595 om veronderstelde heksen als test in het water te werpen. Op dezelfde dag werd ook een verordening uitgevaardigd die meer algemeen inging op de vervolging van hekserij.⁷⁴³ Het kon echter ook gaan om bepalingen over het erfrecht en alles wat daarmee te maken had. Verschillende ordonnanties legden bepalingen op in verband met testamenten, terwijl andere gingen over het voogdijschap over de wezen.⁷⁴⁴ Tot slot grepen de ordonnanties ook geregeld in op de strafbepaling. Zo schrijft een ordonnantie uit 1600 voor dat gevangenen die de doodstraf verdienden of andere zware straffen en nog sterk genoeg waren, naar de galeien gezonden moesten worden.⁷⁴⁵

Het is ook in deze periode, namelijk op 12 juli 1611, dat de aartshertogen het Eeuwig Edict uitvaardigden.⁷⁴⁶ Aan deze wet wordt traditioneel heel wat belang gehecht binnen het (rechts)historisch onderzoek. Ze moest optreden tegen de corruptie en het machtsmisbruik in de rechtbanken en meer rechtszekerheid bieden. Bovendien kan de wet als een soort breukpunt gezien worden in de

⁷³⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 233.

⁷³⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 269.

⁷³⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 286.

⁷³⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 212.

⁷³⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 231.

⁷³⁹ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 14; Zie over deze Staten-Generaal: Bram De Ridder en Violet Soen, "The Act of Cession," 49-68.

⁷⁴⁰ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1622. Tome deuxième*, 301-3.

⁷⁴¹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 221.

⁷⁴² Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 226.

⁷⁴³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 281.

⁷⁴⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 221 en 223; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 33.

⁷⁴⁵ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 13. Aangevuld in 1601: Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 18 en 19.

⁷⁴⁶ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 59.

verschriftelijking van de rechtsgang.⁷⁴⁷ Het Edict zorgde ook voor een nieuwe stimulans voor de homologatie van de gewoonterechten. Keizer Karel V beval al in 1531 dat de *costumen* opgetekend moesten worden om nadien te worden goedgekeurd door de vorst. In heel wat regio's duurde het echter tot na 1611 vooraleer dit ook daadwerkelijk gebeurde. Op die manier schakelde men meer en meer over naar een geschreven in plaats van een mondeling recht.⁷⁴⁸ Van 12 juli 1611 tot en met 31 december 1622 kondigden de vorstelijke ordonnanties 27 gehomologeerde gewoonterechten af.⁷⁴⁹ Het gaat onder meer om dat van Chimay, Veurne, Aalst en Eeklo.⁷⁵⁰

Ten vijfde handelt ongeveer 8% van de vorstelijke ordonnanties over fiscaliteit. Hierbij moeten we denken aan de accijnzen die op verschillende producten geheven werden. Zo kondigde de koninklijke overheid in 1585 een ordonnantie af over de accijnzen die in Nieuwpoort op wijn werden geheven.⁷⁵¹ In 1608 kregen officieren in de regio Gent ook toestemming van de aartshertogen om mensen te vervolgen die 's nachts probeerden om via de rivieren accijnzen te ontduiken.⁷⁵² In 1613 bepaalden de aartshertogen ook dat de processen tegen deze ontduikers voor de schepenen van de Keure in Gent gevoerd moesten worden. Voorheen beriepen heel wat beklagden zich op bepaalde privileges om hun zaak voor de Raad van Vlaanderen te brengen, maar daar duurden de procedures te lang volgens de Gentse magistraat. Zodoende gingen heel wat fraudeurs door met hun praktijken.⁷⁵³

Daarnaast gaat het ook om belastingen. Zo kwam er in 1585 een ordonnantie over de belastingen die in Henegouwen geheven werden om de garnizoenen te kunnen onderhouden.⁷⁵⁴ Verschillende keren handelden ordonnanties ook over de belastingheffing in bepaalde steden, zoals in 1585 het geval was voor Mechelen en in 1586 voor Diest.⁷⁵⁵ In dat jaar kreeg de stad Leuven ook toestemming om bier dat werd uitgevoerd te belasten.⁷⁵⁶ Een ander voorbeeld komt uit 1600 toen de aartshertogen opdracht gaven om over te gaan tot een haardtelling in het hertogdom Brabant met het zicht op het heffen van een belasting van één gulden per haard.⁷⁵⁷ Een laatste voorbeeld komt uit 1622. Toen vaardigde Filips IV verschillende bepalingen uit in verband met de beden en subsidies die opgehaald moesten worden in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas.⁷⁵⁸ De vorsten van de Habsburgse Nederlanden hielden zich dus duidelijk ook bezig met fiscale aangelegenheden, net als de stedelijke overheden.⁷⁵⁹

⁷⁴⁷ Dirk Leyder en Georges Martyn, *Eeuwig edict, 1611-2011. Op weg naar meer rechtszekerheid* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2011), 9.

⁷⁴⁸ Leyder en Martyn, *Eeuwig edict*, 25.

⁷⁴⁹ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 60, 62, 66, 67, 68, 77, 79, 81, 85, 86, 87, 91, 95, 96, 98, 99; SN, *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe IV (1621-1665) et de Charles II (1665-1700)* (Brussel: Goemaere, 1910), 5 en 8.

⁷⁵⁰ Heel wat van deze gehomologeerde gewoonterechten zijn in de 19de en 20e eeuw heruitgegeven en online beschikbaar via de bibliotheek van de KU Leuven: www.bib.kuleuven.be/rbib/collectie/archieven/kcowv.

⁷⁵¹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 208.

⁷⁵² Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 47.

⁷⁵³ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 185-6.

⁷⁵⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 210.

⁷⁵⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 211 en 217.

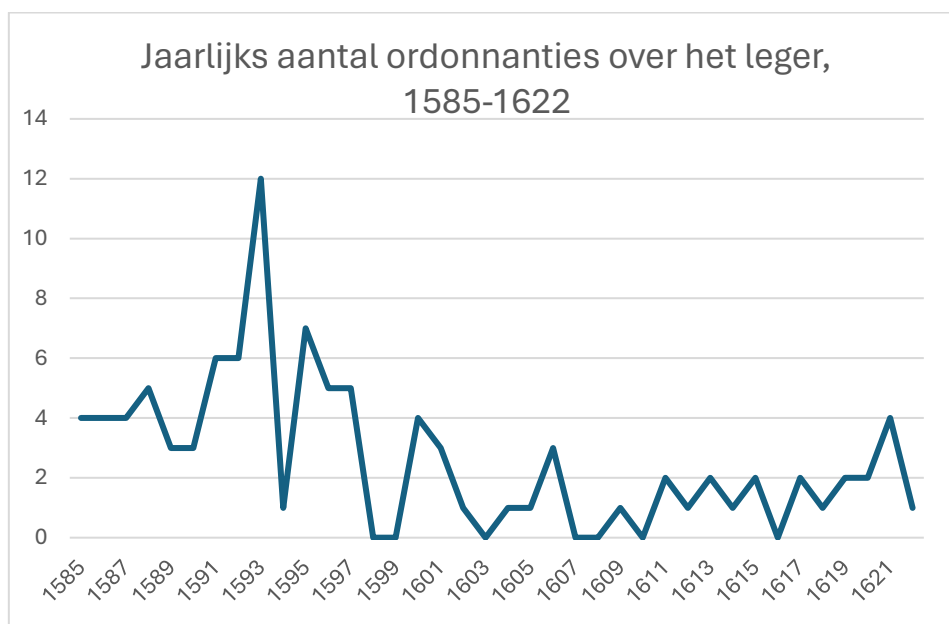
⁷⁵⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 218.

⁷⁵⁷ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 101-4.

⁷⁵⁸ Vermeir, *ROPB, deuxième série. Règne de Philippe IV (1621-1665). Tome I*, 83-6.

⁷⁵⁹ Fiscaliteit in Antwerpen werd niet besproken bij de thematische analyses. Uit de index op de geboden blijkt wel dat de magistraat begaan was met dit thema.

Zodoende komen we aan bij drie thema's die aan mekaar verwant zijn: de ordonnanties over het leger, over veiligheid in het algemeen en over de bevoorrading. Categorieën die dus wel deels overlappen, maar toch elk hun eigenheid hebben. Over het leger werden in deze periode alles samen een goede honderd ordonnanties uitgevaardigd. Dat gebeurde echter niet gelijkmatig over de heel periode. Zo stellen we in grafiek 10 vast dat er een duidelijke piek was in 1593 met 12 ordonnanties over het thema. In de jaren voorheen lag dat meestal rond de 4. Na 1593 daalt het aantal ordonnanties over het leger echter gestaag. Zeker tijdens het Twaalfjarig Bestand valt op dat er slechts 1 à 2 ordonnanties per jaar uitgevaardigd werden en soms zelfs geen. In 1621 zien we dan weer een lichte piek met 4 verordeningen over het leger.

Grafiek 10: Jaarlijks aantal vorstelijke ordonnanties over het leger, 1585-1622 (Bron: indexen Terlinden en Brants)

Wat betreft de inhoud gaat het in veel gevallen om bevelen aan het leger of aan soldaten. Zo verplichtte een ordonnantie uit 1585 de soldaten om hun compagnieën te vervoegen, iets wat ook in 1586 het geval was.⁷⁶⁰ In 1587 was het dan weer verboden voor soldaten om via het prinsbisdom Luik te marcheren.⁷⁶¹ Verder bepaalden verschillende ordonnanties ook reglementen voor ingekwartierde soldaten, zoals in 1591 voor de soldaten in Brabantse steden.⁷⁶² Soldaten konden immers een verstorende factor zijn in een stedelijke context. Het kon ook gaan om een verbod op het monstere van soldaten voor de dienst van andere vorsten, zoals in 1586 in het hertogdom Luxemburg het geval was.⁷⁶³ In 1592 vaardigde de vorst dan weer een ordonnantie uit over hoe zijn eigen soldaten gemonsterd moesten worden.⁷⁶⁴ Verder namen de ordonnanties ook maatregelen tegen de vele deserteurs in het leger.⁷⁶⁵ In 1606 werd zelfs een campagne

⁷⁶⁰ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 209, 216.

⁷⁶¹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 227.

⁷⁶² Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 256.

⁷⁶³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 217. Ook in 1595 werd verboden aan de onderdanen om militaire dienst te nemen in het buitenland: Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 276. Iets afgezwakt in 1617 toen militaire dienst in het buitenland enkel mocht na het verkrijgen van een octrooi: Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 85.

⁷⁶⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 260.

⁷⁶⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 232, 249 en 256.

op poten gezet om deserterende soldaten tot de orde te brengen en indien nodig 'te nyete te doen ende te extermineren'.⁷⁶⁶ Tot slot handelden verschillende verordeningen ook over de militaire tucht en het optreden tegen uitwassen van soldaten. Zoals geregeld bleek tijdens de Tachtigjarige Oorlog konden muitende soldaten immers heel wat schade berokkenen. Onder meer in 1596 werd daarom een onderzoek ingesteld naar plunderingen en vernielingen door soldaten in Henegouwen. In de volgende weken kwamen ook een ordonnantie tegen excessen van soldaten tot stand in het hertogdom Luxemburg en een algemene ordonnantie over de militaire discipline.⁷⁶⁷ Ook in 1611 kwam er een ordonnantie die orde wilde stellen in het verlot van de soldaten omdat de officieren volgens de vorsten te gemakkelijk verlot gaven.⁷⁶⁸

Naast deze ordonnanties die uitdrukkelijk over het leger gaan, draait ongeveer 7% van de ordonnanties over veiligheid en oorlog in het algemeen. Zo gold vanaf februari 1585 een verbod om contact te houden met de Brusselaars die volgens de ordonnantie halsstarrig bleven vasthouden aan hun rebellie.⁷⁶⁹ Zoals we eerder zagen gold dit verbod ook in Antwerpen voor contact met de Republiek. In 1599 ging een ordonnantie dan weer over de bouw van vier forten om Oostende te veroveren.⁷⁷⁰ Daarnaast handelden bepaalde ordonnanties ook over de veiligheid van de wegen. Dat was in 1585 het geval voor Henegouwen, Rijsel en Dowaaï.⁷⁷¹

In het algemeen kunnen we stellen dat de vorstelijke overheid in de periode heel wat groepen als potentieel gevaarlijk bestempelde. Dat was ten eerste het geval voor de mensen die als vagebond gezien werden, zoals we eerder ook vaststelden binnen Antwerpen. Ook op vorstelijk niveau werden ordonnanties uitgevaardigd tegen deze mensen.⁷⁷² In 1611 gaven de aartshertogen opdracht aan alle besturen en officieren om op te treden tegen vagebonden om 'dat ongedierte uit te roeien'.⁷⁷³ Hetzelfde gold ook voor dieven en vrijbuiters, al is het onderscheid niet altijd even duidelijk door het verband dat gelegd werd tussen diefstal en landloperij.⁷⁷⁴ In 1592 ging men zelfs over tot de oprichting van een wacht in Brabant tegen de vrijbuiters, iets wat later dat jaar ook in de regio Kortrijk gebeurde.⁷⁷⁵ Soms noemen de ordonnanties de vrijbuiters en dieven in een adem met plunderende soldaten waaruit blijkt dat het onderscheid met de vorige categorie niet volledig rigide is. In 1592 nam een ordonnantie ook uitdrukkelijk maatregelen om mensen op het platteland te beschermen tegen soldaten.⁷⁷⁶ In Henegouwen wilde de vorstelijke overheid vanaf 1593 ook de landbouwers bewapenen om het platteland te verdedigen.⁷⁷⁷ Tot slot kon men ook maatregelen treffen tegen bepaalde groepen 'buitenlanders'. In 1595 vaardigde de vorst een verordening

⁷⁶⁶ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 308.

⁷⁶⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 282-3.

⁷⁶⁸ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 100-1.

⁷⁶⁹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 208.

⁷⁷⁰ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 64-5.

⁷⁷¹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 208 en 211.

⁷⁷² Zie onder meer: Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 213; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 7, 10, 59, 69, 79, 82 en 88.

⁷⁷³ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 98.

⁷⁷⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 222, 223, 237, 240, 248 en 256; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 49.

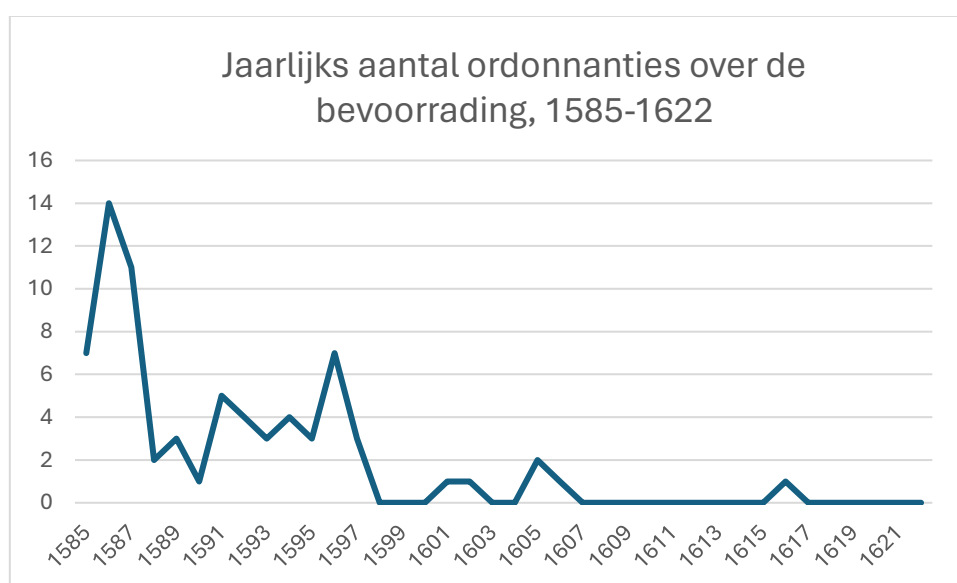
⁷⁷⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 258 en 260.

⁷⁷⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 255, 256 en 257.

⁷⁷⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 265. Ook in 1594 werden alle leenmannen en landbouwers in Henegouwen bewapend: Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 274.

uit over de controle op Franse inwoners die in de Nederlanden verbleven.⁷⁷⁸ Deze ordonnantie werd in 1597 gevolgd door nieuwe maatregelen tegen alle vreemdelingen.⁷⁷⁹

Tot slot houden verschillende ordonnanties uit deze periode verband met het verzekeren van de bevoorrading van bepaalde producten. In de meeste gevallen gaat het om maatregelen tegen graanschaarste. Uit grafiek 11 blijkt duidelijk dat dit vooral voor 1600 een probleem was. Uit de thematische analyses bleek al dat 1586-1587 een periode was met heel wat schaarste en hoge prijzen door de oorlogscontext en opeenvolgende slechte oogsten. Ook in de jaren 1590 blijkt dat de vorstelijke overheid maatregelen nam. Dat staat dan weer in schril contrast met de periode na 1600 toen slechts af en toe eens een ordonnantie over bevoorrading verscheen.

Grafiek 11: Jaarlijks aantal vorstelijke ordonnanties over de bevoorrading, 1585-1622. In de meeste gevallen gaat het over graan. (Bron: indexen Terlinden en Brants)

Wat betreft de inhoud nam de vorstelijke overheid vrij gelijkaardige maatregelen als het Antwerpse stadsbestuur, zij het natuurlijk op een grotere schaal. Ook de vorst probeerde op te treden tegen monopolievorming, speculatie en de uitvoer van graan.⁷⁸⁰ De grootverbruikers zoals bakkers en brouwers werden eveneens gevisieerd.⁷⁸¹ Al kunnen we ons net als op stedelijk niveau afvragen of de maatregelen effectief waren. Heel vaak werden dergelijke ordonnanties immers herhaald.⁷⁸² Verder gaf de vorst ook verschillende malen toestemming om graan te kopen in het buitenland in de hoop op die manier de bevoorrading te verzekeren en de prijzen te stabiliseren.⁷⁸³ In januari 1587 gaf de koning ook de opdracht om in kaart te brengen waar nog voorraden graan waren.⁷⁸⁴ Vanaf 1587 moest graan in veiligheid gebracht worden in de versterkte steden.⁷⁸⁵ In 1592 leek het ergste voorbij. Toen kondigde de koning immers af dat

⁷⁷⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 281.

⁷⁷⁹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 289.

⁷⁸⁰ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 211, 213, 214 en 242.

⁷⁸¹ FAA, ARASA, PK#2767, folio 162r°, 26.01.1586.

⁷⁸² Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 221, 250, 253 en 254.

⁷⁸³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 217 en 225.

⁷⁸⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 224.

⁷⁸⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 229-30.

er opnieuw vrij gehandeld mocht worden in graan.⁷⁸⁶ In de jaren nadien kwamen echter nog geregeld dezelfde maatregelen terug als voor 1592.⁷⁸⁷ Zo hernieuwde een ordonnantie uit 1596 de voorgaande graanplakkaten. Als reden verwees ze naar de tegenvallende oogst en rooftochten door de vijand die de gewassen vernielde. Bovendien probeerden verschillende handelaars opnieuw monopolies te vormen.⁷⁸⁸ Al bij al valt dus wel op dat zowel stedelijke als vorstelijke overheden gelijkaardige maatregelen namen, en dat die doorheen deze periode weinig veranderden.

Vervolgens komen we aan bij categorieën die minder groot zijn. Ten eerste gaat om ordonnanties die niet meteen bij een andere categorie ingedeeld konden worden. Het gaat bijvoorbeeld om een ordonnantie uit 1588 over het verzamelen van documenten die verband houden met de rechten en goederen van de koning in Henegouwen.⁷⁸⁹ Het gaat verder om een reeks verordeningen die beperkingen of verboden oplegden aan de rederijerskamers.⁷⁹⁰ Tot slot gaat het onder andere om een ordonnantie uit 1612 die het beheer regelde van de Albertuspolder in de regio Sas van Gent.⁷⁹¹ Het betreft dus een vrij diverse groep geboden die ik niet meteen in een andere categorie kon plaatsen. Daarnaast gaat het om ordonnanties die voorgaande verordeningen interpreteerden. Zo handelt een verordening uit 1588 over de interpretatie van een ordonnantie over de cultivering van verlaten gronden.⁷⁹² Een hele reeks ordonnanties handelt echter over interpretaties van het Eeuwig Edict dat de aartshertogen in 1611 uitvaardigden. Dergelijke verordeningen komen al in 1611 voor, maar ook in 1613, 1614, 1615, 1617, 1618 en 1620⁷⁹³

Tot slot nog de vier kleinste categorieën: ordonnanties over religie, infrastructuur, de jacht en de post. De vijftigtal ordonnanties die over religie gaan, zijn opnieuw vrij divers van aard. Zo werd in mei 1585 gebeden voor de overwinning van het koninklijke leger bij Kauwenstein, ter gelegenheid waarvan ook processies uitgingen.⁷⁹⁴ Ongeveer een jaar later moest men in Luxemburg ook bidden opdat de aanhoudende regen zou stoppen.⁷⁹⁵ In de nasleep van de Opstand verplichtte de vorst Brussel in 1587 ook om een som van 50.000 florijnen te voorzien om de religieuze infrastructuur te vernieuwen die schade had geleden.⁷⁹⁶ In 1611 vaardigden de aartshertogen eveneens een reglement uit voor de herstelling van kerken in de regio Mechelen, wat in 1613 ook gebeurde voor Vlaanderen.⁷⁹⁷ Enkele malen zag de vorstelijke overheid zich genoodzaakt om op te treden tegen ketters. Dat was het geval voor het Brugse Vrije in 1587, algemeen in 1614 en voor Artesië in 1618.⁷⁹⁸ Zeker na de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand toonden de aartshertogen zich ongerust. Er werd dan ook opgeroepen om zeker niet te dulden dat mensen uit de Republiek religieuze schandalen zouden veroorzaken en om te voorkomen dat ze geesten van mensen

⁷⁸⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 260.

⁷⁸⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 263, 268, 274, 279, 283, 285 en 289.

⁷⁸⁸ FAA, ARASA, PK#2768, folio 15v°, 21.10.1596.

⁷⁸⁹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 232.

⁷⁹⁰ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 266, 288 en 289.

⁷⁹¹ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 138-40.

⁷⁹² Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 232.

⁷⁹³ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 61, 69, 70, 74, 77, 84, 87, 88, 93, 94, 99 en 100.

⁷⁹⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 210.

⁷⁹⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 217 en 218.

⁷⁹⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 225 en 229.

⁷⁹⁷ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 57 en 71.

⁷⁹⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 226; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 73 en 90.

zouden verzieken.⁷⁹⁹ Ook voor Antwerpen werden soortgelijke ordonnances uitgevaardigd, maar die bespreek ik verderop nog. In 1601 probeerden de aartshertogen controle te krijgen over 'jeux, farces, ballades, chansons, commedies, refrains, sonnetz ou aultres semblables escriptz' die afbreuk deden aan of beledigend waren voor het katholieke geloof. Zo moesten bepaalde personen, zoals pastoors, eerst toestemming geven over de inhoud en mochten dergelijke liederen en tonelen niet gehouden worden tijdens religieuze diensten, om mensen niet weg te houden uit de kerken.⁸⁰⁰ In 1607 en 1608 verplichtten de aartshertogen ook opnieuw de naleving van de zondagsrust en kerkelijke feestdagen.⁸⁰¹ Maatregelen die, zoals we eerder zagen, ook de Antwerpse magistraat nam. Als laatste voorbeeld kunnen we verwijzen naar een ordonnantie uit 1608 waarmee de aartshertogen de bepalingen van de synode van Mechelen bevestigden om daar hun autoriteit aan toe te voegen. Het gaat om allerlei besluiten die te maken hebben met religie, gaande van het drukken van (verboden) boeken over het dopen van kinderen tot maatregelen tegen tovenarij.⁸⁰²

Daarnaast hield de vorstelijke overheid zich in deze periode ook bezig met infrastructuur in de Habsburgse Nederlanden. Dat kon eerder militaire infrastructuur zijn zoals in 1586 toen geboden werd om de fortificaties rond Herentals te herstellen. Een ordonnantie die in 1590 herhaald werd.⁸⁰³ In 1593 kreeg Mechelen ook toestemming om forten te bouwen op de Dijle.⁸⁰⁴ Andere ordonnances gingen dan weer over de dijken en polders. Heel wat dijken waren tijdens het voorgaande oorlogsgeweld immers doorgestoken of slecht onderhouden. Dat was onder meer het geval in Burgerweert en voor de dijken rond Antwerpen.⁸⁰⁵ Daarnaast ging het soms echter ook om instructies voor de dijkgraven.⁸⁰⁶ Verder vonden infrastructuurwerken plaats aan rivieren en kanalen. Het kon dan gaan om baggerwerkzaamheden, zoals in 1588 en 1596 in de Zenne.⁸⁰⁷ Het ging echter ook geregeld om de ontbossing van de oevers.⁸⁰⁸ Die verplichting werd eveneens uitgevaardigd voor de berm langs de wegen.⁸⁰⁹ Geregeld lag de nadruk echter op het herstel van de wegen zelf, die door de woelige periode waarschijnlijk niet in al te beste staat verkeerden.⁸¹⁰ Uit een ordonnantie uit 1610 blijkt dat vooral de winterperiode problemen stelde voor wie over land reisde. Omdat de beken en grachten niet tijdig geruimd werden, stonden de wegen her en der onder water en moest men 3 of 4 paarden per wagen gebruiken in plaats van 2. Bovendien vulden de mensen ook de putten in de wegen niet. De ordonnantie verplichtte dan ook de waterlopen te ruimen en wegen te herstellen en verplichtte de lokale verantwoordelijken ook visitaties uit te voeren.⁸¹¹

Tot slot nu nog de twee kleinste groepen ordonnances goed voor respectievelijk 1,4% en 0,4%: ordonnances over jacht en over de post. Wat betreft de jacht gaat het vaak om eerder algemene verordeningen.⁸¹² In deze categorie plaats ik ook de ordonnances over de jacht op wolven en everzwijnen.

⁷⁹⁹ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 49 en 57.

⁸⁰⁰ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 146-7.

⁸⁰¹ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 43-4 en 47.

⁸⁰² Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 390-5.

⁸⁰³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 215 en 245.

⁸⁰⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 268.

⁸⁰⁵ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 218, 224, 246 en 258.

⁸⁰⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 217 en 234.

⁸⁰⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 231 en 283.

⁸⁰⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 233 en 243.

⁸⁰⁹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 233, 238, 242, 243 en 266.

⁸¹⁰ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 237.

⁸¹¹ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 43-4.

⁸¹² Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 213-4, 247 en 273; Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 18, 25, 38, 61 en 70.

Zo stond de vorst de jacht op die dieren vanaf 21 juni 1586 toe en wel om ze te vernietigen.⁸¹³ Toelatingen om op deze dieren te jagen werden in de jaren nadien geregeld hernieuwd door de vorst tot de jacht in 1598 verboden werd.⁸¹⁴ In 1612 vaardigden de aartshertogen wel opnieuw een reglement uit voor de jacht op wolven in het kwartier van Antwerpen. Dat bepaalde onder meer dat tijdens de wolvenjacht geen ander wild geschoten mocht worden.⁸¹⁵

Wat betreft de ordonnanties over de post gaat het ook hier weer om enkele algemene ordonnanties.⁸¹⁶ In 1600 geboden de aartshertogen dat niemand post mocht ronddragen of een posthoorn dragen zonder voorafgaande toestemming.⁸¹⁷ In 1609 kreeg ook de schout van Antwerpen enkele instructies in verband met de post, maar die bespreek ik verder nog. In 1618 ten slotte volgde nog een ordonnantie over de organisatie van het postwezen en een reglement voor zij die de post leverden.⁸¹⁸

Samengevat kunnen we stellen dat de vorstelijke overheid zich in deze periode net als de stedelijke overheid met heel wat onderwerpen bezighield. Enkele van die onderwerpen overlappen met de inhoud van de geboden. Zo was de vorst net als de Antwerpse magistraat bekommerd om de bevoorradingszekerheid, zeker meteen na 1585. Hij nam ook soortgelijke maatregelen als het stadsbestuur. Verder hielden ook zowel vorst als stad zich bezig met fiscaliteit en dan vooral met de bestrijding van fraude. Religieuze aangelegenheden en infrastructuur kwamen eveneens voor in de vorstelijke ordonnanties. Enkele onderwerpen waren daarentegen vooral weggelegd voor de vorstelijke overheid. Zo stelden we een grote aandacht vast vanwege de vorst voor de internationale handel, terwijl de Antwerpse magistraat eerder begaan was met de interne stedelijke markt. Ook andere thema's zoals de post, de jacht en het muntbeleid waren grotendeels voorbehouden aan de vorst. Naast een overlap kunnen we dus wel degelijk spreken van een soort taakverdeling.

4.2 'Achtervolgende de plakkaten van zijne maiesteyt'

Ten tweede stelde ik me de vraag hoe vaak in deze periode naar vorstelijke ordonnanties werd verwezen in de Antwerpse geboden. Na onderzoek blijkt dat slechts 69 geboden expliciet verwijzen naar vorstelijke ordonnanties. Als we weten dat er in totaal 1550 geboden uitgevaardigd werden in deze periode, blijkt dus dat slechts 4,5% van de geboden een dergelijke verwijzing bevat, wat toch heel weinig is. Grafiek 12 geeft weer hoeveel geboden vorstelijke ordonnanties vermelden per jaar. Hierbij vallen vooral de grote schommelingen op tussen de verschillende jaren. De piek in 1586 en 1587 kunnen we vooral toeschrijven aan de maatregelen die zowel de vorst als het stadsbestuur namen om de graanverkoop in goede banen te leiden. In 1593 en 1594 blijkt dan weer het verbod op de handel met Engeland de voornaamste verklaring. In 1611 tot slot is geen eenduidige verklaring te geven, het gaat in dat jaar om heel verschillende onderwerpen. Wel valt dus op dat er in deze periode geen duidelijk stijgende lijn zit in het aantal geboden dat vorstelijke ordonnanties vermeldt. Het gaat hier uiteraard wel om een vrij beperkte periode. Onderzoek op de lange termijn zou eventueel wel een bepaalde evolutie kunnen blootleggen. Bovendien is het ook

⁸¹³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 219-20.

⁸¹⁴ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 229, 237 en 295.

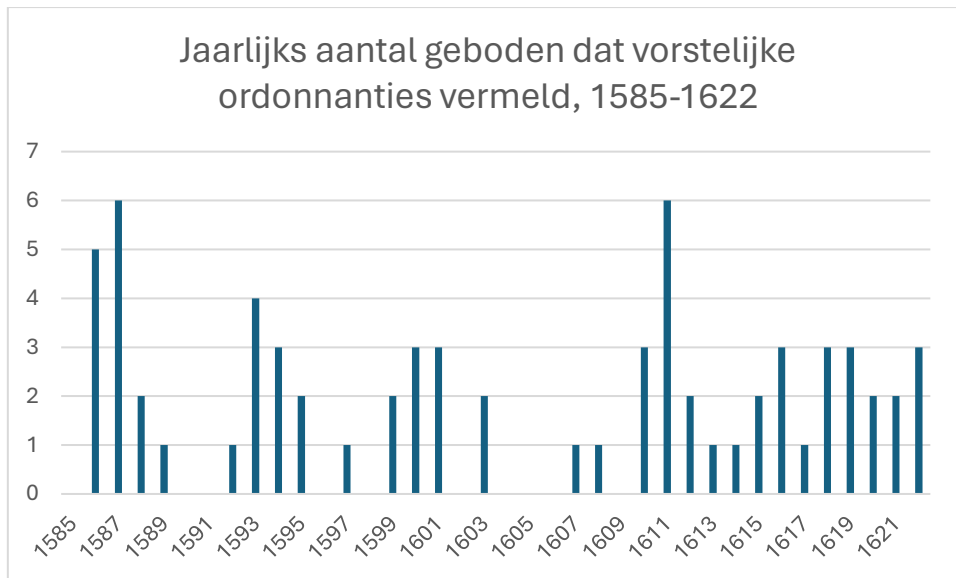
⁸¹⁵ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 123-5.

⁸¹⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 215 en 219.

⁸¹⁷ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 17.

⁸¹⁸ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 91.

mogelijk dat het stadsbestuur via brieven aangespoord werd om bepaalde maatregelen te nemen, zonder dat dat duidelijk vermeld is in de geboden zelf.

Grafiek 12: Jaarlijks aantal geboden dat vorstelijke ordonnanties vermeldt, 1585-1622.⁸¹⁹

Vooraleer over te gaan tot de inhoudelijke bespreking van de vorstelijke ordonnanties waarnaar verwezen wordt, is het belangrijk om mee te geven dat lang niet altijd naar één ordonnantie in het bijzonder verwezen wordt. Verschillende geboden hebben het bijvoorbeeld enkel over ‘alle voorgaende placcate’, waarbij inbreuken op voorgaande vorstelijke ordonnanties de aanleiding vormen om een gebod uit te vaardigen.⁸²⁰ Verschillende malen verwees het Antwerpse stadsbestuur ook naar vorstelijke ordonnanties om de strafmaat vast te leggen, zoals bijvoorbeeld in 1593 voor straffen op het vormen van een monopolie.⁸²¹ Dit gezegd zijnde kunnen we uiteraard wel nog steeds nagaan wat voor thema’s het onderwerp vormen van deze geboden en ordonnanties.

De meeste geboden die in deze periode vorstelijke ordonnanties vermelden, gaan over de reglementering van de graanverkoop: twaalf in totaal.⁸²² Hierbij valt ook op dat de meeste van deze geboden (acht) werden uitgevaardigd in 1586 en 1587. Eerder stelden we reeds vast dat de magistraat in deze periode bekommerd was om de prijzen van het graan die onder meer door monopolievorming stegen. Een deel van de geboden die uit die bekommernis voortvloeiden, baseerden zich op vorstelijke ordonnanties of voerden ze uit. Want ook de vorst hield zich met dit thema bezig. De grote schaarste aan graan in 1586 en 1587 verklaart de overvloed aan geboden en ordonnanties over dit thema. Door het oorlogsgewoel, de handelsrestricties met het noorden en de extreem natte zomers van 1585 en 1586

⁸¹⁹ Grafiek gemaakt op basis van de transcripties van de geboden.

⁸²⁰ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#917, folio 506r°-506v°, 16.07.1587.

⁸²¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 350, 15.01.1593.

⁸²² FAA, ARASA, PK#917, folio 471r°-472v°, 02.04.1586; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 228, 20.05.1586; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 232, 30.05.1586; FAA, ARASA, PK#917, folio 495r°-495v°, 28.01.1587; FAA, ARASA, PK#917, folio 505r°-505v°, 30.06.1587; FAA, ARASA, PK#2825, nummer 252, 30.06.1587; FAA, ARASA, PK#917, folio 506r°-506v°, 16.07.1587; FAA, ARASA, PK#917, folio 511v°-512r°, 27.10.1587; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 350, 15.01.1593; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 386, 12.12.1594; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 430, 08.03.1599; FAA, ARASA, PK#918, folio 160v°, 01.03.1603.

stegen de graanprijzen ongemeen snel, wat versterkt werd door speculatie en monopolievorming.⁸²³ Daarom probeerden de verschillende overheden dus op te treden. Slechts een van de acht geboden verwijst naar een specifieke vorstelijke ordonnantie: dat van 27 oktober 1587. Die vorstelijke ordonnantie liet onder meer toe dat iedereen op drie vaste wekdagen brood mocht verkopen, dus niet enkel wie in het ambacht van de bakkers zat. Daarnaast bevatte de ordonnantie echter nog heel wat andere maatregelen om de prijs van het graan te drukken.⁸²⁴ Het gebod handelde echter enkel over de drie marktdagen voor brood omdat daarop nogal wat inbreuken waren vastgesteld.⁸²⁵

Alle andere graangeboden vermelden dus geen specifieke vorstelijke ordonnantie. Sommigen vermelden enkel 'alle voorgaende placcate'.⁸²⁶ De ordonnanties van de vorst lijken hier dus vooral een extra legitimatie te zijn voor het gebod dat werd uitgevaardigd. Andere geboden verwijzen dan weer naar 'het placcaet van sijnder majesteit nu onlanx gepubliceert'.⁸²⁷ Toch is het niet evident te achterhalen op welke vorstelijke ordonnantie men zich baseert, net omdat in deze twee jaren zo veel ordonnanties over graan uitgevaardigd werden. Het lijkt wel aannemelijk te stellen dat de vorstelijke ordonnanties zich over het algemeen meer bezighielden met het bepalen van een kader voor de lagere overheden. Zo namen vorstelijke ordonnanties bijvoorbeeld maatregelen tegen de uitvoer van graan naar het buitenland of om de invoer te bevorderen.⁸²⁸ Vanaf 1586 zette de vorstelijke regering vervolgens een systeem van licenten op om de handel met de rebellen deels te hernemen, vooral om ook de invoer van Baltisch graan weer mogelijk te maken.⁸²⁹ De Antwerpse geboden probeerden meer om de graanverkoop binnen de stad te organiseren, naar het voorbeeld van de vorstelijke ordonnanties. Zij bepaalden zoals bleek uit de thematische analyse, wie wanneer graan mocht kopen, waar dat moest gebeuren en wie brood mocht bakken.⁸³⁰

In de jaren na 1587 vermelden geboden over de graanverkoop slechts sporadisch vorstelijke ordonnanties. In alle vier gevallen gaat het opnieuw enkel om een algemene verwijzing naar dergelijke verordeningen.⁸³¹ De vaststelling dat inbreuken gepleegd werden op ordonnanties (en vaak ook geboden) vormde de aanleiding voor de stadsmagistraat om een nieuw gebod uit te vaardigen. Zo stelde de magistraat in 1603 vast dat heel wat graan uitgevoerd werd naar de vijand. De uitvoer van graan werd daarom enkel nog toegestaan nadat de eindbestemming bekend was gemaakt aan de markgraaf.⁸³² Dergelijke uitvoer naar de vijand was immers al meermaals verboden.⁸³³ Hieruit blijkt dat in verschillende geboden over graan wel degelijk verwezen werd naar vorstelijke ordonnanties. Opmerkelijk is wel dat praktisch nooit een specifieke ordonnantie genoemd wordt.

⁸²³ De Schepper, "Une législation de circonstance," 287-93.

⁸²⁴ FAA, ARASA, PK#2767, folio 195v°-214r°, 10.09.1587.

⁸²⁵ FAA, ARASA, PK#917, folio 511v°-512r°, 27.10.1587.

⁸²⁶ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#917, folio 506r°-506v°, 16.07.1587.

⁸²⁷ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#917, folio 471r°-472v°, 02.04.1586.

⁸²⁸ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#2767, folio 195v°-214r°, 10.09.1587.

⁸²⁹ De Schepper, "Une législation de circonstance," 289.

⁸³⁰ Zie onder meer: FAA, ARASA, PK#2825, nummer 228, 20.05.1586; FAA, ARASA, PK#917, folio 506r°-506v°, 16.07.1587.

⁸³¹ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 350, 15.01.1593; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 386, 12.12.1594; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 430, 08.03.1599; FAA, ARASA, PK#918, folio 160v°, 01.03.1603.

⁸³² FAA, ARASA, PK#918, folio 160v°, 01.03.1603.

⁸³³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 211, 214, 221, 231.

Naast de geboden op het graan en de graanverkoop zijn er ook elf geboden over bedelaars, vagebonden en lediggangers die verwijzingen maken naar vorstelijke ordonnanties. Net als bij de graangeboden wordt in de meeste gevallen enkel in algemene termen verwezen, zoals ‘achtervolgende de placaten van sijne maiesteyt’ of ‘naevolgende de placaten ende ordonnancien op ’t stuck vande vagabonden ende bedelaers gemaect’.⁸³⁴ Tussen 1613 en 1616 zijn er bijvoorbeeld drie geboden die hun verplichting aan vreemde bedelaars om te vertrekken, rechtvaardigen door te verwijzen naar eerdere vorstelijke ordonnanties. Die ordonnanties legden immers aan elke stad en plaats de verplichting op om haar eigen bedelaars te onderhouden.⁸³⁵ Onder meer in een edict van Karel V uit 1531 werden al beperkingen opgelegd aan armen om in andere plaatsen te bedelen.⁸³⁶ Ook een ordonnantie van de aartshertogen uit 1599 nam dergelijke maatregelen ten voordele van de ingeboren armen in het graafschap Henegouwen.⁸³⁷ Het blijft natuurlijk wel enigszins gissen naar welke vorstelijke ordonnanties nu precies als inspiratie- en legitimatiebron dienden voor de Antwerpse geboden.

Dat is niet zo voor vier andere geboden over bedelaars die wel expliciet naar één vorstelijke ordonnantie verwijzen. Eenmaal gaat het om een ordonnantie uit 1599 die onder meer bepaalde dat bedelaars en vagebonden die ziekte en armoede veinsden, naar de galeien gezonden konden worden.⁸³⁸ In 1600 bedreigde de Antwerpse magistraat bedelaars en vagebonden die inbraken pleegden met deze straf.⁸³⁹ In 1611 vaardigde de stadsmagistraat dan weer een verbod uit om te bedelen op het platteland. Dat was in 1610 nog door een vorstelijke ordonnantie verboden en in 1611 droegen de aartshertogen via de Raad van Brabant nogmaals op om deze bepalingen te handhaven.⁸⁴⁰ In 1618 en 1619 tot slot verwezen twee geboden die bedelaars zonder stadsteken verplichtten om te vertrekken, naar een ordonnantie van twaalf oktober 1617.⁸⁴¹ In het werk van Brants is op die datum geen dergelijke ordonnantie terug te vinden. Wel is er een ordonnantie van achtentwintig september voor het graafschap Namen waarin onder meer wordt gesteld dat bedelaars toestemming moesten krijgen om te bedelen.⁸⁴² Ook hier blijkt dus dat de Antwerpse geboden zich geregeld in lijn van de vorstelijke ordonnanties plaatsten.

Achtmaal vinden we geboden terug die melding maken van vorstelijke ordonnanties over munten en muntslag. In drie gevallen gaat het om geboden die oproepen de vorstelijke ordonnanties na te leven. Alle drie verwijzen ze naar specifieke ordonnanties uit respectievelijk 1614 en 1618.⁸⁴³ In 1614 ging het onder meer om een verbod om munten uit ’s-Hertogenbosch en Maastricht elders te gebruiken dan in die steden.⁸⁴⁴ In 1618 ging het dan weer om een hele resem maatregelen die de prijzen van zowel gouden als

⁸³⁴ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 225, 24.04.1586; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 349, 17.12.1592.

⁸³⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 22v°-25r°, 13.04.1613; FAA, ARASA, PK#919, folio 54v°-55r°, 01.07.1615; FAA, ARASA, PK#2828, nummer 740, 11.06.1616.

⁸³⁶ Jules Lameere, *ROPB. Deuxième série – 1506-1700. Tome troisième contenant les ordonnances du 8 janvier 1529 (1530, N. ST.) au 11 décembre 1536* (Brussel: Goemaere, 1902), 268-9; Coomans, “Policing itinerant poor,” 9; Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis*, 26-8.

⁸³⁷ Brants, *ROPB. Règne d’Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 69-70.

⁸³⁸ Brants, *ROPB. Règne d’Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 69-70.

⁸³⁹ FAA, ARASA, PK#918, folio 136v°, 18.05.1600.

⁸⁴⁰ FAA, ARASA, PK#918, folio 252v°, 04.06.1611.

⁸⁴¹ FAA, ARASA, PK#2829, nummer 801, 19.09.1618; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 809, 08.08.1619.

⁸⁴² Brants, *ROPB. Règne d’Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 355-6.

⁸⁴³ FAA, ARASA, PK#919, folio 70v°, 19.09.1616; FAA, ARASA, PK#919, folio 104v°, 20.03.1619; FAA, ARASA, PK#2829, nummer 840, 31.12.1621.

⁸⁴⁴ Brants, *ROPB, deuxième série – 1506-1700. Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle*, 122-4.

zilveren munten moesten stabiliseren.⁸⁴⁵ De vijf andere geboden die verwijzen naar ordonnanties maken meestal een specifieke maatregel kenbaar, zoals in 1614 toen de waarde van een koperen oord die buiten Antwerpen was geslagen, werd gelijkgesteld aan de waarde van een negenmanneke.⁸⁴⁶ Dat zowat elk gebod over munten een verwijzing naar vorstelijke ordonnanties bevat, is op zich niet opmerkelijk. We zagen eerder al dat de muntslag tot de vorstelijke prerogatieven behoorde en dat de opeenvolgende vorsten vrij veel ordonnanties over het thema uitvaardigden.

Verder zijn er nog twee onderwerpen van ordonnanties waar respectievelijk negen en acht verwijzingen naar terug te vinden zijn: die over insolvente handelaars en die over handel en contact met de vijand. Belangrijk om hierbij op te merken, is dat het in de meeste gevallen gaat om opsporingsberichten voor bijvoorbeeld een insolvente handelaar of om de aankondiging dat bepaalde goederen in beslag zijn genomen omdat ze uit vijandelijk gebied kwamen. Het gaat hier dus niet echt om regels die de Antwerpse magistraat uitvaardigde. Geen enkel gebod over insolvente handelaars verwijst exact naar een ordonnantie. De enige aanwijzing die we hebben, is dat het gaat om een ordonnantie van Karel V uit de jaren 1540. Thomas Burton, een Engelse facteur in laken, verviel in 1610 bijvoorbeeld 'in de pene inden placcaete van de keyserlijke maiesteyt vande jare viertich begrepen' omdat hij zich voortvluchtig hield voor zijn crediteurs.⁸⁴⁷ Kooplieden als Burton werden in de keizerlijke ordonnanties aangeduid als 'banqueroutier', insolvente personen die fraude hadden gepleegd.⁸⁴⁸ In de woorden van een ordonnantie uit 1540 ging het om mensen 'die bedriegelyck ende dolose vervuieren ende wechdragen 't gelt ende de coopmanschap van den goeden vremden coopman ende andere eerlycke luyden'.⁸⁴⁹

Daarnaast ging het zoals gezegd om geboden die opgesteld werden naar aanleiding van een inbreuk op het handels- en contactverbod met vijandelijke gebieden. Allemaal werden ze uitgevaardigd voor 1602. Tweemaal, in 1587 en 1601, ging het om een proces tegen iemand die ervan verdacht werd te corresponderen met de vijand.⁸⁵⁰ Communiceren met de vijand was gezien de oorlogscontext immers al een hele tijd verboden. Onder meer in 1578 vaardigde landvoogd don Juan van Oostenrijk een ordonnantie uit die het verbod.⁸⁵¹ De andere geboden draaiden rond handel met de vijand. In 1589 bijvoorbeeld sloeg de schout van Antwerpen twee kasten met lijnwaad aan uit Zeeland of Holland.⁸⁵² Zoals eerder gezegd, was de handel met de opstandige gewesten immers geregeld via het systeem van licenten. Het ging in twee geboden echter ook om handel met Engeland, in 1593 werden een keer 20 en een keer 19 gekleurde Engelse lakens geconfisqueerd.⁸⁵³ De invoer van Engels laken was op dat moment al enige tijd verboden door de vorstelijke overheid. Volgens een koninklijke ordonnantie uit 1587 leed de textielsector in de Nederlanden immers te veel door concurrentie uit Engeland. Het verbod op de invoer kwam er dan ook om 'de welvaert ende prouffijt van onse ondersaete ende aerne gemeynte van dese onse landen' te

⁸⁴⁵ Brants, *ROPB, deuxième serie – 1506-1700. Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle*, 131-7.

⁸⁴⁶ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 702, 24.11.1614.

⁸⁴⁷ FAA, ARASA, PK#918, folio 233r°, 28.03.1610.

⁸⁴⁸ De Ruysscher, "Designing the limits of creditworthiness," 315.

⁸⁴⁹ Jules Lameere en Henri Simon, *ROPB. Deuxième série – 1506-1700. Tome quatrième contenant les ordonnances du 9 janvier 1536 (1537 N. ST.) au 24 décembre 1543* (Brussel: Goemaere, 1907), 233.

⁸⁵⁰ FAA, ARASA, PK#917, folio 505v°-506r°, 11.07.1587; FAA, ARASA, PK#918, folio 151r°, 06.11.1601.

⁸⁵¹ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 164.

⁸⁵² FAA, ARASA, PK#918, folio 5v°, 27.10.1589.

⁸⁵³ FAA, ARASA, PK#918, folio 52v°, 20.10.1593; FAA, ARASA, PK#918, folio 53r°, 06.11.1593; FAA, ARASA, PK#918, folio 54r°, 07.12.1593.

bespoedigen.⁸⁵⁴ Wat betreft buitenlandse relaties volgde de Antwerpse magistraat dus vooral het beleid dat op niveau van de vorst was uitgezet.

Een ander thema waarop de vorstelijke ordonnanties zich soms lieten voelen, was de regulering van prijzen. Net als bij de voorgaande onderwerpen spreken de geboden vaak slechts in algemene bewoordingen over die ordonnanties. Zo dreigt een gebod uit 1593, dat de excessieve bierprijzen wilde oplossen, met straffen 'achtervolghende de placaten op de monopoliers ghestatueert'.⁸⁵⁵ Ook hier is het dus moeilijk na te gaan welke ordonnantie precies bedoeld is. Een keer is echter heel duidelijk welke ordonnantie bedoeld is. Op 30 juni 1588 publiceerde het Antwerpse stadsbestuur immers integraal een koninklijke ordonnantie die op 6 april van dat jaar uitgevaardigd was. Het probleem was volgens de vorst dat 'de timmerlieden, metsers, schaliedeckers, tichel ende stroodeckers, pleckers, lootgieters, steenhouwers, cassyders, sagers, slaggers, dorsschers, bosschers, pickers, mayers ende andere ambachtslieden, opperknepen, hantwerckers, wercklieden ende boden naer hunnen wille ende appetijt dagelycx meer ende meer affnemen des goeden lieden ende onsen ondersaten zeer excessive ende exorbitante dachueren ende loonen'.⁸⁵⁶ Dat was vooral een probleem omdat de rechtvaardiging van de hogere arbeidslonen was verdwenen volgens de vorst, namelijk de hoge graanprijzen van de voorgaande jaren. Door de grote ontvolking konden de schaarse ambachtshandwerkers en arbeiders echter veel vragen omdat de vraag groot was, maar het aanbod klein.⁸⁵⁷ Toch leek het de overheid niet meer dan logisch dat nu ook de arbeidslonen zouden dalen. De ordonnantie legde dan ook de maximale lonen vast voor een hele resem beroepen die in de steden en op het platteland actief waren: schoenmakers, slaggers, tegeldekkers, wagenwakers, dienstmeiden en -knechten, nachtwerkers, zagers, loodgieters...⁸⁵⁸ Eerder zagen we reeds dat de Antwerpse magistraat zelf ingreep op de lonen na een storm.⁸⁵⁹ Dat het nu de hogere overheid was die de lonen vastlegde, komt vermoedelijk omdat overal in de Nederlanden hoge prijzen gevraagd werden. De gevolgen van de storm daarentegen waren eerder lokaal.

Daarnaast vaardigde de Antwerpse magistraat ook geregeld geboden uit over de soldaten die zich op zijn grondgebied bevonden. Opmerkelijk hierbij is dat slechts drie van dergelijke geboden expliciet verwijzen naar vorstelijke ordonnanties. Alle drie dateren ze ook uit 1620 of 1622, terwijl al sinds 1585 geregeld geboden over soldaten afgekondigd werden.⁸⁶⁰ Uit geboden van voor 1620 blijkt soms wel een niet-stedelijke impact, zoals in 1614 toen soldaten enkel in Antwerpen mochten logeren nadat ze de toestemming van hun oversten aan de commandant van de Antwerpse citadel lieten zien.⁸⁶¹ Zowel in 1620 als 1622 draaide een gebod om deserterende soldaten en werden zij eraan herinnerd dat desertie werd bestraft door ophanging.⁸⁶² Het gebod uit 1622 verwijst hierbij expliciet naar een vorstelijke ordonnantie uit 1582.⁸⁶³ Het derde gebod, ook uit 1622, gebiedt alle soldaten om zich naar hun vaandels te begeven.

⁸⁵⁴ FAA, ARASA, PK#2767, folio 204r°-206v°, 10.09.1587.

⁸⁵⁵ FAA, ARASA, PK#2826, nummer 350, 15.01.1593.

⁸⁵⁶ FAA, ARASA, PK#917, folio 518r°, 30.06.1588.

⁸⁵⁷ FAA, ARASA, PK#917, folio 519v°, 30.06.1588.

⁸⁵⁸ FAA, ARASA, PK#917, folio 519v°-524r°, 30.06.1588.

⁸⁵⁹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 540, 30.03.1606.

⁸⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#917, folio 443v°, 22.08.1585; FAA, ARASA, PK#917, folio 476v°-477r°, 17.05.1586.

⁸⁶¹ FAA, ARASA, PK#2828, nummer 688, 17.04.1614.

⁸⁶² FAA, ARASA, PK#919, folio 122v°, 30.07.1620; FAA, ARASA, PK#919, folio 156r°, 05.10.1622.

⁸⁶³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 191.

Wie in gebreke bleef, zou eveneens met ophanging bestraft worden.⁸⁶⁴ Alles wat te maken had met het leger getuigt dus van een sterke invloed van de vorstelijke overheid. Het is aannemelijk dat veel van de geboden die niet nadrukkelijk melding maken van een vorstelijke ordonnantie ook opgesteld werden op verzoek van de vorstelijke overheid. Verder onderzoek naar bijvoorbeeld briefwisseling zou daarover uitsluitel kunnen bieden. Al lijkt het onmiskenbaar zo dat de vijf geboden die in 1622 uitgevaardigd werden over soldaten, het gevolg zijn van de hervatting van de vijandelijkheden en dat de vorstelijke overheid het leger opnieuw in staat van paraatheid wilde brengen.⁸⁶⁵

Naast deze onderwerpen zijn er nog een hele reeks thema's waarvoor de geboden slechts sporadisch eens naar de vorstelijke ordonnancies verwijzen. Vaak spreken ze ook enkel in algemene termen over de ordonnancies, zoals een gebod over het drukken van verboden boeken of de inbeslagname van slechte wassen producten.⁸⁶⁶ Enkele malen vermelden ze wel nadrukkelijk een vorstelijke verordening. In 1617 bijvoorbeeld verbood de Antwerpse magistraat om nog langer bomen en hout te kappen in de tuinen en hoven van anderen.⁸⁶⁷ Hierbij verwees hij naar een ordonnantie van de aartshertogen uit 1612 die eveneens wilde tegengaan dat 'de goede ende arme luyden ... worden ... ghespolieert ende berooft van hunnen vermaeckselen, thuynen ende haghén'. Op hun beurt verwezen de aartshertogen zelf naar een ordonnantie van Karel V uit 1531.⁸⁶⁸ Bovendien verschenen ook voor 1612 al heel wat geboden over dit thema in Antwerpen.⁸⁶⁹ Het onderwerp kende dus al een lange geschiedenis in een hele reeks verordeningen. Het is opnieuw moeilijk te achterhalen waarom soms enkel de stedelijke overheid hierover een gebod uitvaardigde en soms ook de vorstelijke. De schaal van het probleem speelt misschien wel mee. De ordonnantie van de aartshertogen meldt bijvoorbeeld dat dergelijke praktijken zich overal in Brabant afspeelden.⁸⁷⁰

Daarnaast kondigde het Antwerpse stadsbestuur in 1610 bepalingen af over het optrekken van gebouwen rondom de stad. Het was verboden om binnen de 500 passen rondom de stadsvesten 'eenighe huysen oft edificien, boomen oft levende haeghen, planten noch wallen' aan te leggen. Wie dat toch deed, kreeg een boete van 100 gulden per gebouw en 10 gulden per boom of haag. Bovendien werd alles op zijn kosten afgebroken. Verder mochten binnen 200 passen enkel hoven van hoveniers en boomgaarden aangelegd worden, samen met kleine schuurtjes.⁸⁷¹ Karel V vaardigde al deze bepalingen al eerder uit in 1542, toen met de bouw van de nieuwe Antwerpse stadsomwalling was gestart.⁸⁷²

Tot slot vaardigde de Antwerpse magistraat in deze periode ook een gebod uit dat we kunnen plaatsen onder de noemer van *sumptuary law*. Deze types wetten en regels wilden het openbaar vertoon

⁸⁶⁴ FAA, ARASA, PK#919, folio 149r°, 21.05.1622.

⁸⁶⁵ FAA, ARASA, PK#919, folio 149r°, 21.05.1622; FAA, ARASA, PK#919, folio 155r°, 20.09.1622; FAA, ARASA, PK#919, folio 156v°, 30.09.1622; FAA, ARASA, PK#919, folio 156r°, 04.10.1622; FAA, ARASA, PK#919, folio 156r°, 05.10.1622.

⁸⁶⁶ FAA, ARASA, PK#2825, nummer 245, 06.09.1586; FAA, ARASA, PK#919, folio 99v°-100r°, 02.10.1618.

⁸⁶⁷ FAA, ARASA, PK#2829, zonder nummer, 28.04.1617.

⁸⁶⁸ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621, tome deuxième*, 120.

⁸⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: FAA, ARASA, PK#917, folio 444v°, 02.09.1585; FAA, ARASA, PK#2826, nummer 306, 14.04.1590.

⁸⁷⁰ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621, tome deuxième*, 120.

⁸⁷¹ FAA, ARASA, PK#2827, nummer 580, 29.04.1610.

⁸⁷² Lameere en Simon, *ROPB, deuxième série – 1506-1700. Tome quatrième*, 400-1; Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen*, 196-205.

van rijkdom beperken door bijvoorbeeld bepaalde stoffen (voor bepaalde groepen) te verbieden.⁸⁷³ In het Antwerpse geval ging het om het beperken van de uitgaven voor allerlei feesten, in het bijzonder huwelijken. Dat waren vaak heel dure aangelegenheden aangezien ‘den eenen altyts den anderen wilt te boven gaen’. Als gevolg daarvan stegen volgens de magistraat de voedselprijzen en ontstonden er vaak vechtpartijen. Daarom besloot het stadsbestuur dat men bij een huwelijk slechts twintig andere gasten mocht uitnodigen naast de directe omgeving van de bruid en bruidegom. Ook hoeveel schotels van elk gerecht klaargemaakt mochten worden, werd vastgelegd en pasteien of gebak mochten niet met zilver of goud worden versierd.⁸⁷⁴ Hiervoor baseerde de Antwerpse magistraat zich op een ordonnantie van Karel V uit 1531. Ook toen werd een maximaal aantal gasten vastgelegd tot ‘leurs prouchains parens et amiz dun coste et dautre, et ce ou nombre de vingt personnes au plus hault’.⁸⁷⁵ Landvoogdes Maria van Hongarije herhaalde dezelfde bepalingen geregeld tijdens haar bewind.⁸⁷⁶

Samengevat kunnen we stellen dat al bij al weinig Antwerpse geboden uitdrukkelijk verwijzen naar vorstelijke ordonnanties. Als ze dat al doen, is het bovendien vaak enkel in algemene termen. Toch kwamen enkele thema’s naar voren waar de beslissingen van de Antwerpse magistraat duidelijk beïnvloed werden door vorstelijke regelgeving, zoals onder meer alles wat met bedelaars en de graanverkoop te maken had. Ook regelde de vorstelijke overheid de handelsbetrekkingen met de vijand en vijandelijke gebieden. Verder hadden vorstelijke ordonnanties hun invloed in de bestraffing van insolvente handelaars en deserterende soldaten. Bij andere onderwerpen kwamen eerder sporadisch verwijzingen voor naar vorstelijke wetten en regels. Toch valt het niet uit te sluiten dat er sprake is van een meer indirecte invloed van vorstelijke wetten en regelgeving op Antwerpse geboden. Toekomstig onderzoek kan zich zeker nog verdiepen in bijvoorbeeld de briefwisseling tussen de Antwerpse magistraat en de instellingen in Brussel, een onderzoeksgebied dat tot nu toe vrij onontgonnen blijft.

4.3 Ordonnanties uitdrukkelijk bedoeld voor Antwerpen

Naast de vraag welke vorstelijke ordonnanties voorkomen in de Antwerpse geboden, kunnen we ons uiteraard ook afvragen welke vorstelijke ordonnanties tussen 1585 en 1622 nadrukkelijk uitgevaardigd werden voor Antwerpen. Dit kan eventueel een licht werpen op welke thema’s eerder weggelegd waren voor de vorstelijke overheid. Net als in het vorige hoofdstuk gaat het om een vrij bonte groep aan vorstelijke ordonnanties. Toch is het mogelijk om enkele duidelijke groepen af te bakenen. In de komende alinea’s ga ik dieper in op elk van deze thema’s.

Beginnen doe ik met een reeks ordonnanties uit 1585 die in de onmiddellijke nasleep van de Antwerpse capitulatie zijn opgesteld. Het gaat om twee ordonnanties van 17 augustus 1585 die in feite de overgave regelden en om een ordonnantie uit december 1585. Al in juli 1585 was het Antwerpse stadsbestuur onderhandelingen gestart met Farnese. De voedselvoorraden raakten immers stilaan op en de hoop op een ontzetting van de stad was vervlogen. Die onderhandelingen resulteerden op 17 augustus

⁸⁷³ Isis Sturtewagen en Bruno Blondé, “Playing by the rules? Dressing without sumptuary laws in the Low Countries from the fourteenth to the eighteenth century,” in *The right to dress. Sumptuary laws in a global perspective, c. 1200-1800*, eds. Giorgio Riello en Ulinka Rublack (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 77-8.

⁸⁷⁴ FAA, ARASA, PK#918, folio 77r°-78v°, 12.06.1595.

⁸⁷⁵ Lameere, *ROPB, deuxième série – 1506-1700. Tome troisième*, 270-1.

⁸⁷⁶ Sturtewagen en Blondé, “Playing by the rules?,” 82.

uiteindelijk in een overgave op al bij al milde voorwaarden.⁸⁷⁷ Een van de ordonnanties regelt de overgave van alle vijandelijke soldaten die zich zowel te land als te water in of rondom Antwerpen bevonden. Zij kregen in wezen allemaal een vrijgeleide om zich te begeven naar gebied dat nog niet heroverd was door het Spaans-Habsburgse leger. Per boot konden ze naar Lillo gaan om van daaruit verder te trekken naar Bergen-op-Zoom. De cavalerie en infanterie konden rechtstreeks naar die stad gaan. Wie ziek of gewond was, kon later onder dezelfde voorwaarden de tocht maken. Bovendien werden alle krijgsgevangenen vrijgelaten zonder losgeld. Tot slot konden soldaten ook gewoon blijven wonen in de heroverde gebieden zonder dat ze voor hun militair verleden vervolging riskeerden.⁸⁷⁸

Op diezelfde dag trad ook het reconciliatieverdrag in werking. Het gaat in totaal om 27 artikels die allerlei thema's omhelzen en waarmee de Antwerpenaren opnieuw 'in alle soeticheyt ende vaderlijke goedertierenheyt als goede vassalen ende ondersaten' onder het bewind van de koning kwamen te staan. Tot de belangrijkste artikelen behoorde onder meer een algemeen pardon voor alle misdrijven die (in de ogen van de vorst) gepleegd zouden zijn.⁸⁷⁹ Niet-katholieken kregen vier jaar de tijd om zich ofwel te bekeren ofwel hun zaken af te handelen en te vertrekken. Van godsdienstvrijheid kon geen sprake zijn volgens Farnese.⁸⁸⁰ Verder trad de koning net als alle kloosters, kapittels, gasthuizen en particuliere personen die tijdens de troebelen waren vertrokken, opnieuw in zijn goederen en rechten. De privileges van Antwerpen bleven bovendien gehandhaafd. Verder trof men ook regelingen voor achterstallige renten en belastingen en het vertrek van wie de stad wou verlaten. Tot slot kreeg Antwerpen een boete opgelegd van 400.000 gulden en kwam er ook opnieuw een garnizoen in de citadel.⁸⁸¹ Volgens de vorst niet om de inwoners nog extra te belasten, maar wel 'om te vechten ende te recouvreren het wettich patrimonie van zijnre ma^t'.⁸⁸² Deze bepalingen werden op 1 december 1585 door de koning zelf goedgekeurd.⁸⁸³

Een andere groep ordonnanties draait rond de controle en vervolging van ketteren in Antwerpen. In totaal gaat het om vier vorstelijke ordonnanties en bevelschriften tussen 1609 en 1620. Uit de thematische analyses bleek al dat de Antwerpse magistraat slechts twee geboden uitvaardigde over dit onderwerp: een in 1617 en een in 1620. Bovendien blijkt dat het Antwerpse gebod dat het stadsbestuur op 22 maart 1617 uitvaardigde, er eigenlijk kwam na een bevel van de aartshertogen. Zij hadden de magistraat op 15 maart immers via een bevelschrift de opdracht gegeven om de maatregelen tegen ketterse predikanten in hun

⁸⁷⁷ De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje*, 206.

⁸⁷⁸ Louis-Prosper Gachard, "Analectes historiques. Seizième série," *Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire. Deuxième série* 12 (1871): 298-300.

⁸⁷⁹ *Articulen ende conditien vanden tractate, aengegaen ende gesloten tusschen de hooch^t vanden Prince van Parma Plaisance, &c. stadthoudere, gouverneur ende capiteyn generael vanden Lande van herwaerts overe, inden name van de Co. Ma^t van Spaegnien, als Hertoghe van Brabant ter eenre, ende de stad van Antwerpen ter andere sijden* (Antwerpen, 1585).

⁸⁸⁰ Marnef, "Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'," 277-8; David Thomas Guiljam, "Veelzijdige verbinder. Philips van Marnix van Sint-Aldegonde als schakel in het internationaal protestantisme 1585-1598" (Masterproef, Universiteit Gent, 2020), 25.

⁸⁸¹ Om deze boete te kunnen betalen, mocht de stad vanaf 1587 een nieuwe belasting heffen (Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 230; FAA, ARASA, PK#2767, folio 228v°-229v°, 19.10.1587).

⁸⁸² *Articulen ende conditien vanden tractate, aengegaen ende gesloten tusschen de hooch^t vanden Prince van Parma Plaisance, &c. stadthoudere, gouverneur ende capiteyn generael vanden Lande van herwaerts overe, inden name van de Co. Ma^t van Spaegnien, als Hertoghe van Brabant ter eenre, ende de stad van Antwerpen ter andere sijden*.

⁸⁸³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 214.

eigen naam af te kondigen.⁸⁸⁴ Door het Twaalfjarig Bestand was verkeer tussen noorden en zuiden immers weer makkelijker. Ongeveer een maand na de ingang van het Bestand zonden de aartshertogen reeds een brief naar de bisschop van Antwerpen met instructies. Het was te verwachten dat bepaalde inwoners van de Republiek in Antwerpen hun geloof zouden proberen verspreiden. De bisschop kreeg daarom de opdracht deze mensen extra in de gaten te houden. Meer dan ooit moesten ook de inwoners van het bisdom gadeslagen worden opdat ze de weg naar hun zielenheil niet zouden verlaten.⁸⁸⁵ Hieruit blijkt al dat de aartshertogelijke overheid meer begaan was met de problematiek dan de Antwerpse overheid.

In 1620 vaardigden de aartshertogen nog twee bevelschriften uit over dit thema aan de Antwerpse magistraat. Beiden werden ongeveer twee weken voor de afkondiging van het Antwerpse gebod tegen predikanten uitgevaardigd. Opnieuw kunnen we dus vermoeden dat net als in 1617 de aartshertogelijke overheid aan de basis van het gebod lag. Een keer ging het om een brief aan de magistraat en de bisschop van Antwerpen met het gebod op te treden tegen diegenen die al lange tijd in Antwerpen woonden, maar nog steeds vasthielden aan hun ketterij.⁸⁸⁶ Het ander bevelschrift gebod de Antwerpse magistraat op te treden tegen bepaalde protestanten in de stad. Naar verluid vonden protestantse preken plaats in een huis aan het Sandersgat waar tot wel 200 mensen bij aanwezig waren. Ook moest het stadsbestuur de nieuwe huurder goed in de gaten houden, want die behoorde blijkbaar tot dezelfde sekte als de vorige huurder. Die laatste was intussen teruggekeerd naar Holland.⁸⁸⁷ Het is dus wel opmerkelijk dat de aartshertogen van in Brussel opdracht moesten geven aan de Antwerpse magistraat om de orde te bewaren door op te treden tegen protestanten. Samen met de aanwijzingen dat de twee Antwerpse geboden er enkel kwamen op vraag van de aartshertogelijke overheid, lijkt het erop dat de Antwerpse magistraat eerder terughoudend was om dergelijke maatregelen uit te vaardigen. Zo stelde Marinus ook al vast dat het Antwerpse stadsbestuur afwachtend was om maatregelen te nemen tegen protestantse Antwerpenaars die voor het Bestand naar de protestantse kerk in Lillo trokken. Ook toen moesten de aartshertogen tussenkomen vooraleer er maatregelen genomen werden.⁸⁸⁸

Nog een reeks andere vorstelijke ordonnanties heeft te maken met eerder bestuurlijke aangelegenheden op stedelijk niveau. Zo gaven de aartshertogen in 1609 instructies aan hun schout in Antwerpen over hoe hij moest procederen tegen mensen die de ordonnanties op de post overtraden. Verschillende inwoners droegen immers brieven en post rond zonder voorafgaande toestemming van bijvoorbeeld de postmeester. Hierin schulde volgens de aartshertogen een mogelijk gevaar omdat ze soms 's nachts de stadspoorten lieten openen door op hun posthoorn te blazen. Daarom gaf de ordonnantie de schout de opdracht om gepast op te treden en indien nodig zelfs mensen op de pijnbank te leggen.⁸⁸⁹ Verder reglementeerde een ordonnantie uit 1617 de relatie tussen de schout en de onderschout van Antwerpen. Van bepaalde boetes bijvoorbeeld ging een deel naar de aartshertogen. De schout mocht zo'n boete pas uitschrijven na eerst de onderschout bij zich geroepen te hebben. Ook moest de onderschout de rekeningen van de schout controleren en indien nodig verbeteren.⁸⁹⁰

⁸⁸⁴ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 318-9.

⁸⁸⁵ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 1.

⁸⁸⁶ Brants, *Liste chronologique des édits et ordonnances*, 99.

⁸⁸⁷ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 466-7.

⁸⁸⁸ Marie Juliette Marinus, "Het verdwijnen van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden," *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997): 265.

⁸⁸⁹ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 17-8.

⁸⁹⁰ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 320.

Begin 1618 vaardigden Albrecht en Isabella twee uitgebreidere en algemenere ordonnanties uit over Antwerpen. Een eerste handelde over het bestuur van de stad en de administratie van haar inkomsten en uitgaven. Het ging om een 'generale ordonnantie' die vorige ordonnanties samenbracht, maar ook bepaalde punten aanpaste en nieuwe artikels toevoegde. In de woorden van de ordonnantie was de bedoeling om 'hare goeden ende innecommen totter beste behoorycke weerde te brenghen, ende d'uytghen te verminderen'. Eerst volgt een hoofdstuk over de inkomsten van de stad. Hierin is bijvoorbeeld opgenomen hoe de stad haar eigendommen moet verhuren of verpachten. Hetzelfde geldt voor de accijnzen en tollens waar Antwerpen recht op had. Nadien volgt een hoofdstuk over de uitgaven van de stad. Hierin staan onder meer de vastgelegde vergoedingen opgenomen voor iedereen die in dienst van de stad werkte. Het gaat niet alleen om de burgemeesters, schepenen en griffiers, maar ook om de verschillende keurmeesters, procureurs en vroedvrouwen. Eveneens werd bepaald hoeveel de kledij van al deze functionarissen mocht kosten. Verder gaat het nog over een hele reeks andere uitgaven, onder meer voor het opdragen van missen, bouwprojecten, ommegangen en banketten.⁸⁹¹ Deze bepalingen werden in 1621 na opmerkingen van de Antwerpse magistraat deels aangepast.⁸⁹² Het lijkt hier dus eerder te gaan over een samenspel tussen de stedelijke en aartshertogelijke overheid.

De tweede ordonnantie uit 1618 ging over de Antwerpse stadsmilitie. Deze bepalingen kwamen er na overleg met de commandant van de Antwerpse citadel en de Antwerpse magistraat. Er wordt ook nadrukkelijk vermeld dat het gaat om toevoegingen op de geboden die voorheen door het stadsbestuur werden uitgevaardigd. Het gaat onder meer om een reglement voor de verkiezing van nieuwe dekens van de schuttersgilden en over bepalingen wie tot dergelijke gilden mag toetreden. Er moesten ook lijsten bijgehouden worden om na te gaan of elke gilde voldoende manschappen telde. Verder bepaalt de ordonnantie wie al dan niet vrijgesteld was van wachtdiensten. Ook volgden bepalingen over het opstellen van de rekeningen en beperkingen van de uitgaven.⁸⁹³ Er is dus wel sprake van inmenging door de aartshertogelijke overheid, maar deze bepalingen kwamen er wel pas na overleg met het stadsbestuur. Er bestond dus duidelijk wel een systeem van overleg.

Verschillende andere vorstelijke ordonnanties die nadrukkelijk bedoeld waren voor Antwerpen hadden te maken met infrastructuur. Twee ordonnanties draaien rond de dijken van de Schelde. De dijken waren immers een belangrijke vorm van bescherming tegen en controle over het water, maar velen waren tijdens het Beleg van Antwerpen doorgestoken waardoor het hele land benoorden Antwerpen, op enkele hoogten na, onder water kwam te staan.⁸⁹⁴ Begin 1587 bleek na een visitatie van de dijken dat de gaten nog steeds niet gevuld waren, vooral in de polder van Oosterweel. De vrees was dat de loop van de Schelde daardoor zou veranderen en bijgevolg ook de scheepvaart op de rivier getroffen zou worden. Na overleg met de Antwerpse magistraat vaardigde Filips II dan ook een octrooi uit om de kosten voor de herstelling te kunnen dekken.⁸⁹⁵ Alle eigenaars van ondergelopen polders moesten bijdragen betalen en ook een deel van de tienden zou aangewend worden voor de reparatie. Verder moesten ook de dorpen die deels ondergelopen waren, zoals Merksem, Schoten en Borgerhout, een bijdrage betalen. In ruil daarvoor werden ze zeven jaar

⁸⁹¹ Brants, *ROPB, Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 366-97.

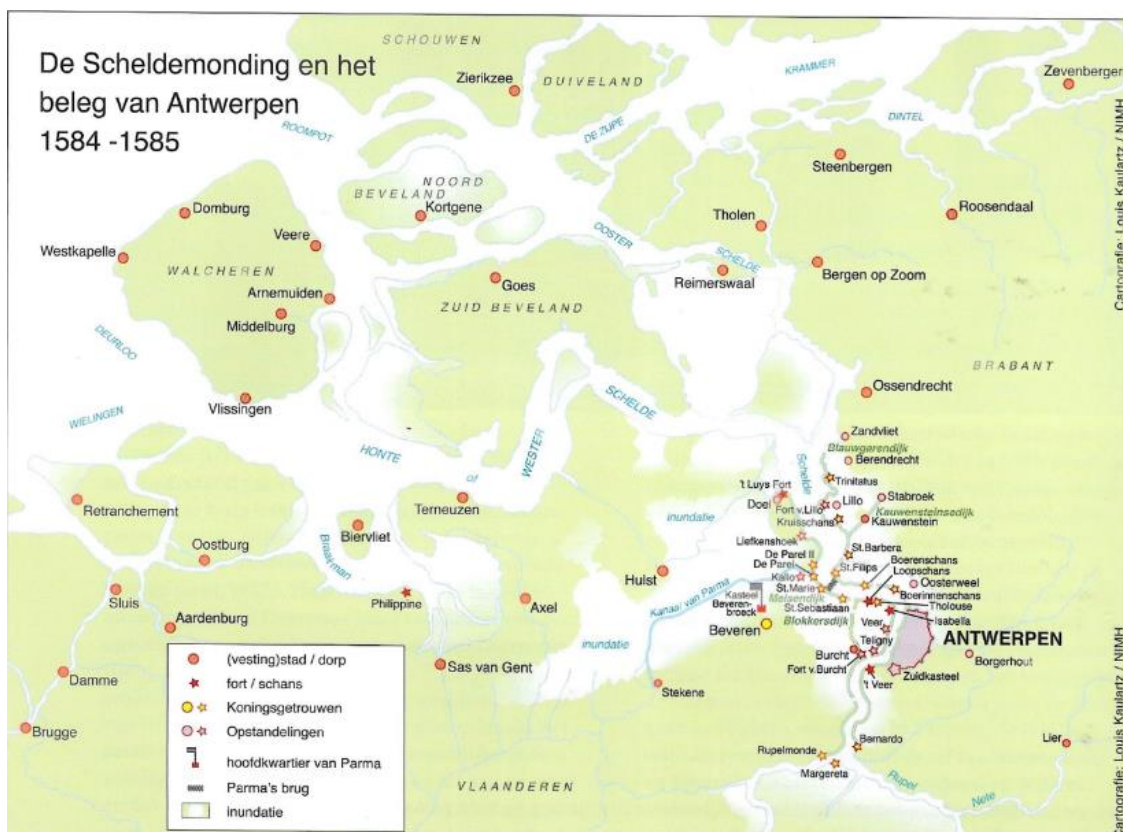
⁸⁹² Brants, *ROPB, Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 473-83.

⁸⁹³ Brants, *ROPB, Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 397-402.

⁸⁹⁴ De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje*, 199-200.

⁸⁹⁵ In augustus 1587 vaardigde de vorst een ordonnantie uit waarmee een nieuwe bieraccijns werd goedgekeurd om de kosten te dragen in het kwartier van Antwerpen (Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 228).

vrijgesteld van andere lasten. Op die manier hoopte de vorst een algemene ‘desolatie ende ruïne’ van het gebied rond de Schelde, en in het bijzonder Antwerpen, te voorkomen.⁸⁹⁶ Een van de dijken die was doorgestoken, maar wel nog boven het water uitstak, was de Kouwensteinsedijk pal tegenover Lillo die tijdens het beleg een belangrijke strategische positie bekleedde.⁸⁹⁷ Voor de herstelling van deze dijk vaardigde de koning in 1590 een aparte ordonnantie uit.⁸⁹⁸

Afbeelding 5: Kaart van de Scheldemonding in 1584-1585. Rond Antwerpen zijn de gevolgen zichtbaar van de doorgestoken dijken, met onder meer de Kouwensteinsedijk.⁸⁹⁹

Naast deze ordonnanties over de dijken handelen nog twee andere ordonnanties over infrastructuur, allebei uitgevaardigd door de aartshertogen. In 1608 ging het om een verordening die te maken had met de waterlopen en de wegen, zowel binnen als buiten de stad. Het was de aartshertogen ter ore gekomen dat de stromen, rivieren, waterlopen, beken en grachten niet ‘geruymt, gewyt, gediept, hermaect ende anderssins gestelt’ waren. Hierdoor steeg het water op sommige plaatsen of lagen watermolens net stil. Bovendien was de toestand van de wegen ook ‘quader ... dan die te voren waeren’. Iedereen kreeg daarom een maand de tijd om de waterlopen te herstellen en uit te diepen, en de wegen opnieuw te effenen.⁹⁰⁰

⁸⁹⁶ *Derden Placcaet-boeck van Vlaenderen, inhoudende de placcaeten, ordonnancien, reglementen [...] by een vergadert door order van hooghe ende moghende heeren den president ende raeden vande selve provincie* (Gent: hoirs van Jan Vanden Kerchove, 1685), 481-4.

⁸⁹⁷ De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje*, 200.

⁸⁹⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 246.

⁸⁹⁹ Kaart overgenomen uit: Olaf Van Nimwegen en Louis Sicking, “De Opstand,” in *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, ed. Petra Groen (Amsterdam: Boom, 2013), 100.

⁹⁰⁰ Brants, *ROPB. Règne d’Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 328-9, 388.

Dezelfde ordonnantie werd in 1610 nogmaals uitgevaardigd, ditmaal specifiek gericht aan de rentmeester van Antwerpen.⁹⁰¹

Verder zijn er ook ordonnanties van economische aard die over Antwerpen gaan. Meestal gaat het om verordeningen over internationale handel, in tegenstelling tot de meeste Antwerpse geboden. Ik vond voor deze periode slechts een ordonnantie die meer over de interne economie gaat, al bestaat wel een verband met buitenlandse handel. In 1601 vaardigden de aartshertogen immers een ordonnantie uit over de Antwerpse beurs. Geregeld kwam het op de beurs immers tot opstootjes en vechtpartijen tussen handelaars die een conflict hadden met mekaar. De ordonnantie verbood daarom aan iedereen om vuurwapens, stokken of steekwapens te dragen rondom de beurs en legde gevangenisstraffen en hoge boetes op aan de overtreders.⁹⁰²

Veruit de meeste vorstelijke ordonnanties regelden echter de internationale handel, waar Antwerpen nog steeds haar rol in speelde. Zoals we eerder zagen, vaardigden de opeenvolgende vorsten van de Habsburgse Nederlanden heel wat ordonnanties uit over dit thema, waarvan er sommige dus nadrukkelijk op Antwerpen gericht waren. Ten eerste ging het om de handel met Engeland. Zo beval een ordonnantie uit 1589 om de oprichting van een Engels consulaat in Antwerpen als nietig te beschouwen.⁹⁰³ Dit moet vermoedelijk gezien worden in de context van de Engels-Spaanse oorlog die officieel begon in 1585 en duurde tot 1604.⁹⁰⁴ In 1592 trof de koninklijke overheid dan weer maatregelen tegen de invoer van Engels laken. Die invoer was eerder al verboden, maar verschillende handelaars probeerden het verbod te omzeilen. Dat benadeelde volgens de vorst de eigen textielsector die ooit 'plach te wesen het principaelste ambacht van dese onse voornoemde landen'. Daarom moest iedereen die Engels laken bezat dat binnen de zes dagen laten keuren. Op die manier moest echt laken van vervalst laken onderscheiden worden met verschillende zegels. Al het Engels laken dat nadien nog gevonden werd, moest verbeurdverklaard worden.⁹⁰⁵ 26 jaar later was het opnieuw toegelaten om te handelen in Engels laken. Toen probeerden de aartshertogen echter op te treden tegen de fraudering van de invoerrechten op het laken. Die rechten werden immers verpacht, maar verschillende handelaars probeerden Engels laken in te voeren zonder te betalen door de goederen bijvoorbeeld van Calais, Boulogne, Breda en Sluis over land naar de Habsburgse Nederlanden te brengen. Om beter te kunnen toezien op de inning van de invoerrechten mocht Engels laken voortaan enkel via de havens van Antwerpen en Duinkerke ingevoerd worden en moesten de officieren van justitie elders de controle opvoeren.⁹⁰⁶

De meeste andere ordonnanties handelen over de economische betrekkingen met de Republiek via het systeem van de licenten. Zo verbood een ordonnantie uit 1592 aan de officieren van het garnizoen van Antwerpen om paspoorten uit te delen voor de handel met de rebellen.⁹⁰⁷ In 1596 coördineerde een reglement dan weer de handel in licenten in Antwerpen, wat op dezelfde dag ook voor onder meer Gent, Brugge en Duinkerke werd uitgevaardigd.⁹⁰⁸ In 1602 tot slot vaardigden de aartshertogen een reglement

⁹⁰¹ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 47-8.

⁹⁰² Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 131-3.

⁹⁰³ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 241.

⁹⁰⁴ Claudia Roberta Dragan, "Literature and the Anglo-Spanish War (1585-1604)" (Masterproef, Universidad de Valladolid, 2017), 4.

⁹⁰⁵ FAA, ARASA, PK#2767, folio 343v^o-345r^o, 21.08.1592.

⁹⁰⁶ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième*, 407.

⁹⁰⁷ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 256.

⁹⁰⁸ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 284.

uit voor de handel met de Republiek via Antwerpen. Het gaat onder meer over de manier waarop goederen per schip bij de vloot bij Lillo overgeladen moesten worden, een taak voor de schippers uit het Antwerpse schippersambacht. Ook moest wie naar de opstandige gewesten ging of er vandaan kwam, zich vertonen op het kasteel in Antwerpen en de zetel van de admiraliteit om een paspoort te vragen of te laten controleren. Alle paspoorten voor goederen die in- of uitgevoerd werden, moesten ter controle voorgelegd worden aan de ontvangers en controleurs van de licenten in Antwerpen. Wapens en munitie bijvoorbeeld mochten niet in handen van de rebellen vallen. Er bestond dan ook (alvast in theorie) een sterke controle op de boten die van en naar Lillo voeren en alle personen en goederen die ze vervoerden. Tot slot bevat de ordonnantie bepalingen over een tol voor het herstellen en versterken van de forten rond de Schelde, en maatregelen tegen personen die het systeem van de licenten willen ontlopen.⁹⁰⁹ Hieruit blijkt net als eerder dat vooral de vorstelijke overheid de internationale handel regelde, in tegenstelling tot de stedelijke overheid die zich vooral met de interne markt bezighield.

4.4 Conclusie

In dit vierde hoofdstuk onderzocht ik het verband tussen de Antwerpse geboden en de vorstelijke ordonnanties. Uit de algemene analyse van de ordonnanties bleek dat de vorsten zich in deze periode met heel wat verschillende thema's bezighielden. Ik zal hier niet meer elke categorie benoemen. De belangrijkste vraag was immers of we kunnen spreken van een soort taakverdeling tussen stedelijke en vorstelijke overheid. Dat blijkt in elk geval deels het geval. Zo stelden we vast dat de vorsten zich in deze periode heel erg bekommerden om de handel en economie. Vooral de internationale handel komt vaak voor in hun ordonnanties. Dit terwijl de economische geboden van de Antwerpse magistraat vooral over interne aangelegenheden gaan. Verder waren nog andere thema's in hoofdzaak terug te vinden in vorstelijke ordonnanties. Denk hierbij aan alles wat met muntslag, het leger en de post te maken heeft. Naast de taakverdeling bestond er echter ook een overlap tussen geboden en ordonnanties. Fiscaliteit is bijvoorbeeld iets dat elke overheid bezighield, en dan vooral de bestrijding van fraude. Ook religieuze aangelegenheden komen in beide bronnen terug, net als de bekommernis om de graanbevoorrading en prijzenpolitiek bijvoorbeeld.

Het tweede deel van dit hoofdstuk draaide rond de vraag in welke mate de geboden naar vorstelijke ordonnanties verwijzen. Hieruit bleek in elk geval dat dergelijke verwijzingen eerder beperkt waren en bovendien vaak eerder algemeen van aard. Al valt zoals gezegd niet uit te sluiten dat er eerder sprake was van een indirecte invloed van de vorstelijke overheid. De regulering van de graanverkoop kwam het meest aan bod in geboden die verwezen naar ordonnanties, zeker in de eerste jaren na de val. Daarna volgden onder meer geboden over bedelaars, muntslag en het leger. Tot slot bleek ook dat vorstelijke ordonnanties vaak belangrijk waren bij juridische vervolging, zoals bleek uit de voorbeelden van insolvente handelaars en mensen die contact onderhielden met de vijand. Ook hier gaat het dus om thema's waarmee zowel de vorstelijke als stedelijke overheid zich bezighield.

In het derde deel tot slot peilde ik naar de inhoud van vorstelijke ordonnanties die uitdrukkelijk bedoeld waren voor Antwerpen. Hieruit bleek dat de vorstelijke overheid toch geregeld rechtstreeks ingreep in Antwerpen. Dat was uiteraard zo om de capitulatie van de stad de regelen, maar ook nadien in bijvoorbeeld de vervolging van niet-katholieken. Ook met het bestuur en de organisatie van de stad hielden

⁹⁰⁹ Brants, *ROPB. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier*, 191-5.

de vorsten zich bezig. Dat was het geval voor haar vertegenwoordigers in de stad, de schout en onderschout. Er werden ook ordonnanties uitgevaardigd over de stadsmilitie en het beheer van de inkomsten en uitgaven, al moet hier gezegd worden dat deze ordonnanties er expliciet op wijzen dat ze tot stand kwamen na overleg met de magistraat. Tot slot bleken ook de economie en infrastructuur in en om Antwerpen geregeld terug te keren in vorstelijke ordonnanties.

5. Algemene conclusie

De geschiedenis van Antwerpen na de val van de stad in 1585 krijgt, zoals gezegd in de inleiding, vaak minder aandacht in onderzoek dan de periode die aan de val voorafging. Nochtans stond de stad voor grote uitdagingen door de economische aderlating, de uitstroom van mensen en het oorlogsgewoel. Met deze thesis wilde ik dan ook inzicht vergaren in hoe het Antwerpen verging na 1585. Ik focuste me hierbij in de eerste plaats op de regels die door het Antwerpse stadsbestuur werden uitgevaardigd om te achterhalen waar het zich zoal mee bezighield. Na de status quaestionis en een schets van de historische context, focuste ik me in het tweede hoofdstuk op de levensloop van de geboden. We stelden vast dat een beperkte groep mensen instond voor de redactie en uitvaardiging van de regels. Toch hadden alle inwoners de kans om via verzoekschriften hun grieven duidelijk te maken aan de stedelijke overheid. Uit het verdere verloop van de thesis bleek dat zij dat veelvuldig deden, wat vaak uitmondde in de publicatie van nieuwe regels. Ik beschreef ook hoe de geboden kenbaar gemaakt werden aan de Antwerpenaren. Dat gebeurde zowel door ze om te roepen als door ze in gedrukte versie over de stad te verspreiden.

Nadien viel deze thesis uiteen in twee grote hoofdstukken: het ene over de vraag wat het stadsbestuur als een 'wel ghepoliceerde stad' beschouwde, het ander over het verband tussen de geboden en de vorstelijke ordonnanties. Als antwoord op de eerste vraag kunnen we stellen dat het stadsbestuur vooral belang hechtte aan orde, rust en veiligheid. Dat bleek ten eerste uit de thematische analyses die ik maakte van enkele veelvoorkomende thema's. Het ging hier om openbare veiligheid, religie, interne markt en openbare gezondheid. Dat orde nodig was, bleek onder meer uit het grote aantal regels dat de interne markt reguleerde, maar ook uit het belang dat werd gehecht aan eerbied voor het katholieke geloof en de katholieke regels. Daarnaast betekende het garanderen van de orde bijvoorbeeld ook voorzorgsmaatregelen treffen tegen brand en optreden tegen opruiende personen. Verwant aan het bewaren van orde is het bewaren van de rust. Uit heel wat geboden bleek dat de magistraat onrust en oproer probeerde te voorkomen. Denk bijvoorbeeld aan de maatregelen om ervoor te zorgen dat elke inwoner in zijn basisonderhoud kon voorzien. Ook het weren van ziektes moest ervoor zorgen dat er geen onrust uitbrak onder de Antwerpenaren. Tot slot stond ook veiligheid steeds centraal in de geboden. Ook hier weer kunnen we de regelgeving over ziektebestrijding en stadsreiniging vermelden. Verder kunnen we verwijzen naar het stellen van bepaalde kwaliteitsvereisten en het organiseren van de stadsmilitie.

Ten tweede onderzocht ik ook de retoriek die gehanteerd werd in de geboden. Ook hier vielen dezelfde elementen op. Kort samengevat kunnen we stellen dat de magistraat in zijn geboden beweerde te werken in functie van het algemeen belang. Dat algemeen belang ging vooral om de verderzetting en handhaving van eerdere geboden en verordeningen en om het beschermen en helpen van de goede lieden. Tegenover deze lieden stonden de zogenaamde 'perturbateurs van de ghemeyne ruste'. Zij kwamen uitgebreider aanbod in het derde deel van het derde hoofdstuk. Hieruit bleek het sterke wantrouwen van de magistraat ten opzichte van bepaalde groepen die in zijn ogen een gevaar vormden voor de orde, rust en veiligheid. Dat gold voor prostituees en koppelaars vooral omwille van hun afwijkende zeden. Ze dreigden mensen te verleiden met hun verachtelijke moraliteit. De bedelaars, vagebonden en lediggangers riskeerden dan weer de openbare veiligheid in het gedrang te brengen. Heel vaak werden ze immers in verband gebracht met bijvoorbeeld inbraken. Daarnaast bedreigden ze ook de orde en rust omdat ze de stedelijke armenzorg en weldadigheid verder onder druk zetten. Daarom ook legde het stadsbestuur bepaalde voorwaarden op om van die bijstand te kunnen genieten. Ten derde bleken ook kinderen en jongeren een mogelijke versturende factor in de stad. Dat was vooral zo omdat ze heel wat ruimte opeisten

in Antwerpen door hun gejoel en de spellen die ze speelden. Hierbij raakten ook geregeld de 'goede lieden' benadeeld die voor de magistraat een belangrijke doelgroep vormden. Tot slot koesterde de stedelijke overheid ook achterdocht voor 'vreemdelingen', mensen die van buiten de stad kwamen. Dat gold in het bijzonder voor zij die afkomstig waren uit vijandelijke gebieden en van wie men vreesde dat ze de vijand zouden helpen. Meer algemeen echter voerde de overheid voor alle vreemdelingen maatregelen in in de hoop controle te kunnen houden over deze groep.

Het vierde en laatste hoofdstuk peilde naar het verband tussen de geboden en de vorstelijke ordonnanties. Uit de algemene analyse van die ordonnanties bleek dat we wel degelijk kunnen spreken van een soort taakverdeling tussen stedelijke en vorstelijke overheid. Wat te maken had met internationale handel, muntslag, oorlog en post kwam nagenoeg enkel voor in vorstelijke ordonnanties. Verordeningen over de interne stedelijke markt, de organisatie van stadsmilities en de bestrijding van ziektes werden dan weer vooral uitgevaardigd door de lokale overheid. De stadsmagistraat was over deze thema's dan ook zelf vaak het best geïnformeerd. Toch bestond er ook een overlap tussen de geboden en ordonnanties. Dat bleek uit het feit dat geboden soms verwijzen naar vorstelijke ordonnanties over hetzelfde thema. In deze periode bleek dat vooral het geval te zijn voor de organisatie van de graanhandel, de aanpak van bedelarij en het leger. Tot slot constateerden we in het derde deel van hoofdstuk vier dat de vorstelijke overheid geregeld ordonnanties uitvaardigde die uitdrukkelijk bedoeld waren voor Antwerpen. Zeker in het beleid ten aanzien van niet-katholieken bleek de vorstelijke overheid een grote hand te hebben. Daarnaast bekommerden de vorsten zich ook geregeld over de economische en infrastructurele aangelegenheden in Antwerpen. Tot slot grepen ze soms ook bestuurlijk in, bijvoorbeeld in de inkomsten en uitgaven van de stad, al bleek hierbij steeds overleg plaatsgevonden te hebben tussen de vorstelijke en stedelijke overheid.

Ten slotte stelde ik me in de inleiding de vraag of we verbanden kunnen opmerken tussen de ruimere historische context en de regels die het Antwerpse stadsbestuur uitvaardigde. Hierbij moet ten eerste opgemerkt worden dat heel wat regels uit deze periode niet zo nieuw waren, zoals vaak bleek uit een vergelijking met de index van Génard. Toch had die historische context uiteraard gevolgen voor de maatregelen die de magistraat trof. Denk bijvoorbeeld aan de grote aantallen geboden over graanhandel in de eerste jaren meteen na de val, die een gevolg waren van prijsstijgingen door oorlog en slechte oogsten. In 1621 en 1622 stelden we ook vast dat verschillende geboden uitgevaardigd werden over het leger en de organisatie en plichten van de stadsmilitie, net als in 1585 en 1586. Dat kunnen we uiteraard koppelen aan het verloop van de Tachtigjarige Oorlog. De magistraat gaf verder ook zelf aan dat door de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand heel wat bedelaars en vagebonden naar Antwerpen kwamen, wat de stad onder grote druk zette. Toch bleek de afkondiging van het Bestand niet te zorgen voor meer geboden over protestanten. In het laatste hoofdstuk achterhaalden we ook dat de vorstelijke overheid vaak moest aandringen om dergelijke geboden te laten publiceren. Meer algemeen tot slot kunnen we stellen dat de Antwerpse magistraat in deze periode geen harde contrareformatische politiek voerde. Het stadsbestuur gebod wel om katholieke leefregels na te leven, maar dit was op zich geen nieuw gegeven. Vaak lag de frequentie van deze geboden wel hoger dan voorheen. Ook de herinvoering van generale processies en ommegangen getuigt van het feit dat Antwerpen opnieuw een katholieke stad werd, maar dit kan misschien eerder gezien worden als het heropnemen van de draad.

Samenvattend kunnen we stellen dat de Antwerpse magistraat orde, rust en veiligheid als essentieel beschouwde om het ideaal van een 'wel ghepolicerde stad' te kunnen bereiken. Dat was misschien nog meer het geval door de woelige periode die aan 1585 voorafging. Dat ideaal bleek echter niet makkelijk te bereiken. Antwerpen kreeg immers met heel wat uitdagingen en problemen te kampen,

zoals veelvuldig bleek uit de analyses van de geboden. Ondanks de inmenging van de vorstelijke overheid in bepaalde thema's bleek bovendien dat de stedelijke overheid zich wel degelijk met heel wat aspecten van het stedelijk leven bezighield en dus ook bewegingsruimte genoot. Er blijven uiteraard nog heel wat verdere onderzoekspistes open om verder te bouwen op deze thesis. Ik vermeldde al enkele keren dat de briefwisseling tussen vorstelijke en stedelijke overheid misschien meer kan onthullen over hun onderlinge relatie. Het zou echter ook interessant zijn om na te gaan of andere stadsbesturen in de Nederlanden begaan waren met dezelfde thema's. Net als Antwerpen kregen ook zij immers met heel wat uitdagingen te kampen na hun herovering. Kortom, er blijft nog heel wat werk op de plank liggen.

Bijlagen

Chronologische index op de geboden, 1585-1622

Nr.	Datum	Korte inhoud	Vindplaats
1	03/01/1585	Bepaling belastingen op de huizen	PK#917, f° 429v°-430r°
2	04/01/1585	Quotisatiën betalen	PK#917, f° 430r°
3	09/01/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 430r°
4	09/01/1585	Proces	PK#917, f° 430v°
5	14/01/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 430v°
6	19/01/1585	Biddag en vastendag voor voorspoed tegen de vijand	PK#2825, n° 171
7	19/01/1585	Vissers mogen vis enkel op de Vismarkt verkopen	PK#917, f° 431r°-431v°
8	26/01/1585	Graan en andere eetwaren niet zonder paspoort uitvoeren	PK#2825, n° 172
9	30/01/1585	Niet met 'schirkschoenen' op het ijs lopen	PK#2825, n° 174
10	04/02/1585	Vijfde penning betalen	PK#2825, n° 175
11	04/02/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 432v°
12	15/02/1585	Reglement voor de schuiten die over Austruweelland varen	PK#917, f° 432v°-433r°
13	27/02/1585	Bedelaars, lediggangers en vagebonden moeten vertrekken	PK#2825, n° 176
14	27/02/1585	Eetwaren op prijs gesteld	PK#2825, n° 177
15	07/03/1585	Meertse bieren mogen ingelegd worden	PK#917, f° 435r°
16	09/03/1585	Stadsaccijnzen betalen	PK#2825, n° 178
17	20/03/1585	Schepen moeten binnen de vlieten gebracht worden uit vrees voor een aanval	PK#2825, n° 179
18	23/03/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 435v°
19	23/03/1585	Gruis, aarde en slijk moeten naar de 'Casematten' bij de Begijnenpoort gebracht worden	PK#2825, n° 180
20	01/04/1585	's Avonds na het luiden van de rondklok mag men niet rond de vesten, poorten en bruggen gaan	PK#2825, n° 181
21	01/04/1585	Kuipen en tobben met water plaatsen uit vrees voor brand	PK#2825, n° 181
22	01/04/1585	Verlenging van de termijn om meertse bieren te veraccijnzen	PK#2825, n° 181
23	18/04/1585	Bomen, hagen en 'plantagien' niet vellen buiten de aangeduide plaatsen	PK#2825, n° 182
24	20/04/1585	Biddag en vastendag voor voorspoed tegen de vijand	PK#2825, n° 183
25	21/04/1585	Pek en teertonnen bij de aangestelde commissarissen brengen	PK#917, f° 443r°
26	27/04/1585	Goedkeuring van de achtste honderdste penning	PK#2825, n° 184

27	11/05/1585	Schepen en personen aangeduid om wacht te houden op de rivier	PK#917, f° 437r°-437v°
28	11/05/1585	Gebod op de verkoop van het brood	PK#2825, n° 185
29	16/05/1585	Stadskind Salomon De Bruyne	PK#917, f° 437v°
30	16/05/1585	Reguleren naar de geboden op de verkoop van eetwaren, de prijzen naleven	PK#2825, n° 186
31	16/05/1585	Schippers van schuiten en platbodems moeten in dienst van de stad komen	PK#917, f° 438r°
32	25/05/1585	Verbod om respectloos over de overheid te spreken	PK#917, f° 442r°
33	26/05/1585	Schippers moeten naar Oorderen gaan om de stad van proviand te voorzien	PK#917, f° 438r°-438v°
34	26/05/1585	Arbeiders aangeduid om te helpen bij de bevoorrading van de stad	PK#917, f° 438v°
35	11/06/1585	Proces tegen oproerige personen	PK#917, f° 438v°
36	11/06/1585	Kooplieden moeten hun gekochte granen terugbrengen (niet gepubliceerd)	PK#917, f° 438v°-439r°
37	15/06/1585	Weggenomen kabels, touwen, ankers en andere terugbrengen	PK#2825, n° 187
38	17/06/1585	Biddag en vastendag om de stad van de belegering te ontzetten	PK#2825, n° 188
39	21/06/1585	Bedelaars, lediggangers, vagebonden en vreemdelingen moeten vertrekken	PK#2825, n° 189
40	25/06/1585	Proces	PK#917, f° 439v°-440r°
41	26/06/1585	Wie vaak buiten de stad moet gaan, mag enkel als hij een penning heeft	PK#2825, n° 190
42	27/06/1585	'Quotisatie' betalen	PK#2825, n° 191
43	02/07/1585	Wijnen op prijs gesteld	PK#2825, n° 192
44	12/07/1585	Gebod op de burgerlijke wacht	PK#2825, n° 193
45	15/07/1585	Nieuwe munten van goud en zilver ontvangen	PK#2825, n° 194
46	18/07/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 440v°-441r°
47	18/07/1585	Proposten niet houden, geen 'fameuse libellen' maken	PK#2825, n° 195
48	20/07/1585	Proces	PK#2825, n° 196
49	26/07/1585	'Quotisatie' betalen	PK#2825, n° 197
50	02/08/1585	Verlenging voor 2 weken van de hoogselen op de wijn	PK#917, f° 442r°
51	08/08/1585	Bakkers die graan en meel hebben moeten brood bakken	PK#2825, n°198
52	17/08/1585	Verhoging van de accijnzen op wijn en bier	PK#917, f° 442v°
53	21/08/1585	Soldaten zonder paspoort moeten vertrekken	PK#917, f° 443r°
54	21/08/1585	Burgers moeten de wachttijden nakomen	PK#917, f° 443r°
55	22/08/1585	Burgers moeten hun huizen openstellen ter inspectie	PK#917, f° 443r°
56	22/08/1585	Alle soldaten moeten zich buiten de stad bij hun vaandels aanmelden	PK#917, f° 443v°

57	26/08/1585	Zout niet opkopen of uitvoeren	PK#917, f° 443v°
58	28/08/1585	Graan, brood en andere eetwaren niet opkopen	PK#917, f° 443v°-444r°
59	28/08/1585	Zavel niet op het Kasteelplein halen	PK#917, f° 444r°
60	31/08/1585	Munten: gangbaar geld niet weigeren te ontvangen	PK#917, f° 444v°
61	02/09/1585	Proces	PK#917, f° 444v°
62	02/09/1585	Bomen niet afhouden, fruit niet roven	PK#917, f° 444v°
63	11/09/1585	Waakhuizen of rondhuizen niet afbreken	PK#917, f° 445r°
64	11/09/1585	Alle goederen van kerkelijke instellingen moeten teruggegeven worden	PK#917, f° 445r°-445v°
65	12/09/1585	Wapens en munitie niet uitvoeren	PK#917, f° 445v°-446r°
66	13/09/1585	Gebod op de burgerwacht	PK#917, f° 446r°
67	13/09/1585	Issuerecht betalen door wie de stad verlaat	PK#917, f° 446r°-446v°
68	14/09/1585	Graan en andere eetwaren niet opkopen, verbod op een monopolie op zout	PK#917, f° 446v°-447v°
69	14/09/1585	Wapenverkopers moeten zich aanmelden opdat geen munitie naar de vijand gaat	PK#2825, n° 203
70	14/09/1585	Waarden en anderen moeten hun gasten aanmelden	PK#917, f° 448r°
71	19/09/1585	Bomen niet afhouden, fruit niet stelen, huizen en dergelijke niet afbreken	PK#917, f° 448r°-448v°
72	26/09/1585	Impost op consumptie graan verderzetten	PK#917, f° 448v°-449v°
73	26/09/1585	Impost op consumptie vis, haring en zout	PK#917, f° 449v°-450r°
74	26/09/1585	Impost op consumptie vee, vlees en beesten	PK#917, f° 450v°-452r°
75	26/09/1585	Impost op zeep	PK#917, f° 452r°-452v°
76	28/09/1585	Generale processie om deze stad te herenigen met de koning	PK#917, f° 453r°
77	01/10/1585	Gebod op de vreemdelingen die hier komen wonen	PK#917, f° 453r°
78	08/10/1585	Iedereen die wapens heeft, maar niet in het ambacht zit, moet zich laten opschrijven	PK#917, f° 453r°-453v°
79	09/10/1585	Niet werken op zon- en heiligendagen	PK#917, f° 453v°-454v°
80	16/10/1585	Niet zonder licht op straat lopen na 21 uur	PK#917, f° 454v°
81	16/10/1585	Dobbel- en kaartspelen net als andere spelen verboden	PK#917, f° 455r°
82	16/10/1585	's Nachts en bij 'ontijden' niet met masker, vermomming of wapens de straat opgaan	PK#917, f° 455r°-455v°
83	19/10/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 459r°
84	24/10/1585	'Amonities' (zoals wapens) niet uitvoeren zonder paspoort	PK#917, f° 459r°-459v°
85	26/10/1585	Proces	PK#917, f° 460r°

86	04/11/1585	Uitdragers, corfsters en anderen die oude dingen opkopen of verkopen moeten op de daartoe bestemde plaatsen staan	PK#917, f° 460r°-460v°
87	07/11/1585	Regeling van de begrafenis van niet-katholieken	PK#917, f° 460v°
88	12/11/1585	Schoolmeesters mogen kinderen niets aanleren zonder toestemming	PK#917, f° 460v°-641r°
89	12/11/1585	Verhoging van de belastingen op wijn en bier (om dijken aan te leggen)	PK#917, f° 461r°
90	12/11/1585	Wapens mogen door niemand verkocht worden, dan door wie in bepaalde ambachten of naties zit	PK#917, f° 461r°-461v°
91	13/11/1585	Proces	PK#917, f° 461v°
92	27/11/1585	Premie voor wie de auteurs van een 'fameus libel' kan aanbrengen	PK#917, f° 461v°
93	04/12/1585	Karren, wagens en paarden voor de dienst van de koning	PK#917, f° 462r°
94	11/12/1585	Niet in de kerken gaan wandelen, maar eer en respect tonen	PK#917, f° 462r°-462v°
95	12/12/1585	Niet zonder licht de straat op gaan na 19 uur	PK#917, f° 462v°
96	17/12/1585	Verbod op monopolies op graan, toezichters aangeduid	PK#917, f° 462v°-463v°
97	18/12/1585	Wijn en cider dat via water aankomt nergens elders lossen dan op de Werf, impost en accijnzen betalen	PK#917, f° 464r°-464v°
98	18/12/1585	Verloren obligatie	PK#917, f° 464r°
99	24/12/1585	Niet verhuizen zonder toestemming van de wijkmeesters	PK#917, f° 464v°
100	24/12/1585	Stadsaccijnzen betalen	PK#917, f° 465r°
101	07/01/1586	Vijfde penning betalen	PK#2825, n° 216
102	15/01/1586	Generale processie op 17 januari voor de overwinning op de Fransen	PK#917, f° 465r°
103	01/02/1586	Verloren obligatie	PK#917, f° 465v°
104	06/02/1586	Paard geconfisqueerd	PK#917, f° 466v°
105	06/02/1586	Bomen niet omhouwen, fruit niet roven, huizen niet afbreken	PK#2825, n° 217
106	08/02/1586	Gebod op de burgerwacht	PK#917, f° 467r°-468r°
107	18/02/1586	Vlees niet eten tijdens de vasten zonder toestemming	PK#2825, n° 219
108	21/02/1586	Impost en accijns op graan betalen	PK#2825, n° 220
109	21/02/1586	Algemene lening bij iedere inwoner	PK#2825, n° 221
110	05/03/1586	Verloren obligatie	PK#917, f° 468v°
111	11/03/1586	Meertse bieren mogen ingelegd worden door wie geen tapper is	PK#2825, n° 222
112	15/03/1586	Stadsaccijnzen betalen	PK#2825, n° 223
113	1586	Monstering van soldaten, burgers mogen zich niet onder de soldaten mengen	Volgens Génard op folio 470, folio ontbreekt

114	1586	Verloren receptisse	Volgens Génard op folio 470, folio ontbreekt
115	1586	Wagenlieden en karrenlieden moeten naar het huis van de markgraaf om zich te laten opschrijven	PK#917, f° 475r°
116	02/04/1586	Vlees van buiten mag niet binnengebracht worden dan op bepaalde tijdstippen	PK#917, f° 471r°
117	02/04/1586	Duurte van het graan: regeling van de graanmarkt	PK#917, f° 471r°-472v°
118	11/04/1586	Imposities: restanten betalen	PK#917, f° 471v°
119	11/04/1586	Tijdens beroerten mogen de wachten niet thuis blijven, inwoners moeten lantarens uitsteken	PK#917, f° 471v°-472r°
120	12/04/1586	's Nachts niet door de gebroken dijken naar de vijand varen	PK#2825, n° 224
121	17/04/1586	Gewichten laten ijken	PK#917, f° 472r°-473v°
122	17/04/1586	Verlenging voor het inleggen van de meertse bieren	PK#917, f° 470r°-470v°
123	20/04/1586	Bepalingen voor de poeliersnatie	PK#917, f° 476r°
124	24/04/1586	Vreemde bedelaars moeten vertrekken	PK#2825, n° 225
125	24/04/1586	Notarissen moeten testamenten 'denuntieren' waarin iets nagelaten wordt aan de aalmoezeniers	PK#2825, n° 226
126	28/04/1586	Geconfisqueerd lijnwaad	PK#917, f° 472v°-473r°
127	29/04/1586	Kinderen mogen niet vechten of met stenen werpen op de kerkhoven	PK#2825, n° 227
128	02/05/1586	Verloren obligatie	PK#917, f° 473r°-473v°
129	09/05/1586	Wagens en paarden niet weigeren voor de dienst van de koning	PK#917, f° 474r°
130	12/05/1586	Bepalingen over paarden en diensten aan de koning	PK#917, f° 474v°
131	16/05/1586	Verloren obligatie	PK#917, f° 475v°
132	17/05/1586	Vreemde soldaten moeten vertrekken	PK#917, f° 476v°-477r°
133	17/05/1586	Generale processie voor voorspoed	PK#917, f° 477r°-477v°
134	20/05/1586	Duurte van het graan: monopolies verboden, maatregelen voor de verkoop	PK#2825, n° 228
135	24/05/1586	Alle soldaten moeten binnen 3 dagen vertrekken	PK#2825, n° 230
136	24/05/1586	Verbod op samenkomsten voor kaarten, dobbelen...	PK#2825, n° 229
137	27/05/1586	Proces	PK#917, f° 478r°
138	28/05/1586	Gebakken brood niet uitvoeren, pasteien niet bakken, bieren niet uitvoeren...	PK#2825, n° 231

139	30/05/1586	Gebod op het graan	PK#2825, n° 232
140	06/06/1586	Geconfisqueerde goederen	PK#917, f° 478v°
141	07/06/1586	Beurs: bepalingen over de tijdstippen wanneer ze wordt gehouden	PK#2825, n° 234
142	07/06/1586	Processie in de vier parochies	PK#2825, n° 233
143	14/06/1586	Generale processie voor de overwinning op de Hollanders	PK#917, f° 479r°-479v°
144	14/06/1586	Aanstelling van hondenslayers	PK#2825, n° 235
145	19/06/1586	Bieren van 30 stuivers per ton mogen gebrouwen worden	PK#917, f° 480r°
146	25/06/1586	Vijfde en honderdste penning: restanten betalen	PK#2825, n° 236
147	30/06/1586	Bepalingen over de verkoop van graan op de Brabantse Korenmarkt	PK#917, f° 480v°
148	30/06/1586	Verloren obligatie	PK#917, f° 480r°
149	05/07/1586	Generale processie voor de overgave van Venloo	PK#917, f° 479r°
150	10/07/1586	Verloren obligatie	PK#917, f° 481r°
151	10/07/1586	Proces	PK#917, f° 481r°
152	10/07/1586	Proces	PK#917, f° 481r°
153	10/07/1586	Proces	PK#917, f° 481r°-481v°
154	19/07/1586	Wijn- en bieraccijns niet ontwijken	PK#2825, n° 237
155	31/07/1586	Pest en haastige ziekte: voorzorgen	PK#917, f° 482r°-484v°
156	13/08/1586	Niemand mag munitie in huis hebben om te verkopen of buskruit verkopen zonder schriftelijke toestemming	PK#2825, n° 238
157	13/08/1586	Dansscholen, kaatsspelen en dergelijke niet houden op zon- en heiligendagen	PK#2825, n° 240
158	13/08/1586	Vroedvrouwen moeten zich aanmelden	PK#2825, n° 239
159	19/08/1586	Schepen, schuiten en pleiten die in het verdronken land vissen of vrachten moeten elke avond terugkeren	PK#2825, n° 241
160	23/08/1586	Processie generaal met het beeld van Onze-Lieve-Vrouw om God te danken de stad te herenigen met haar natuurlijke prins	PK#917, f° 485v°-486r°
161	25/08/1586	Schraffelaars mogen niet op de Korenmarkt komen	PK#2825, n° 242
162	03/09/1586	Bedden, metaal en koper mogen niet uitgevoerd worden naar de vijand	PK#2825, n° 244
163	03/09/1586	Accijnzen en imposten op de brandewijn betalen	PK#2825, n° 243
164	06/09/1586	Proces	PK#2825, n° 245
165	16/09/1586	Proces	PK#917, f° 487r°
166	25/09/1586	Vlees van buiten mag enkel op bepaalde tijdstippen binnengebracht worden	PK#2825, n° 246
167	26/09/1586	Verlenging van de vrije Bamismarkt	PK#917, f° 487r°

168	07/10/1586	Aanbesteding voor de grachten van het kasteel	PK#2825, n° 247
169	31/10/1586	Duurte van het graan: maatregelen tegen monopolie	PK#917, f° 510v°-511r°
170	31/10/1586	Gebod op de burgerwacht	PK#917, f° 488r°-492v°
171	19/11/1586	Maatregelen tegen de fraudering van de wijnaccijns	PK#917, f° 487v°
172	26/11/1586	Premie van 300 gulden tegen wie brand stichtte in het Minderbroederklooster	PK#917, f° 493r°
173	09/12/1586	Bomen niet afhouden, huizen en dergelijke niet afbreken	PK#2825, n° 248
174	10/12/1586	Prijs van het zout niet verhogen	PK#917, f° 493r°-493v°
175	10/12/1586	Graan moet rechtstreeks naar de Brabantse Korenmarkt gevoerd worden	PK#2825, n° 249
176	24/12/1586	Stadsaccijnzen betalen	PK#2825, n° 250
177	21/01/1587	Bepalingen over de aankoop van graan door molenaars, bakkers...	PK#917, f° 494r°-494v°
178	21/01/1587	Vis enkel op de Vismarkt verkopen	PK#917, f° 494v°-495r°
179	28/01/1587	Graan op zolders enkel op de markt verkopen	PK#917, f° 495r°-495v°
180	08/02/1587	Gebod op het veraccijnzen van de bieren	PK#917, f° 496v°-501r°
181	26/02/1587	Niet spelen, vechten, tieren... omtrent het Vleeshuis	PK#917, f° 502r°
182	26/02/1587	Kaarden, gebruikt in de lakennijverheid, niet uitvoeren naar de vijand	PK#917, f° 496r°
183	28/02/1587	Geen wapens en materialen van huizen kopen van soldaten	PK#2825, n° 251
184	08/03/1587	Meertse bieren mogen ingelegd worden door burgers die geen tappers zijn	PK#917, f° 496r°-496v°
185	09/03/1587	Burgers mogen zich niet onder de soldaten mengen	PK#917, f° 495v°-496r°
186	13/03/1587	Ongeld voor het hout en de kolen opgesteld	PK#917, f° 501v°
187	17/03/1587	Niet meer dan 1 pot gist uitvoeren zonder toestemming	PK#917, f° 501r°
188	17/03/1587	Verbod op het houden van varkens uit vrees voor stank en infectie	PK#917, f° 501r°
189	21/04/1587	Specerijen en drogerijen niet vervalsen	PK#917, f° 502r°-503v°
190	06/05/1587	Generale processie voor de gezondheid van de koning	PK#917, f° 503v°-504r°
191	06/05/1587	Molenaars, karrendrijvers en schrafelaars mogen niet op de Korenmarkt komen	PK#917, f° 504r°
192	14/05/1587	Mout, gerst en haver niet uitvoeren	PK#917, f° 505r°
193	29/05/1587	Verloren obligatie	PK#917, f° 504v°
194	06/06/1587	Verloren obligatie	PK#917, f° 504v°

195	09/06/1587	Meede in kelders en huizen niet verkopen	PK#917, f° 504v°-505r°
196	13/06/1587	Verloren obligatie	PK#917, f° 504r°
197	23/06/1587	Verloren obligatie	PK#917, f° 504r°-504v°
198	30/06/1587	Geen vuiligheid brengen of storten aan de gerichte of aan de waterput op de Meir	PK#917, f° 504v°
199	30/06/1587	Bomen op de vesten niet beschadigen	PK#917, f° 504v°-505r°
200	30/06/1587	Duurte van het graan: iedereen mag brood bakken, geldsom voor de molenaars i.p.v. molster	PK#2825, n° 252
201	09/07/1587	Proces	PK#917, f° 505v°-506r°
202	11/07/1587	Graan niet uitvoeren	PK#917, f° 506r°
203	16/07/1587	Wie graan heeft, moet het naar de markt brengen om de nood van de armen te verminderen	PK#917, f° 506r°-506v°
204	27/07/1587	Niet vissen in de vesten	PK#917, f° 506v°
205	28/07/1587	Geen wapens en goederen kopen van soldaten	PK#917, f° 506v°-507r°
206	11/08/1587	Impost op de zeep betalen	PK#917, f° 507r°-508r°
207	29/08/1587	Opnieuw catechismus in elke parochie, verplicht bij te wonen	PK#917, f° 508r°
208	31/08/1587	Maatregelen tegen de duurte van het graan	PK#917, f° 508r°-509v°
209	04/09/1587	Paardenaccijns betalen	PK#917, f° 510v°-510r°
210	05/09/1587	Oorlogsmunitie niet uitvoeren	PK#917, f° 509v°-510r°
211	05/09/1587	Vastlegging van de paardenmarkt	PK#917, f° 511v°
212	14/09/1587	Bieren niet hoger brouwen dan 30 stuivers per ton	PK#917, f° 510r°-510v°
213	21/09/1587	Verbod op het dansen om prijzen	PK#917, f° 511r°-511v°
214	27/10/1587	Gebod op de verkoop van het brood	PK#917, f° 511v°-512r°
215	27/10/1587	Provinciehout niet gebruiken voor het verven van lijnwaad, garen en dergelijke meer	PK#917, f° 512r°
216	05/11/1587	Vijfde en halve tiende penning betalen	PK#917, f° 512r°-512v°
217	09/11/1587	Verloren obligatie	PK#917, f° 513r°
218	09/11/1587	Varkens enkel op de Ossenmarkt verkopen	PK#2825, n° 253
219	21/11/1587	Vuilnis niet op straat werpen	PK#917, f° 512v°
220	21/11/1587	Gebod op de knapen, dienaars en boden van de brouwers	PK#917, f° 513r°
221	24/11/1587	'Craen deser stad': gerechtigheid ervan	PK#917, f° 535v°-540r°

222	19/12/1587	Nieuw oproep aan al wie naar de schipperskamer moete komen voor de dienst van de koning	PK#917, f° 513v°
223	23/12/1587	Zon- en heiligendagen vieren, niet werken	PK#917, f° 526r°
224	07/01/1588	Geboden op het malen en de molenaars	PK#2825, n° 254
225	06/02/1588	'Quotisatien' betalen	PK#2825, n° 255
226	10/02/1588	Brouwers mogen hun bieren maximaal voor 2,5 stuivers per pot verkopen	PK#2825, n° 256
227	28/02/1588	Verbod op het eten van vlees tijdens de vaste	PK#2825, n° 257
228	01/03/1588	Meertse bieren mogen ingelegd worden door wie geen tapper is	PK#2825, n° 258
229	04/03/1588	Meel niet mengen	PK#917, f° 515v°-516r°
230	05/03/1588	Premie van 100 gulden tegen roofmoordenaars	PK#917, f° 515r°
231	05/03/1588	Licenten van de koning betalen	PK#917, f° 515v°
232	19/03/1588	Stasaccijnzen betalen	PK#917, f° 516r°-516v°
233	22/03/1588	Proces	PK#917, f° 516v°
234	31/03/1588	Verloren obligatie	PK#917, f° 516v°
235	29/04/1588	Vissers en visvoerders moeten de 'inhuyse' betalen	PK#2825, n° 259
236	30/04/1588	Verloren obligatie	PK#917, f° 517r°
237	13/05/1588	Premie van 50 gulden over een verloren kind	PK#917, f° 517r°
238	13/05/1588	Verbod om op straat de dansen voor prijzen	PK#2825, n° 261
239	13/05/1588	Nieuwe haring niet met de oude mengen	PK#2825, n° 260
240	1588	Beer of ruimsel niet storten in het Sint-Jansvliet of op de kaaien	PK#917, f° 517v°-518r°
241	10/06/1588	Bepaling over de beurs	PK#2825, n° 262
242	30/06/1588	Arbeidsloon van de verschillende beroepen vastgesteld	PK#917, f° 518r°-524r°
243	18/07/1588	Proces	PK#2825, n° 263
244	09/08/1588	Zon- en heiligendagen vieren, in de voormiddag niet dansen, schermen of kaatsen	PK#917, f° 524r°
245	09/08/1588	Vroedvrouwen moeten zich aanmelden	PK#917, f° 524r°-524v°
246	09/08/1588	Prostitutie moet zich naar de Lepelstraat en Blijden hoek verplaatsen	PK#917, f° 524v°-525r°
247	09/08/1588	Geen neringen of handwerken doen op zonen heiligendagen	PK#917, f° 525r°-525v°
248	13/08/1588	's avonds na de wachtklok niet zonder licht buiten gaan	PK#2825, n° 264
249	09/09/1588	Proces	PK#917, f° 527v°
250	10/09/1588	Bier niet hoger brouwen dan 15 schellingen	PK#917, f° 527v°-528r°
251	10/09/1588	'Issue' betalen door die de stad verlaat	PK#917, f° 528r°

252	12/09/1588	Paarden, wagens en karren voor de dienst van de koning mogen niet vertrekken	PK#2825, n° 266
253	15/09/1588	Herbergiers moeten paarden logeren en voederen op een bepaalde prijs	PK#917, f° 528v°
254	15/09/1588	Gebod op de natie van de poeliers	PK#917, f° 528v°-529r°
255	21/09/1588	'Victualiën' naar de legers van de koning voeren	PK#2825, n° 267
256	11/10/1588	Accijns op de wijn verminderd	PK#2825, n° 269
257	11/10/1588	Eetwaren, hout en kolen op prijs gesteld	PK#2825, n° 268
258	19/10/1588	Hetzelfde voor de grossiers	PK#917, f° 530r°-530v°
259	03/11/1588	Proces	PK#917, f° 530v°-531r°
260	16/11/1588	Koffer verloren	PK#917, f° 531r°
261	28/11/1588	Gruis, aarde en vuil van de straten ruimen en naar de Cisternepoet brengen	PK#2825, n° 272
262	24/12/1588	Stadsaccijnzen betalen	PK#917, f° 531v°
263	31/12/1588	Draf op prijs gesteld	PK#2825, n° 273
264	09/01/1589	Premie van 150 gulden over de daders van slagen en verwondingen	PK#2825, n° 276
265	18/01/1589	Vlees niet uitvoeren	PK#917, f° 532r°-533r°
266	31/01/1589	Zeep van buiten de stad enkel invoeren na voorgaande goedkeuring	PK#2825, n° 278
267	11/02/1589	Verbod op de verkoop van vlees tijdens de Vasten	PK#2825, n° 280
268	22/02/1589	Niemand mag zich onder het krijgsvolk mengen	PK#917, f° 534r°
269	01/03/1589	Verloren obligatie	PK#917, f° 534r°
270	01/03/1589	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door wie geen tapper is	PK#917, f° 534v°
271	01/03/1589	Wie hout wil kopen of schepen, moet dat doen op de 'Berderen Werf' aan het rode kraantje	PK#2825, n° 281
272	02/03/1589	Premie van 20 gulden voor de aanval op een Spaanse soldaat	PK#917, f° 535r°
273	02/03/1589	Tappers moeten bier van twee prijzen inleggen	PK#917, f° 535r°
274	04/03/1589	Stadsaccijnzen betalen	PK#2825, n° 282
275	18/03/1589	Niemand mag correspondentie houden met de vijand uit vrees voor een aanslag	PK#2825, n° 283
276	29/03/1589	Verlenging voor het inleggen van de meertse bieren	PK#2825, n° 284
277	26/04/1589	Bomen niet omhakken, geen kruidtuinen beroven	PK#2825, n° 286
278	02/05/1589	Voogden mogen niet vertrekken zonder rekeningen te maken	PK#2825, n° 287

279	05/05/1589	Niet klimmen of plukken op de wallen, geen dieren op de dijken laten lopen	PK#918, f° 3v°-4r°
280	06/05/1589	Verloren obligatie	PK#918, f° 2r°
281	25/05/1589	Groen en gras enkel op zijn eigen erf snijden	PK#2825, n° 288
282	26/05/1589	Ommegang: straten reinigen	PK#918, f° 2r°
283	19/06/1589	Ruien reinigen	PK#918, f° 2v°
284	01/07/1589	Moosmeierschap verpacht: niemand anders mag straatmest ophalen	PK#2825, n° 289
285	08/07/1588	Verloren obligatie	PK#918, f° 3r°
286	24/07/1589	Ruien reinigen	PK#2825, n° 290
287	24/07/1589	Bieren niet hoger verkopen dan 2 stuivers per pot	PK#2825, n° 291
288	29/07/1589	Verloren obligatie	PK#918, f° 3r°
289	18/08/1589	Rentebrief	PK#918, f° 3r°-3v°
290	26/08/1589	Buitenbakkers moeten hun graan buiten kopen	PK#918, f° 5r°
291	02/09/1589	Bepaalde Spaanse soldaat niet logeren	PK#2825, n° 292
292	12/09/1589	Rijnse wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 4v°
293	23/09/1589	Verlenging van de jaarmarkt	PK#918, f° 4r°
294	11/10/1589	Jongeren en kinderen mogen op zon- en heiligendagen niet samenkomen of vechten	PK#2825, n° 293
295	27/10/1589	Twee kasten met lijnwaad aangeslagen	PK#918, f° 5v°
296	15/11/1589	Zon- en heiligendagen vierden, elk werk verboden	PK#918, f° 5v°-6v°
297	22/12/1589	Gebod op de beenhouwers	PK#2825, n° 296
298	23/12/1589	Stadsaccijnzen betalen	PK#2825, n° 297
299	03/01/1590	Rijnse wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 16r°-16v°
300	16/01/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 7r°
301	24/01/1590	Straatschenders, huisbrekers, dieven en andere verdachte personen niet herbergen	PK#2826, n° 300
302	15/02/1590	Meertsen bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns	PK#2826, n° 301
303	16/03/1590	Logerende mensen moeten aangemeld worden	PK#918, f° 8r°
304	17/03/1590	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 8r°-8v°
305	22/03/1590	Vissers en visverkopers moeten de 'inhuyse' betalen	PK#2826, geen nummer
306	22/03/1590	Verbod om met enig soort schip in de vesten te komen	PK#2826, geen nummer
307	24/03/1590	Buskruit niet naar de vijand brengen	PK#2826, n° 304
308	26/03/1590	Graan op prijs gesteld	PK#2826, n° 305
309	28/03/1590	Vijfde penning betalen op alle huizen en gronden	PK#918, f° 9r°
310	14/04/1590	Verbod op het omhakken van bomen	PK#2826, n° 306
311	21/05/1590	Ouders en meesters moeten hun kinderen van de straten en de vesten houden	PK#2826, n° 307
312	22/05/1590	Gebod op de burgerwacht	PK#918, f° 9v°-16r°
313	26/05/1590	Processie met de kruizen	PK#918, f° 9r°-
314	28/05/1590	Verboden varkens op straat te laten lopen	PK#2826, n° 308

315	30/06/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 16r°
316	09/07/1590	Kersen en pruimen niet verkopen	PK#2826, n° 309
317	10/07/1590	Proces	PK#918, f° 16v°
318	10/07/1590	Proces	PK#918, f° 17r°
319	12/07/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 17r°
320	23/07/1590	Kuipen met water en ladders voor de deuren zetten wegens brandgevaar	PK#918, f° 17r°
321	23/07/1590	Proces	PK#918, f° 17v°
322	30/07/1590	Bepalingen over de verkoop van de wijn	PK#2826, n° 310
323	08/08/1590	Paarden, koeien en andere dieren niet kopen van soldaten	PK#918, f° 17v°
324	18/08/1590	Vrijgeleide voor de ommeegang	PK#918, f° 18r°
325	19/08/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 18r°
326	22/08/1590	Houtschepen uit Brabant moet aan de Brabantse Houtkaai liggen	PK#918, f° 18r°-18v°
327	05/09/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 18v°-19r°
328	09/09/1590	Processie om voorspoed af te smeken in de strijd tegen de ketters in Frankrijk	PK#918, f° 19r°
329	22/09/1590	Vier aangeslagen paarden	PK#918, f° 19v°
330	03/10/1590	Idem	PK#918, f° 19v°
331	19/10/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 19v°
332	28/10/1590	Victualien en eetwaren naar het leger bij Turnhout zenden	PK#918, f° 19v°-20r°
333	08/11/1590	Verbod om te vechten en samen te komen op kerkhoven en andere plaatsen	PK#2826, n° 311
334	12/11/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 20r°
335	27/11/1590	Wijn of bier niet halen in bevrijde kelders	PK#918, f° 20r°-20v°
336	20/12/1590	Rijnse wijnen op prijs gesteld	PK#2826, zonder nummer
337	20/12/1590	Boeken die in sterfhuizen gevonden worden mogen niet verkocht worden	PK#2826, zonder nummer
338	22/12/1590	Processie voor het welvaren van het land	PK#918, f° 21v°
339	22/12/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 21v°
340	24/12/1590	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 315
341	24/12/1590	Verloren obligatie	PK#918, f° 21v°-22r°
342	05/01/1591	Premie van 50 gulden over een dood gevonden kind	PK#918, f° 22r°-22v°
343	11/01/1591	Verloren obligatie	PK#918, f° 22v°
344	12/01/1591	Premie van 100 gulden voor het aanbrengen van de auteurs van 'fameuse libellen'	PK#2826, n° 317
345	12/01/1591	Proces	PK#918, f° 23r°
346	22/01/1591	Gebod op het aanmeren van de schuiten	PK#2826, n° 318
347	01/02/1591	Geen 'amonitiebrood' kopen van soldaten of bootgezellen	PK#918, f° 23v°
348	01/02/1591	Kinderen en jongeren mogen niet spelen op de kerkhoven of in de kerken als er catechismus wordt gegeven	PK#918, f° 23v°-24r°
349	15/02/1591	Meerts bier mag ingelegd worden tegen halve accijns door wie geen tapper is	PK#2826, n° 319

350	18/02/1591	Verpachting van de wijnaccijns en het dijkgeld	PK#2826, n° 320
351	06/03/1591	Regeling van de nalatenschappen	PK#918, f° 25r°
352	06/03/1591	Over de publieke verkopen in sterfhuizen	PK#918, f° 25r°
353	09/03/1591	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 321
354	09/03/1591	Verloren obligatie	PK#918, f° 24v°
355	13/03/1591	Accijns op lijnwaad betalen	PK#918, f° 25v°
356	16/04/1591	Bepaling van de hout- en koolprijzen en de accijnzen	PK#2826, n° 322
357	13/05/1591	Openstaande kelders buiten de stad moeten toegemaakt worden	PK#918, f° 25v°
358	13/05/1591	Wijnen op prijs gesteld	PK#2826, n° 324
359	15/05/1591	Verlenging van de jaarmarkt	PK#918, f° 26r°
360	17/06/1591	Premie van 50 gulden over 'fameuse libellen'	PK#918, f° 26v°
361	22/06/1591	Verloren obligatie	PK#918, f° 26v°-27r°
362	13/07/1591	Onvrije gezellen mogen niet werken als kruiwagenmakers, arbeiders...	PK#2826, n° 325
363	02/08/1591	Oproep tot aanspraak op bepaalde goederen	PK#918, f° 27v°
364	02/08/1591	Lakenaccijns en hallengeld betalen	PK#2826, n° 326
365	12/09/1591	Hoe men zich moet gedragen ten tijde van alarm	PK#2826, n° 327
366	11/10/1591	Oproep tot aanspraak op aangeslagen goederen	PK#918, f° 28v°-29r°
367	12/10/1591	Verbod op het uitroepen van 'kwade roepen'	PK#918, f° 29r°
368	19/10/1591	Jongens mogen niet vechten	PK#918, f° 30r°
369	20/10/1591	Aangeslagen goederen (geschraapt)	PK#918, f° 30v°
370	04/11/1591	Aanduiding aanlegplaats houtschepen	PK#2826, n° 328
371	08/11/1591	Proces	PK#2826, n° 329
372	13/11/1591	Wie uit het land van de vijand komt, moet zijn paspoort tonen aan de schout	PK#2826, n° 330
373	20/11/1591	Proces	PK#918, f° 31r°
374	24/11/1591	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 331
375	24/12/1591	Verbanning uitgesproken	PK#918, f° 31v°
376	17/01/1592	Proces	PK#2826, n° 332
377	07/02/1592	Verloren obligatie	PK#918, f° 31v°-32r°
378	18/02/1592	Oproep tot aanspraken tegen kolonel Verdugo	PK#918, f° 32r°
379	28/02/1592	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 334
380	02/03/1592	Verpachting van bepaalde accijnzen, imposten...	PK#918, f° 32r°
381	18/03/1592	Verloren obligatie	PK#918, f° 32v°
382	01/04/1592	Meertse bieren mogen veraccijnsd worden door wie geen tapper is	PK#918, f° 32v°
383	04/04/1592	Verloren leveringsakte	PK#918, f° 32v°-33r°
384	10/04/1592	Gebod op de visverkopers	PK#918, f° 33r°-33v°
385	10/04/1592	Wijnen en bieren niet halen uit vrije kelders	PK#2826, n° 335
386	21/04/1592	Bomen niet omhakken	PK#918, f° 33v°
387	06/06/1592	Buitenvleeshouwers mogen enkel op bepaalde tijdstippen vlees binnenbrengen	PK#918, f° 34r°-35v°

388	22/06/1592	Bepaling van de uren van de beurs	PK#2826, n° 337
389	30/06/1592	Kinderen mogen geen vuiligheid doen op straat	PK#2826, n° 340
390	30/06/1592	Kinderen mogen niet vechten	PK#2826, n° 339
391	30/06/1592	Op zon- en heiligendagen moet de jeugd naar de catechismus gaan	PK#2826, n° 338
392	01/07/1592	Gebod op de munten	PK#918, f° 37v°
393	07/07/1592	Bieren van de taverniers op prijs gesteld	PK#2826, n° 341
394	14/07/1592	'Vivres en victualien' naar het leger van kolonel Mondragon brengen	PK#2826, n° 342
395	16/07/1592	Bieren van de taverniers op prijs gesteld	PK#918, f° 36r°-36v°
396	30/07/1592	Verloren obligatie	PK#918, f° 37r°
397	18/08/1592	Pluimen niet uitvoeren	PK#2826, n° 343
398	18/08/1592	Oudkleerkopers mogen de goede lieden niet bespotten, bepalingen over de verkoop	PK#918, f° 37v°-38v°
399	22/08/1592	Processie van O.L.V. om de reconciliatie van 1585 te vieren	PK#918, f° 39r°
400	25/08/1592	Monopolie van de poeliers en boter verboden	PK#2826, n° 345
401	27/08/1592	Gebod op de paardenaccijns en de paardenmarkt	PK#2826, n° 344
402	05/09/1592	Verloren obligatie	PK#918, f° 40r°
403	11/09/1592	Kooldragersloon	PK#2826, n° 346
404	28/09/1592	Betaling van de bootgezellen van de armada op de rivier	PK#918, f° 41r°
405	17/10/1592	Restitutie van geleende goederen aan Italiaanse scheepstimmerlieden	PK#2826, n° 347
406	21/10/1592	Privaten niet ruimer in de zomer of op hete dagen	PK#918, f° 42r°
407	28/10/1592	Jongeren mogen niet vechten en tieren	PK#2826, n° 348
408	19/11/1592	Aanduiding van de plaatsen voor de verkoop van hout, stro en hooi	PK#918, f° 42v°
409	18/12/1592	Bedelaars en vagebonden moeten vertrekken	PK#2826, n° 349
410	23/12/1592	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 43v°
411	1592	Premie van 100 gulden voor wie kennis heeft over een geplande aanslag van de rebellen	PK#918, f° 43v°
412	15/01/1593	Brouwers mogen geen boekweit brouwen of bier van meer dan 16 schellingen	PK#2826, n° 350
413	03/02/1593	Op zon- en heiligendagen geen spellen spelen of met kramen staan	PK#2826, n° 351
414	09/02/1593	Accijnzen verpacht	PK#2826, n° 352
415	15/02/1593	Zout enkel verkopen met certificaat van waar het gezoden is en na eed dat het niet vervalst is	PK#2826, n° 353
416	16/02/1593	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door wie geen tapper is	PK#2826, n° 354
417	06/03/1593	Accijns van de wijnen verpacht	PK#2826, n° 355
418	26/03/1593	Visverkopers moeten het recht van 'den inhuyse' betalen	PK#918, f° 45r°

419	30/03/1593	Goederen door oudkleerkopers gekocht op de Vrijdagmarkt of in sterfhuizen mogen door goede lieden 'gecalengierd' worden	PK#2826, n° 356
420	01/04/1593	Meertse bieren mogen nog tot 15 april veraccijnsd worden	PK#918, f° 45r°
421	03/04/1593	Azijnbieren mogen niet uitgevoerd worden, behalve na toestemming	PK#2826, n° 357
422	05/04/1593	Brouwerij opgesteld door de stad waar men goed bier van 16 schellingen per aam zal brouwen	PK#918, f° 47r°-47v°
423	24/04/1593	'Meyen' niet planten	PK#918, f° 46r°-46v°
424	24/04/1593	Processie voor het welvaren van het land	PK#918, f° 47v°-48r°
425	24/04/1593	Houten 'stagien' niet vermaken of schilderen zonder voorgaande toestemming	PK#2826, n° 358
426	24/04/1593	Harde en zachte buskolen niet vermengen	PK#918, f° 48r°
427	24/04/1593	Oudkleerkopers mogen in hun kopen 'gecalengierd' worden	PK#918, f° 48v°
428	05/05/1593	'Vivres' naar het leger in de Kempen zenden	PK#2826, n° 359
429	07/05/1593	Gebod op de uren van de beurs	PK#2826, n° 360
430	13/05/1593	'Vivres' naar het leger sturen	PK#918, f° 48v°
431	16/06/1593	Verloren obligatie	PK#918, f° 49r°
432	19/06/1593	Proces	PK#918, f° 49r°
433	03/07/1593	Wijnen op prijs gesteld	PK#2826, n° 361
434	03/07/1593	Afrekenen met de Italiaanse bootgezellen	PK#918, f° 50r°-50v°
435	17/08/1593	Geroofde goederen uit het land van Waas niet kopen	PK#918, f° 50v°
436	21/08/1593	Vrijgeleide voor de ommeegang van O.L.V.	PK#918, f° 50v°
437	1593	Verloren obligatie	PK#918, f° 50v°
438	01/09/1593	Geen goederen uit Engeland toegelaten door de ziekte die er heerst	PK#918, f° 51v°-52r°
439	17/09/1593	Pretenties tot last van de Italiaanse scheepstimmerlieden invorderen	PK#918, f° 51v°
440	20/10/1593	Vee-accijns betalen vooraleer de beesten te slachten	PK#2826, n° 363
441	20/10/1593	20 aangeslagen Engelse lakens	PK#918, f° 52v°
442	06/11/1593	232 stukken gevelsteen aangeslagen	PK#918, f° 53r°
443	20/11/1593	Catechismus bijwonen	PK#2826, n° 364
444	07/12/1593	19 gekleurde lakens aangeslagen	PK#918, f° 54r°
445	08/01/1594	Processie voor de overwinning op de Turken in Hongarije	PK#2826, n° 366
446	04/02/1594	Varkens niet op straat laten lopen	PK#2826, n° 367
447	11/02/1594	Basten en linden van buiten moeten gekeurd zijn en een behoorlijke lengte hebben	PK#2826, n° 368
448	18/02/1594	Reglement voor de politie van het vee en het vlees	PK#918, f° 76r°-77r°
449	21/02/1594	Meertse bieren mogen ingelegd worden door wie geen tapper is	PK#2826, n° 369
450	22/02/1594	Proces	PK#918, f° 55v°

451	26/02/1594	Processie voor het einde van de oorlog en steun aan de aartshertog	PK#918, f° 56r°
452	12/03/1594	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 370
453	30/03/1594	Oproep tot aanspraken op de goederen van Marcus van Woonsele	PK#918, f° 56v°-57r°
454	30/03/1594	Oud ijzer mag enkel gekocht en verkocht worden door wie lid is van het smeden- of oudkleerkopersambacht	PK#2826, n° 372
455	05/04/1594	Straten, markten en vlieten niet bekommeren met tonnen, tralies...	PK#918, f° 57v°-59r°
456	07/04/1594	Gebod tegen de fraudering van de wijnaccijnzen	PK#2826, n° 373
457	13/04/1594	Proces	PK#918, f° 59r°-59v°
458	21/04/1594	Premie van 50 gulden voor wie de dieven die inbraken op het stadhuis aangeeft	PK#2826, n° 375
459	26/04/1594	Verboden met fuseën, vuurpijlen enz. te werpen	PK#2826, n° 376
460	09/05/1594	Verloren obligatie	PK#918, f° 60r°
461	18/05/1594	Hoven buiten de stad niet beroven	PK#918, f° 60r°-60v°
462	23/05/1594	Bepalingen over de intrede van de aartshertog	PK#2826, n° 377
463	24/05/1594	Pretenties ten laste van de 'peerdruyters' inbrengen	PK#918, f° 61r°
464	27/05/1594	Wijnen op prijs gesteld, regeling van de broodprijs	PK#2826, n° 378
465	03/06/1594	Proces	PK#918, f° 63r°
466	04/06/1594	Processie voor het welvaren van het land	PK#918, f° 62r°-62r°
467	13/06/1594	Regeling voor het gebruik van pistolen tijdens de inkomst van de aartshertog	PK#2826, zonder nummer
468	13/06/1594	Bepaling van de lonen van arbeiders die koffers dragen	PK#2826, zonder nummer
469	28/06/1594	Verboden te zwemmen	PK#2826, n° 380
470	18/07/1594	Verloren obligatie	PK#918, f° 63v°
471	18/07/1594	Zwemmen en baden in de vlieten en vesten verboden	PK#918, f° 63v°
472	25/07/1594	Pretenties inbrengen tot laste van de Genuese bootgezellen	PK#918, f° 64r°
473	14/08/1594	Bordelen moeten naar de Lepelstraat en Blijden Hoek verhuizen	PK#918, f° 64r°-65r°
474	30/08/1594	'Siften' uit Italië moeten eerst een octrooi krijgen	PK#918, f° 65r°-65v°
475	31/08/1594	Stenen potten en pinten moeten geijkt worden	PK#918, f° 65v°-66r°
476	09/09/1594	Zeeuwse dukaten aangeslagen	PK#918, f° 66r°-66v°
477	17/09/1594	Verloren obligatie	PK#918, f° 66v°
478	13/10/1594	Bepalingen over de beurs	PK#2826, n° 382
479	29/10/1594	Gebod op de beenhouwers	PK#2826, n° 383
480	31/10/1594	Kinderen mogen niet spelen en vechten	PK#2826, n° 384
481	23/11/1594	Licenten	PK#918, f° 67v°

482	12/12/1594	Graankopers en bakkers mogen enkel op bepaalde uren op de korenmarkten komen	PK#2826, n° 386
483	23/12/1594	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 385
484	03/01/1595	Schrafelaars mogen pas op de korenmarkt komen wanneer ze toestemming krijgen	PK#2826, n° 388
485	03/01/1595	Resten van de impositiën van de eerst vijfde penning betalen	PK#2826, n°387
486	07/01/1595	Hoe men zich moet gedragen ten tijde van alarm	PK#2826, n° 389
487	20/01/1595	Brouwerstonnen niet ontvreemden of stukzagen	PK#918, f° 69v°-70v°
488	22/01/1595	De nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#918, f° 70v°
489	28/01/1595	Bedelaars en vagebonden moeten vertrekken	PK#918, f°71r°-71v°, 72v°-73v°
490	31/01/1595	Proces	PK#918, f° 71r°
491	14/02/1595	Zijde niet bezwaren door te verven of op een andere manier	PK#918, f° 74r°
492	16/02/1595	Stadsaccijnzen verpacht	PK#918, f° 74v°
493	16/02/1595	Schippers of facteurs van vis moeten eerst tol betalen	PK#918, f° 74v°
494	26/02/1595	Verloren obligatie	PK#918, f° 72r°
495	06/04/1595	Privaten ruimte voor het einde van de maand	PK#918, f° 72r°
496	06/04/1595	Verboden met 'bussen' te schieten naar vogels binnen de palen van de stad	PK#918, f° 72v°
497	10/04/1595	Gruis, steen, hout en mest aan de Herenstraat verwijderen	PK#2826, n° 391
498	11/04/1595	Honden doodslaan	PK#918, f° 75r°
499	11/04/1595	Varkens niet op straat laten lopen	PK#918, f° 75r°
500	08/05/1595	Leden van het oudkleerkopersambacht mogen hun markten enkel op vrijdag houden	PK#918, f° 75v°
501	08/05/1595	's Nachts niet zonder licht op straat gaan	PK#918, f° 75v°
502	08/05/1595	'Quernen' en rosmolens niet gebruiken zonder kennis van het 'comptoir' van de maalaccijns	PK#2826, n° 392
503	12/06/1595	Regelingen met betrekking tot bruiloften	PK#918, f° 77r-78v°
504	13/06/1595	Wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 79v°
505	19/06/1595	Oud ijzer mag enkel gekocht worden door wie in het smeden- of oudkleerkopersambacht zit	PK#918, f° 79r°
506	26/06/1595	Vettewariers, poeliers en voorkopers van eetwaren mogen pas na 13 uur op de markten komen	PK#918, f° 79v°-80v°
507	26/06/1595	Wie groenten of fruit vent, mag de goede lieden niet beledigen	PK#918, f° 80v°-81r°
508	26/06/1595	Op zon- en heiligendagen niet schermen of gasten zetten voor 11 uur	PK#918, f° 81r°
509	1595	Oude kleren en huisraad niet opkopen wanneer de meester niet thuis is	PK#918, f° 81r°-81v°

510	15/07/1595	Generale processie voor de voorspoed van het leger, het welvaren van het land...	PK#918, f° 81v°
511	29/07/1595	Goeden en waren uit de vloot van Lillo herbodemen en herladen in schepen van schippers van deze stad	PK#918, f° 82r°
512	05/08/1595	Processie voor de overwinning bij Doulens en in Friesland	PK#918, f° 82r°
513	15/09/1595	Buskolen niet mengen	PK#918, f° 82v°-83r°
514	28/09/1595	Verloren obligatie	PK#918, f° 83r°
515	01/10/1595	Reglement voor de wolwerkers	PK#918, f° 83r°-84v°
516	06/10/1595	Regeling van de handel in ossen, vee-accijns	PK#918, f° 84v°-85r°
517	16/10/1595	Gestolen goederen uit Lier teruggeven	PK#918, f° 85r°
518	20/10/1595	Enkel graan kopen voor eigen gebruik	PK#918, f° 85r°-85v°
519	04/11/1595	Ossen nergens anders dan op de Ossenmarkt verkopen	PK#918, f° 85v°
520	08/11/1595	Enkel wie toestemming heeft, mag boeken drukken	PK#918, f° 85v°-86v°
521	10/11/1595	Vleeshouwers van buiten mogen hier enkel op bepaalde tijdstippen slachten of verkopen	PK#918, f° 86v°-87v°
522	16/01/1596	Proces	PK#918, f° 87v°-88r°
523	22/01/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 87v°
524	11/02/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 88r°
525	14/02/1596	De nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#918, f° 88r°-88v°
526	28/02/1596	Meerts bier mag ingelegd worden door burgers die geen tappers zijn, tegen halve accijns	PK#918, f° 88v°
527	08/03/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 89r°
528	08/03/1596	Imposten van de stad verpacht	PK#918, f° 89r°
529	16/03/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 89r°
530	16/03/1596	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 89v°
531	29/03/1596	Verlenging voor het inleggen van de meertse bieren	PK#918, f° 89v°
532	23/04/1596	Wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 90r°
533	29/05/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 90r°-90v°
534	31/05/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 90v°
535	24/07/1596	Besmettelijke ziekte in Frankrijk: voorzorgsmaatregelen	PK#2826, n° 393
536	29/07/1596	Loon van de arbeiders op de Werf en de Sint-Kwintensgilde	PK#918, f° 91v°-92v°
537	02/09/1596	3 dagen per week graanmarkt	PK#918, f° 92v°-93r°
538	26/09/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 93r°
539	26/09/1596	Verloren obligatie	PK#918, f° 93r°
540	03/10/1596	Maatregelen tegen de besmettelijke ziekte in Frankrijk + regels voor de verkoop van eetwaren	PK#918, f° 93v°-94v°
541	06/11/1596	Geen most of nieuwe wijn verkopen voor Kerstmis door de besmettelijke ziekte	PK#918, f° 94v°-95r°
542	09/11/1596	Proces	PK#918, f° 95r°

543	20/12/1596	Hoe men zich moet gedragen tijdens de periode van Kerstmis	PK#2826, n° 394
544	21/12/1596	Proces	PK#918, f° 96r°-96v°
545	23/12/1596	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 96r°
546	31/12/1596	Regels voor wie zich op de brug aan het Brusselshoofd begeeft	PK#918, f° 95v°
547	09/01/1597	Maatregelen tegen de haastige ziekte	PK#2826, n° 395
548	10/01/1597	Oproep naar wie iets weet over de inbraak in het inhuus	PK#2826, n° 396
549	18/01/1597	Oproep over inbeslaggenomen goederen	PK#2826, n° 397
550	06/03/1597	Reglement voor de moesmeyer	PK#918, f° 101r°-102r°
551	08/03/1597	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 398
552	08/03/1597	Verbod op dansscholen tijdens de Vasten	PK#918, f° 97r°
553	15/03/1597	Oproep over inbeslaggenomen goederen	PK#2826, n° 399
554	27/03/1597	Privaten ruimen	PK#2826, n° 400
555	28/03/1597	Specerijen niet vervalsen	PK#918, f° 98r°-99v°
556	28/03/1597	Accijnzen niet frauderen	PK#2826, zonder nummer
557	29/03/1597	Over het keuren en verkopen van de zeep	PK#2826, n° 402
558	29/03/1597	Vont opnemen van de goederen en waren waarvan de impost van de accijnzen is verpacht	PK#2826, zonder nummer
559	16/04/1597	'Pretentiën' door crediteuren Robrecht Le Muet en wijlen Elisabeth Van Zurich	PK#918, f° 99v°
560	30/04/1597	Bedelaars en andere personen uit besmette gebieden mogen niet gelogeed worden	PK#2826, n° 403
561	24/05/1597	Niet met de 'paillemaille' spelen op de vesten	PK#2826, n° 404
562	04/06/1597	Herbergiers bij de landpoorten mogen de wachten niet te drinken geven	PK#2826, n° 406
563	04/06/1597	Processie van devotie	PK#918, f° 103r°-104v°
564	07/06/1597	Verlening van de jaarmarkt	PK#918, f° 101r°
565	16/06/1597	Wijnen op prijs gesteld	PK#2826, zonder nummer
566	16/06/1597	Maatregelen tegen goederen uit besmette gebieden	PK#2826, n° 407
567	12/07/1597	Verloren obligatie	PK#918, f° 104r°
568	17/07/1597	Verboden kersen en pruimen te verkopen (pest)	PK#2826, zonder nummer
569	17/07/1597	Gebod op de honden (pest)	PK#2826, zonder nummer
570	28/07/1597	Wie goederen van baron de la Busière heeft, moet ze overbrengen aan de binnenburgemeester	PK#918, f° 104v°
571	05/08/1597	Maatregelen tegen de haastige ziekte	PK#2826, n° 410
572	16/08/1597	Verloren obligatie	PK#918, f° 105v°
573	16/08/1597	Vrijgeleide voor de O.L.V.-omwegang	PK#918, f° 105v°

574	16/08/1597	Verloren obligatie	PK#918, f° 105v°-106r°
575	28/08/1597	Maatregelen en algemeen reglement tegen de haastige ziekte	PK#918, f° 107r°-113r°
576	08/10/1597	Proces	PK#918, f° 113v°
577	11/10/1597	Brouwers mogen geen boekweit bouwen	PK#2826, n° 411
578	20/11/1597	Verloren obligatie	PK#918, f° 114v°
579	24/11/1597	Vastlegging van de bierprijzen	PK#2826, n° 412
580	24/11/1597	Verloren obligatie	PK#918, f° 114r°
581	27/11/1597	Proces	PK#918, f° 114v°
582	24/12/1597	Wijn niet halen uit bevrijdde kelders (bv. van de Munt of het kapittel)	PK#2826, n° 414
583	03/01/1598	Geen wijn halen uit vrije plaatsen	PK#2826, n° 416
584	09/01/1598	Achterstel van de impositiën van diverse penningen betalen	PK#2826, n° 415
585	1598	Generale processie om God te bidden de vrede met Frankrijk te laten duren	PK#918, f° 115v°
586	14/02/1598	Aankondiging van de verpachtingen van de accijnzen	PK#2826, n° 417
587	28/02/1598	Meertse bieren mogen door burgers die geen tappers zijn, ingelegd worden tegen halve accijns	PK#918, f° 115v°-116r°
588	28/02/1598	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 116r°-116v°
589	01/04/1598	Verlenging voor het inleggen van de meertse bieren	PK#918, f° 117r°
590	01/04/1598	Weerdribben en privaten ruimen	PK#918, f° 117r°
591	20/04/1598	Maatregelen tegen de pest	PK#2826, n° 418
592	29/04/1598	Geen lindes of bomen omhakken	PK#2826, n° 419
593	29/04/1598	Restanten van de 5 ^{de} , 10 ^e , 20 ^e en 100 ^e penning betalen	PK#918, f° 116v°
594	09/05/1598	Geen bier op vrije plaatsen halen	PK#2826, n° 420
595	31/05/1598	Brief van de aartshertog met het order het vredesverdrag met Frankrijk te publiceren	PK#918, f° 117v°
596	01/06/1598	Brief van de Raad van Brabant met hetzelfde doel	PK#918, f° 118r°
597	06/06/1598	Generale processie voor de vrede met Frankrijk	PK#918, f° 117r°-117v°
598	07/06/1598	Vrede met Frankrijk gepubliceerd voor de Statenkamer op de markt	PK#918, f° 118r°
599	17/06/1598	Verbod op het vangen van jonge vissen	PK#2826, n° 421
600	19/06/1598	Poeliers en vettewariers mogen geen monopolie vormen op de eetwaren	PK#918, f° 118v°-120v°
601	07/07/1598	Reglement voor de wijnverkopers over de betalingen van accijnzen	PK#918, f° 121r°-121v°
602	14/08/1598	Ommegang voor O.L.V. uitgesteld naar 13 september	PK#918, f° 121v°
603	17/08/1598	Vissers en anderen mogen voor hun eigen profijt geen grauwe of kleine vissen vangen	PK#918, f° 118v°

604	18/08/1598	Proces	PK#918, f° 122r°
605	25/08/1598	Verloren obligatie	PK#918, f° 122r°-122v°
606	27/08/1598	Gebod op de burgerwacht + hoe zich te gedragen in tijden van alarm	PK#2826, n° 423
607	09/09/1598	Brouwers mogen geen bier brouwen van een hogere prijs dan 20 schellingen per ton	PK#2826, n° 424
608	27/10/1598	Gebod op de spelende en vechtende kinderen	PK#2826, zonder nummer
609	29/10/1598	Verloren obligatie	PK#918, f° 123r°
610	29/10/1598	Monopolie verboden op buskolen + prijs vastgelegd	PK#2826, zonder nummer
611	12/11/1598	Verloren obligatie	PK#918, f° 123v°
612	27/11/1598	Wijnen die toekomen in schepen pas proeven, tekenen en prijzen wanneer ze gelost is op de Werf	PK#2826, n° 426
613	04/12/1598	Verloren obligatie	PK#918, f° 123r°
614	23/12/1598	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 429
615	06/02/1599	Wie pretenties heeft ten laste van soldaten moet die inbrengen	PK#918, f° 124r°
616	08/03/1599	Gebod op de graanverkoop	PK#2826, n° 430
617	13/03/1599	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 124v°
618	13/03/1599	Oude spiering niet mengen met de nieuwe	PK#918, f° 124v°-125r°
619	17/03/1599	Eetwaren op prijs gesteld	PK#2826, n° 431
620	18/03/1599	Wijnaccijns verpacht	PK#918, f° 125r°
621	20/03/1599	Bieraccijns niet frauderen	PK#2826, n° 432
622	05/05/1599	Specerijen niet vervalsen	PK#918, f° 126r°-127r°
623	08/05/1599	Verloren obligatie	PK#918, f° 127r°
624	19/05/1599	Als de klok op de Beurs luidt, moeten de kooplieden van mekaar scheiden	PK#2826, n° 433
625	05/06/1599	Vissen in de stadsvesten verboden	PK#918, f° 127v°
626	05/06/1599	Wijn of bier niet halen op vrije plaatsen	PK#2826, n° 434
627	08/06/1599	Pruimen en kersen niet verkopen	PK#918, f° 128r°
628	21/06/1599	Bedelaars van buiten mogen hier niet komen	PK#918, f° 128r°-129v°
629	03/07/1599	Wie ingeschreven is in het regiment van de schout, moet zijn regimenten verwoegen	PK#918, f° 130r°
630	03/07/1599	Proces	PK#918, f° 130r°
631	05/07/1599	Proces	PK#918, f° 130v°
632	07/07/1599	Besmettelijke ziekte in Sint-Niklaas: niemand mag van daar naar hier komen	PK#918, f° 130v°
633	07/07/1599	Rijnse wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 130v°
634	07/07/1599	Boter-, kaas-, melk- en groenmarkt gesteld op een plaats aan de Sint-Jacobskerk	PK#2826, n° 437
635	10/07/1599	Generale processie opdat de hertog met de Infante in goede gezondheid en voorspoed de oversteek mogen maken	PK#918, f° 130v°

636	27/07/1599	Besmettelijke ziekte in Sint-Niklaas: alle communicatie met de inwoners verboden	PK#2826, n° 436
637	12/08/1599	Besmettelijke ziekte in Weert en Maaseik: maatregelen	PK#918, f° 133r°
638	19/08/1599	Impost en vee-accijns niet frauderen	PK#918, f° 131v°-132r°
639	19/08/1599	Boter-, kaas-, melk- en groenmarkt gesteld op een plaats aan de oever	PK#2826, n° 438
640	21/08/1599	Ommegang voor O.L.V.	PK#2826, n° 439
641	17/09/1599	Gebod op de visitatie van het laken- en wolwerk	PK#2826, n° 440
642	13/10/1599	Verloren obligatie	PK#918, f° 133r°
643	16/10/1599	Premie van 100 gulden voor wie de auteur van een 'seditieus libel' aangeeft	PK#2826, n° 442
644	20/10/1599	Verloren obligatie	PK#918, f° 133v°
645	20/10/1599	Verloren obligatie	PK#918, f° 133v°
646	12/11/1599	Onvrije hoveniers moeten met hun vruchten op de oever staan	PK#2826, n° 443
647	07/12/1599	Voorzorgen voor brand bij de inkomst van de aartshertog	PK#2826, n° 444
648	23/12/1599	Stadsaccijnzen betalen	PK#2826, n° 445
649	31/12/1599	Wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 134r°
650	19/01/1600	Verloren obligatie	PK#918, f° 134r°
651	28/02/1600	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#2827, n° 447
652	28/02/1600	'Geldspecien' niet kopen; reglement over de betalingen op de beurs	PK#2827, n° 448
653	04/03/1600	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 135r°-136v°
654	16/03/1600	Proces	PK#918, f° 135v°
655	29/04/1600	Premie van 100 gulden over een dood gevonden kind	PK#2827, n° 449
656	29/04/1600	Premie van 100 gulden over een dood gevonden kind	PK#918, f° 136r°
657	18/05/1600	Vagebonden en Lediggangers die aan huizen breken en de goede lieden beroven, moeten naar de galeien gezonden worden	PK#918, f° 136v°
658	10/07/1600	Verloren obligatie	PK#918, f° 136v°
659	1600	Proces	PK#918, f° 137r°
660	15/07/1600	Generale processie om te bidden voor de overwinning van de hertog	PK#918, f° 137r°
661	24/07/1600	Bomen op de vesten niet beschadigen	PK#918, f° 137v°
662	02/08/1600	Verloren obligatie	PK#918, f° 137v°
663	05/08/1600	Schouwgeld betalen	PK#918, f° 138r°
664	26/08/1600	Schouwgeld betalen	PK#2827, n° 451
665	29/08/1600	Verloren obligatie	PK#918, f° 138r°
666	07/10/1600	Kinderen mogen niet vechten	PK#918, f° 142r°

667	30/10/1600	Poeliers en vettewarriers mogen geen monopolie vormen op eetwaren	PK#2827, n° 452
668	30/10/1600	Gebod op de bedelaars en vreemde leerjongens	PK#918, f° 139v°-140v°
669	10/11/1600	Verloren obligatie	PK#918, f° 140v°
670	20/11/1600	Verloren obligatie	PK#918, f° 140v°
671	20/11/1600	Verloren 'condempnatie volontair'	PK#918, f° 141r°
672	20/12/1600	Gebod op munten en 'asignatiën'	PK#918, f° 141r°-141v°
673	21/12/1600	Bevestiging van de ordonnantie van 28/02/1600	PK#2827, n° 453
674	23/12/1600	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 454
675	03/01/1601	Premie van 100 guldens wegens vernielingen in de O.L.V.-kerk	PK#2827, n° 455
676	11/01/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 141v°-142r°
677	29/01/1601	Soldaten van het regiment van kolonel Grison moeten tegen zonsopgang vertrekken	PK#918, f° 142v°
678	10/02/1601	Stadsaccijnzen verpacht	PK#2827, n° 457
679	20/02/1601	Proces	PK#2827, n° 458
680	20/02/1601	Burgers die geen tappers zijn, mogen meertse bieren inleggen tegen halve accijns	PK#918, f° 143r°-143v°
681	02/03/1601	Impost op brandhout en kolen	PK#918, f° 143v°-144r°
682	02/03/1601	Drafmanden en kalkmanden moeten een bepaalde grootte en diepte hebben	PK#2827, n° 459
683	10/03/1601	Wekelijkse zaterdagse paardenmarkt zal herbeginnen	PK#2827, n° 460
684	10/03/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 144r°-144v°
685	24/03/1601	Processie voor het welvaren van het land en het bekomen van een algemene vrede	PK#918, f° 144v°
686	24/03/1601	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 145r°
687	12/04/1601	Regeling terugkeer gevangen uit Sluis en Duinkerke	PK#918, f° 145r°
688	14/04/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 145v°
689	18/04/1601	Vissen in de stadsvesten verboden	PK#2827, n° 461
690	27/04/1601	Gebod op het omhakken van bomen	PK#2827, n° 462
691	12/05/1601	Zeepaccijns betalen	PK#918, f° 147r°
692	14/05/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 146v°-147r°
693	17/05/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 147v°
694	17/05/1601	Proces	PK#918, f° 147v°-148r°
695	18/05/1601	Hoe men de lakens moet strekken	PK#918, f° 148r°-149r°
696	08/06/1601	Wijnen van de herbergiers op prijs gesteld	PK#2827, n° 464
697	23/06/1601	Verlenging van de Sinksenmarkt	PK#918, f° 149v°
698	23/06/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 149v°

699	20/07/1601	Verbod op de verkoop van kleine kersen en pruimen + voorzieningen tegen brand	PK#918, f° 150r°
700	13/08/1601	Verloren obligatie	PK#918, f° 150r°
701	18/08/1601	Vrijgeleide voor de O.L.V.-processie	PK#918, f° 150v°
702	23/08/1601	Proces	PK#2827, n° 466
703	11/09/1601	Vreemde leprozen moeten vertrekken + reglement voor ingeboren leprozen	PK#2827, n° 467
704	13/10/1601	Geen bier of wijn halen op vrije plaatsen	PK#2827, n° 469
705	06/11/1601	Proces	PK#918, f° 151r°
706	10/11/1601	Proces	PK#918, f° 151r°-151v°
707	13/11/1601	Geen weddenschappen sluiten over de veroveringen van steden, landen...	PK#2827, n° 470
708	21/12/1601	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 152r°
709	09/01/1602	Proces	PK#918, f° 152r°
710	31/01/1602	Verloren obligatie	PK#918, f° 152v°
711	04/02/1602	Kinderen en jongens mogen niet vechten en spelen op publieke plaatsen	PK#2827, n° 471
712	04/02/1602	Loon van de boden naar Brussel	PK#918, f° 152v°-156r°
713	08/02/1602	Stadsaccijnzen verpacht	PK#2827, n° 472
714	18/02/1602	Straf voor wie een roddel verder verspreid dat een vrouw duivels heeft gebaard	PK#2827, n° 473
715	26/02/1602	Meertse bieren mogen ingelegd door burgers die geen tappers zijn tegen halve accijns	PK#2827, n° 474
716	12/06/1602	Verboden te zwemmen	PK#2827, n° 475
717	19/06/1602	Registers, pakken, stukken, munimenten... van Wouwe die hier berusten, moeten worden overhandigd aan de binnenburgemeester	PK#918, f° 157r°
718	20/06/1602	Fameuse libellen tegen de koning en het katholicisme: niemand mag ze tonen + ze moeten binnengebracht worden	PK#918, f° 157v°
719	13/08/1602	Maatregelen tegen de haastige ziekte in Amsterdam	PK#2827, n° 476
720	02/09/1602	Maatregelen tegen de haastige ziekte in Amsterdam	PK#2827, n° 477
721	08/10/1602	Verbod op het houden van samenkomsten om te dobbelen en dergelijke meer	PK#2827, n° 478
722	08/10/1602	Verloren obligatie	PK#918, f° 159r°-159v°
723	31/10/1602	Gebod op de verkoop van het hout en de kolen	PK#2827, n° 479
724	24/12/1602	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 480
725	15/01/1603	Verloren wisselbrief	PK#918, f° 159v°-160r°
726	31/01/1603	Gebod op de notarissen	PK#2827, n° 481
727	15/02/1603	Stadskind Arnout Spelders	PK#918, f° 160v°

728	28/02/1603	Burgers die geen tappers zijn, mogen meeste bieren inleggen tegen halve accijns	PK#2827, n° 482
729	01/03/1603	Graan niet uitvoeren naar de vijand	PK#918, f° 160v°
730	01/03/1603	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 161v°
731	08/03/1603	Burgers die geen tappers zijn, mogen meertse bieren inleggen tegen halve accijns	PK#2827, n° 483
732	18/03/1603	Munten die alhier verboden zijn niet uitgeven	PK#2827, n° 484
733	05/04/1603	Geen beledigende liederen zingen	PK#2827, n° 485
734	16/04/1603	Vrijwillige veroordeling	PK#918, f° 162v°
735	18/04/1603	Geen varkens houden in de stad	PK#2827, n° 486
736	29/04/1603	Geen bomen omhakken	PK#2827, n° 487
737	21/05/1603	Proces	PK#918, f° 162v°-163r°
738	24/05/1603	Gebod op de controle op uitgevoerde bieren	PK#2827, n° 489
739	27/05/1603	Reglement voor de scheepvaart naar Lillo	PK#918, f° 163r°-163v°
740	13/06/1603	Wijnen op prijs gesteld	PK#2827, n° 490
741	20/06/1603	Verloren obligatie	PK#918, f° 164v°
742	21/06/1603	Stadsaccijns op de azijnbieren niet frauderen	PK#918, f° 165r°
743	25/06/1603	Proces	PK#918, f° 165v°
744	01/07/1603	Water voor de deuren zetten door de aanhoudende droogte	PK#2827, n° 491
745	04/08/1603	Victualiën naar het legen in Hoogstraten zenden	PK#2827, n° 492
746	06/08/1603	Verloren obligatie	PK#918, f° 166r°
747	06/08/1603	Vernieuwing van het gebod op de pest van 28/08/1597	PK#918, f° 166r°
748	06/08/1603	Herbergiers mogen geen bier of wijn halen in bepaalde kelders	PK#2827, n° 493
749	14/08/1603	Proces	PK#918, f° 166v°
750	14/08/1603	Proces	PK#918, f° 167r°
751	14/08/1603	Enkel poorters ontvangen in de ambachten	PK#918, f° 167v°
752	19/08/1603	Geen latten aftrekken van de huizen waar pest is vastgesteld	PK#918, f° 167r°
753	20/08/1603	Wie besmet is met de haastige ziekte mag enkel buiten gaan wanneer hij/zij een witte roede draagt	PK#918, f° 167v°
754	20/08/1603	Honden doodslaan, hondenslager niets misdoen	PK#918, f° 167v°-168r°
755	12/09/1603	Verloren obligatie	PK#918, f° 168r°-168v°
756	16/09/1603	Verloren obligatie	PK#918, f° 168v°
757	10/10/1603	Verbod op dansscholen en beperkingen op bruiloften (pest)	PK#2827, n° 494
758	20/10/1603	Latten niet van de deuren trekken (pest)	PK#2827, n° 496
759	20/10/1603	Samenkomsten en vechtpartijen door jongens verboden	PK#2827, n° 495
760	25/10/1603	Algemene viering voor Sint-Maarten	PK#2827, n° 497
761	29/10/1603	Aangeslagen kleren	PK#918, f° 169v°

762	07/11/1603	Maatregelen tegen de pest + bedelaars moeten vertrekken	PK#918, f° 169v°-170v°
763	29/11/1603	Processie van dankzegging voor het eind van het beleg van 's Hertogenbos	PK#918, f° 170v°
764	02/12/1603	Niet op straat spelen met 'paillemaillen' en kolven	PK#2827, n° 498
765	09/12/1603	Verloren obligatie	PK#918, f° 170v°-171r°
766	15/12/1603	Proces	PK#918, f° 171r°-171v°
767	23/12/1603	Verbod op het omkopen van officieren	PK#918, f° 171v°
768	24/12/1603	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 171v°-172r°
769	31/12/1603	Aanstelling van 4 knapen om overtreders van de geboden op de pest op te pakken	PK#2827, n° 499
770	05/01/1604	Proces	PK#2827, n° 500
771	19/01/1604	Proces	PK#2827, n° 501
772	27/01/1604	Verloren obligatie	PK#918, f° 173r°
773	10/02/1604	Verpachting van de stadsaccijnzen	PK#2827, n° 502
774	28/02/1604	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door wie geen tapper is	PK#2827, n° 503
775	13/03/1604	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 504
776	02/04/1604	Vreemde bedelaars en lediggangers moeten vertrekken + reglement voor de bedelaars die hier geboren zijn	PK#918, f° 173r°-173v°
777	29/04/1604	Lindebomen niet omhakken + 'meyen' niet planten	PK#918, f° 174r°
778	22/05/1604	Processie generaal	PK#2827, n° 505
779	01/06/1604	Verbod op weddenschappen aangaande de oorlog	PK#2827, n° 506
780	19/06/1604	Sinksenmarkt verlengd	PK#918, f° 174v°
781	30/06/1604	Eetwaren (boter, gevogelte...) niet tegengaan op te kopen	PK#2827, n° 507
782	12/07/1604	Zwemmen en baden in de vlieten en vesten verboden	PK#2827, n° 508
783	14/07/1604	Aanduiding verkoopplaat peperkoekhouders	PK#918, f° 175r°
784	14/07/1604	Verbod op de verkoop van kleine kersen en pruimen	PK#918, f° 175r°
785	03/08/1604	Verloren obligatie	PK#918, f° 175r°
786	14/08/1604	Aanstelling personen om het vertrek van bedelaars af te dwingen	PK#2827, n° 509
787	15/09/1604	Proces	PK#918, f° 175v°
788	15/09/1604	Proces	PK#918, f° 175v°
789	16/09/1604	Verbod op het uitspreken van oproerige woorden en schandalige proposten tegen God en zijn heiligen	PK#2827, n° 510
790	24/09/1604	Onvrije hoveniers en mandenmakers mogen hier niet leuren met hun goederen	PK#2827, n° 511
791	09/10/1604	Uitspraak proces 15/09/1604	PK#918, f° 176v°

792	20/10/1604	Paspoort tonen door wie uit landen van de vijand komt	PK#2827, n° 512
793	30/10/1604	Processie van devotie voor de vrede tussen Spanje, de Nederlanden en Engeland	PK#918, f° 177v°
794	31/10/1604	Vrede met Engeland gepubliceerd	PK#918, f° 178r°-178v°
795	1604	Brief van de aartshertogen om het verdrag met Engeland te publiceren	PK#918, f° 178v°
796	12/11/1604	Maatregelen tegen de pest	PK#2827, n° 513
797	1604	Verloren obligatie	PK#918, f° 179r°-179v°
798	23/11/1604	Katoen of wel niet vervalsen	PK#2827, n° 514
799	23/11/1604	Poorten sluiten na het verlaten van de poortklok	PK#2827, n° 515
800	02/12/1604	Publicatie van de artikelen voor de vernieuwing van de koopmanshandel met Frankrijk	PK#2827, n° 516
801	22/12/1604	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 517
802	05/01/1605	Herbergiers mogen geen gasten houden na 22 uur in de winter en na 23 uur in de zomer	PK#918, f° 181v°
803	12/01/1605	Reglement voor de graanverkoop	PK#2827, n° 519
804	12/01/1605	Wijn van de taverniers op prijs gesteld	PK#918, f° 181v°-182r°
805	10/02/1605	Stadsaccijnzen verpacht	PK#918, f° 182v°
806	17/02/1605	Verloren obligatie	PK#918, f° 182r°
807	26/02/1605	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door wie geen tapper is	PK#2827, n° 520
808	08/03/1605	Verbod op de verkoop van vlees in de Vasten, behalve na toestemming van de commissaris	PK#2827, n° 521
809	12/03/1605	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 522
810	01/04/1605	Proces	PK#918, f° 183r°
811	05/04/1605	Reglement voor het bereiden en rekken van het laken	PK#918, f° 183v°-185r°
812	13/04/1605	Proces	PK#918, f° 183r°-183v°
813	13/04/1605	Proces	PK#918, f° 183r°-183v°
814	23/04/1605	Verloren obligatie	PK#918, f° 185v°
815	14/05/1605	Proces	PK#918, f° 185v°
816	17/05/1605	Burgers moeten zich gewapend houden daar de vijand zich te land en te water rond de stad bevindt	PK#918, f° 185v°-186r°
817	04/06/1605	Geen wijn of bier tappen op de brug over de Schelde	PK#2827, n° 523
818	07/06/1605	Verloren obligatie	PK#918, f° 186v°
819	13/06/1605	Regeling voor de renten	PK#918, f° 186v°-187v°
820	20/06/1605	Verloren obligatie	PK#918, f° 187v°

821	22/06/1605	Pest: maatregelen tegen besmette buitenlieden	PK#918, f° 187v°-188r°
822	22/06/1605	Vensters langs de Schelde moeten voorzien worden van ijzeren stangen	PK#918, f° 188r°-188v°
823	01/07/1605	Geen witte kolen, bedorven vruchten, kersen en pruimen verkopen (pest)	PK#2827, n° 524
824	09/07/1605	Na het luiden van de klok op de beurs moeten de kooplieden scheiden	PK#918, f° 188v°-189r°
825	11/07/1605	Proces	PK#918, f° 189r°
826	12/07/1605	Hoe burgers zich moeten gedragen als de vijand zich voor de stad vertoont	PK#918, f° 189r°-190v°
827	12/08/1605	Reglement voor de zaadverkopers	PK#918, f° 192r°
828	25/08/1605	Zijde niet verzwaren, mengen of vervalsen	PK#2827, n° 525
829	03/09/1605	Maatregelen tegen de pest	PK#2827, n° 526
830	12/09/1605	Bepalingen over het zaad van de smoutslagers	PK#2827, n° 527
831	15/09/1605	Premie van 100 gulden over wie vensters stuk wierp in het huis van de kapitein	PK#918, f° 192r°-192v°
832	27/09/1605	Oproep naar aanspraken op een diamanten ring	PK#918, f° 192v°-193r°
833	28/09/1605	Premie van 50 gulden tegen fameuse libellen	PK#2827, n° 528
834	03/10/1605	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#2827, n° 529
835	04/10/1605	Verloren obligatie	PK#918, f° 193r°
836	29/10/1605	Sint-Martensvuren verboden	PK#2827, n° 530
837	21/11/1605	Burgers die vrijgesteld zijn moeten geen tol betalen	PK#918, f° 194r°
838	22/11/1605	Premie van 1000 voor een proces	PK#918, f° 193v°
839	22/12/1605	Proces	PK#918, f° 194r°
840	22/12/1605	Proces	PK#918, f° 194r°
841	22/12/1605	Proces	PK#918, f° 194r°
842	22/12/1605	Bepaling van de verkoopplaats voor hout, stro en hooi	PK#2827, n° 533
843	23/12/1605	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 532
844	10/01/1606	Zes kapellen aangewezen voor de leerscholen van kinderen, aanwezigheid verplicht	PK#2827, n° 536
845	16/01/1606	Oproep naar aanspraak op een verloren paard	PK#918, f° 195r°
846	30/01/1606	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#918, f° 196r°
847	30/01/1606	Schoenmakers en huidevetters mogen geen leder versnijden tot schoenen	PK#918, f° 196r°
848	03/02/1606	Verpachting van de stadsaccijnzen	PK#2827, n° 538
849	02/1606	Verloren obligatie	PK#918, f° 196r°
850	16/02/1606	Wie landen in de polder bezit, moet die op zijn naam in het landboek zetten	PK#918, f° 196v°
851	25/02/1606	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 539
852	14/03/1606	Premie van 50 gulden voor wie de moordenaar van Jan Bouchet aangeeft	PK#918, f° 196v°
853	30/03/1606	Proces	PK#918, f° 197r°

854	30/03/1606	Grote schade door een storm: ambachtslui mogen hun prijzen niet optrekken	PK#2827, n° 540
855	08/04/1606	Vleeshouwers van buiten mogen enkel op bepaalde tijden vlees verkopen	PK#918, f° 197v°
856	09/05/1606	Bordelen en hun inwoners moeten naar de Lepelstraat en Blijdenhoek verhuizen	PK#918, f° 198r°-198v°
857	13/05/1606	Verboden afval in de ruien te werpen	PK#2827, n° 541
858	01/06/1606	Proces	PK#918, f° 198v°
859	01/06/1606	Proces	PK#918, f° 199°
860	07/06/1606	's Nachts niet vissen in de vesten	PK#2827, n° 542
861	07/06/1606	50 gezouten huiden aangeslagen	PK#918, f° 199°
862	10/06/1606	Bordelen en hun inwoners moeten naar de Lepelstraat en Blijdenhoek verhuizen	PK#918, f° 199v°
863	06/07/1606	Gebod op de verkoop van het graan en het bakken van het brood	PK#918, f° 200r°-200v°
864	08/07/1606	Ruien reinigen	PK#918, f° 200v°
865	27/07/1606	Verloren obligatie	PK#918, f° 201r°
866	27/07/1606	Proces	PK#918, f° 201r°
867	19/08/1606	Niet 'rafelen', 'tuyschen' of loterijen houden op straat	PK#918, f° 201v°
868	22/08/1606	Oproep over een verloren kind uit Brussel	PK#2827, n° 543
869	07/09/1606	Verloren obligatie	PK#918, f° 201v°
870	07/10/1606	Verloren obligatie	PK#918, f° 202r°
871	17/10/1606	Proces	PK#918, f° 202r°
872	27/10/1606	Proces	PK#2827, n° 544
873	14/11/1606	Stadskind Matthias Ximenez	PK#918, f° 202v°
874	28/11/1606	Proces	PK#2827, n° 545
875	29/11/1606	Proces	PK#918, f° 203r°
876	13/01/1607	Proces	PK#918, f° 203r°
877	13/01/1607	'Rafelen', 'tuyschen' en loterijen op straat verboden	PK#918, f° 203v°
878	19/01/1607	Wijnen op prijs gesteld	PK#918, f° 204v°
879	10/02/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 204v°
880	15/02/1607	Stadsaccijnzen verpacht	PK#918, f° 203v°
881	23/02/1607	Verbod op 'fameuse libellen en pasquillen'	PK#2827, n° 548
882	28/02/1607	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijnzen door burgers die geen tappers zijn	PK#2827, n° 549
883	07/03/1607	Proces	PK#2827, n° 550
884	03/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 205v°
885	10/03/1607	Vaststelling van de lonen van de makelaars	PK#2827, n° 551
886	22/03/1607	Boteraccijns betalen	PK#2827, n° 552
887	1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 206r°-206v°
888	04/05/1607	Proces	PK#918, f° 206v°
889	15/05/1607	Soldaten moeten naar hun vaandels vertrekken	PK#2827, zonder nummer
890	19/05/1607	Niet wandelen op het platteland en in de dorpen	PK#2827, n° 554

891	06/06/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 207r°
892	13/06/1607	Niet 'tuysschen' op de beurs	PK#918, f° 207
893	16/06/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 207v°
894	17/07/1607	Kinderen mogen niet vechten	PK#2827, n° 557
895	23/07/1607	Gebod op de munten	PK#2827, n° 558
896	01/08/1607	Maatregelen tegen de duurte van het graan	PK#2827, n° 559
897	06/08/1607	Verbod op de vangst van grauwe vissen	PK#918, f° 208r°
898	06/08/1607	Maatregelen tegen de pest in Keulen	PK#918, f° 208v°
899	18/08/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 208v°
900	18/08/1607	Proces	PK#918, f° 208v°
901	30/08/1607	Varkens verkopen op de Ossenmarkt	PK#918, f° 209v°
902	24/09/1607	Vonnis uit Brecht over het verkopen van enkele goederen gepubliceerd	PK#918, f° 209r°
903	19/10/1607	Zotten en onnozelen niet kwellen of vuil naar hen gooien	PK#918, f° 209r°-209v°
904	19/10/1607	Geen geschenken of maaltijden vragen aan de inkomelingen in de ambachten	PK#918, f° 209v°
905	29/10/1607	Proces	PK#918, f° 210r°
906	30/10/1607	Proces	PK#2827, n° 561
907	05/11/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 210r°-210v°
908	07/11/1607	Oproep naar aanspraken op inbeslaggenomen goederen	PK#918, f° 210v°
909	08/11/1607	Proces	PK#2827, n° 562
910	15/11/1607	Verloren obligatie	PK#918, f° 210v°
911	17/11/1607	Reglement voor de vettewariers	PK#2827, n° 563
912	22/11/1607	Oproep naar aanspraken op inbeslaggenomen goederen	PK#2827, n° 564
913	22/11/1607	Maatregelen tegen de pest in Diest	PK#918, f° 211r°
914	27/11/1607	Reglement voor de vettewariers	PK#918, f° 211r°
915	07/12/1607	Premie van 50 gulden over een dood gevonden kind	PK#2827, n° 565
916	15/12/1607	Valse en oproerige tijdingen niet strooien	PK#2827, n° 567
917	22/12/1607	Uitvoering richtlijn aartshertogen over vonnissen tegen kooplieden	PK#2827, n° 568
918	16/01/1608	Proces	PK#2827, n° 569
919	12/02/1608	Mensen die verbannen zijn niet laten overnachten	Folio 213 ontbreekt
920	13/05/1608	Aangeslagen koffer met Hollandse munten	Folio 213 ontbreekt
921	27/06/1608	Bedelen zonder teken verboden	PK#2827, n° 570
922	28/06/1608	Oproep naar aanspraken op de rekeningen van wijlen Cornelius de Robiano	Folio 213 ontbreekt
923	12/07/1608	Honden doodslaan, de hondenslager niets misdoen	PK#918, f° 214v°
924	18/07/1608	Proces	PK#918, f° 214v°
925	29/07/1608	Vissen in de stadsvesten verboden	PK#918, f° 214v°-215r°
926	01/08/1608	Brabants koren moet op de Brabantse Korenmarkt verkocht worden	PK#918, f° 216r°

927	02/08/1608	Proces	PK#918, f° 216r°
928	03/08/1608	Verplicht aantal huizen tussen en brouwerij en herberg op fraude te voorkomen	PK#918, f°216v°
929	04/08/1608	Water voor de deuren zetten door de aanhoudende droogte	PK#918, f° 215r°
930	04/08/1608	Zwemmen in de ruien en vesten verboden	PK#918, f° 215r°
931	04/08/1608	Slotenmakers mogen enkel sleutels namaken die ze uit handen van de meester kregen	PK#918, f° 215r°-215v°
932	04/08/1608	Bepaling van de verkoopplaats van kolen	PK#918, f° 215v°
933	1608	Verloren obligatie	PK#918, f° 216v°
934	13/09/1608	Verloren obligatie	PK#918, f° 216v°
935	26/09/1608	Gebod op de verkoop en koop van de boter	PK#918, f° 217r°
936	09/10/1608	Brandewijnaccijns niet frauderen	PK#918, f° 217v°
937	15/10/1608	Gebod op de verkoop van het vee en de beesten	PK#918, f° 218r°-218v°
938	16/10/1608	Verloren obligatie	PK#918, f° 218v°
939	17/10/1608	Processie van devotie tot welvaren van het land	PK#918, f° 218v°-219r°
940	21/10/1608	Gebod op het rekken en strekken van de lakens en wollenwerk	PK#918, f° 219r°
941	19/11/1608	Gebod op de keuring en verkoop van de vis	PK#918, f° 219v°
942	02/12/1608	Vaststelling van de bierprijzen	PK#918, f° 220r°
943	13/12/1608	Vaststelling van de bierprijzen	PK#918, f° 220r°
944	20/12/1608	Stadsaccijnzen betalen	PK#918, f° 220r°
945	10/01/1609	Verloren blanc	PK#918, f° 220v°
946	10/01/1609	Leuvense en andere binnenlandse bieren mogen niet duurder verkocht worden dan de Antwerpse	PK#918, f° 220v°
947	25/02/1609	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#918, f° 220v°
948	03/03/1609	Proces	PK#918, f° 221r°
949	13/03/1609	Verloren obligatie	PK#918, f° 221r°
950	14/04/1609	Wapenstilstand voor 12 jaar alhier gepubliceerd in aanwezigheid van de ambassadeurs van Frankrijk en Engeland	PK#918, f° 222r°
951	23/04/1609	Verloren obligatie	PK#918, f° 221v°
952	24/04/1609	Premie van 25 gulden voor wie de persoon aangeeft die een lijk van de galg haalde	PK#918, f° 221v°
953	25/04/1609	'Meyen' niet planten, linden en andere bomen niet beschadigen	PK#2827, n° 571
954	14/05/1609	In de kerken enkel komen met bedekt hoofd, er geen schandaal doen	PK#918, f° 222v°
955	23/05/1609	Verloren obligatie	PK#918, f° 222v°
956	23/05/1609	Reglement voor het overzetten van mensen over het water	PK#918, f° 222v°-223r°
957	05/06/1609	Proces	PK#918, f° 223r°
958	06/06/1609	Geen putten maken, zavel uitgraven of stenen wegnemen van het galgenveld in Berchem	PK#918, f° 223r°

959	13/06/1609	Zich met reverentie en eerbied in de kerken gedragen	PK#918, f° 223r°
960	22/06/1609	Bedelaars en lediggangers moeten vertrekken	PK#918, f° 223v°-224r°
961	01/07/1609	Zoutaccijns niet frauderen	PK#918, f° 224v°
962	14/07/1609	Verloren obligatie	PK#918, f° 224v°
963	13/08/1609	Proces	PK#2827, n° 572
964	31/09/1609	Vervalste obligatie niet aannemen	PK#918, f° 225r°-225v°
965	08/10/1609	Proces	PK#918, f° 225v°
966	19/10/1609	Proces	PK#918, f° 226r°
967	21/10/1609	Biertonnen van Mechelen en andere omliggende plaatsen moeten gebrand zijn met het teken van de stad	PK#918, f° 225v°
968	22/10/1609	Gebod op de verkoop van boter, kaas en andere waren door wie niet in Antwerpen woont	PK#918, f° 226r°-226v°
969	27/10/1609	Premie van 600 gulden tegen wie de daders aangeeft die het beeld van O.L.V. vernielde aan het Jezüietencollege	PK#918, f° 226v°-227r°
970	13/11/1609	Wie hier komt wonen, moet dat melden aan de schout	PK#918, f° 227r°
971	28/11/1609	Verloren obligatie	PK#918, f° 227r°
972	12/12/1609	Proces	PK#918, f° 227v°
973	12/12/1609	Proces	PK#918, f° 227v°
974	12/12/1609	Proces	PK#918, f° 227v°
975	01/02/1610	Nachtwerkers moeten het beer in het Sint-Jansvliet storten en nergens anders	PK#918, f° 228r°
976	01/02/1610	Proces	PK#918, f° 228r°
977	03/02/1610	Proces	PK#2827, n° 573
978	11/02/1610	Oude haring niet mengen met de nieuwe	PK#2827, n° 574
979	19/02/1610	Bepaling van de verkoopplaats van hout, stro en hooi	PK#918, f° 228v°
980	20/02/1610	Sinksenmarkt van Bergen (Henegouwen) op een andere dag gelegd door hunne hoogheden	PK#918, f° 228v°
981	27/02/1610	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#2827, n° 575
982	06/03/1610	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 576
983	11/03/1610	Wijnen op prijs gesteld	PK#2827, n° 577
984	12/03/1610	Reglement voor het rekken en strekken van het laken	PK#2827, n° 578
985	13/03/1610	Verloren obligatie	PK#918, f° 229r°
986	06/04/1610	Was en waswerken niet vervalsen	PK#918, f° 230r°-230v°
987	29/04/1610	Binnen 500 passen rondom de stad geen gebouwen, bomen of hagen zetten, binnen 200 enkel hoven en fruitbomen aanleggen	PK#2827, n° 580

988	15/05/1610	Proces	PK#918, f° 231r°
989	15/05/1610	Proces	PK#918, f° 231v°
990	15/05/1610	Verloren obligatie	PK#918, f° 235v°
991	22/05/1610	Tollen van Rupelmonde en Rumst	PK#2827, n° 581
992	1610	Paardenaccijns niet frauderen	PK#918, f° 232r°-232v°
993	25/05/1610	Brandewijnaccijns niet frauderen	PK#2827, n° 583
994	25/05/1610	Garnalen niet verkopen	PK#2827, n° 582
995	26/05/1610	Zout, vis en haring niet binnenbrengen zonder de consumptierechten te betalen	PK#918, f° 232v°
996	28/05/1610	Proces	PK#918, f° 233r°
997	09/06/1610	Proces	PK#2827, n° 584
998	25/06/1610	Proces	PK#2827, n° 585
999	28/06/1610	Varkens niet op de straten laten lopen	PK#2827, n° 586
1000	1610	Verloren obligatie	PK#918, f° 235v°
1001	26/07/1610	Proces	PK#2827, n° 587
1002	26/07/1610	Proces	PK#2827, n° 588
1003	28/07/1610	Kinderen mogen niet vechten op straten en markten	PK#2827, n° 589
1004	30/07/1610	Ommegangen, processies en andere publieke activiteiten moeten bijgewoond worden door de dekens van de ambachten	PK#918, f° 237r°
1005	31/08/1610	Bepaling van de marktplaats voor goederen uit Holland, Zeeland en andere plaatsen	PK#918, f° 237r°-237v°
1006	13/09/1610	Lege en vervallen erven binnen de stad moeten opgebouwd worden tegen Bamis volgend jaar	PK#918, f° 238v°-239r°
1007	1610	Autorisatie van het Hof om het vorige gebod uit te voeren	PK#918, f° 239r°
1008	22/09/1610	Gebod op de poortersneringen	PK#2827, n° 590
1009	25/09/1610	Zaad niet opkopen dat voor de smoutslagers dient	PK#2827, n° 591
1010	28/09/1610	Proces	PK#2827, n° 592
1011	30/09/1610	's Nachts niet op de straten gaan zonder licht	PK#2827, n° 593
1012	02/10/1610	Verloren obligatie	PK#918, f° 240r°-240v°
1013	04/10/1610	Buitenvlees dat niet vrij is onder het ambacht, niet invoeren	PK#2827, n° 594
1014	04/11/1610	Houtbrekers die niet vrij zijn onder een ambacht, mogen hier geen hout verkopen	PK#2827, n° 595
1015	20/11/1610	Proces	PK#2827, n° 596
1016	26/11/1610	Proces	PK#2827, n° 597
1017	26/11/1610	Proces	PK#918, f° 243r°
1018	23/12/1610	Stadsaccijnzen betalen	PK#2827, n° 599
1019	24/12/1610	Geen nieuwjaren geven aan wie in dienst van de stad of de heer is	PK#2827, n° 598
1020	04/01/1611	Proces	PK#2828, n° 600
1021	10/01/1611	Wijnen op prijs gesteld	PK#2828, n° 601

1022	15/01/1611	Witte bieren moeten maar 3 gulden 1 stuiver accijns betalen	PK#2828, n° 602
1023	24/01/1611	Premie van 25 voor wie aangeeft wie over de palissaden is geklommen	PK#2828, n° 603
1024	27/01/1611	Verloren obligatie	PK#918, f° 244v°-245r°
1025	14/02/1611	Nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#2828, n° 604
1026	16/02/1611	Premie van 25 gulden voor wie aangeeft wie met stenen naar Spanjaarden heeft geworpen	PK#2828, n° 605
1027	28/02/1611	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#2828, n° 606
1028	02/03/1611	Proces	PK#2828, n° 607
1029	05/03/1611	Stadsaccijnzen betalen	PK#2828, n° 608
1030	17/03/1611	Schippers moeten de kaaiaccijns betalen	PK#2828, n° 609
1031	08/04/1611	Proces	PK#918, f° 247r°
1032	08/04/1611	Proces	PK#918, f° 247r°
1033	13/04/1611	Brouwerijen mogen door particulieren niet opgericht worden in hun huis	PK#2828, n° 610
1034	14/04/1611	Aanduiding ligplaats voor de schepen naar Dordrecht	PK#2828, n° 611
1035	19/04/1611	Brouwers moeten zich reguleren naar het gebod van 15 januari 1611	PK#918, f° 248r°-250r°
1036	29/04/1611	'Meyen' niet planten, linden en andere bomen niet beschadigen	PK#2828, n° 613
1037	29/04/1611	Zondagsscholen moeten bijgewoond worden door de kinderen	PK#918, f° 250r°-250v°
1038	07/05/1611	Verloren assurantie	PK#918, f° 250v°
1039	09/05/1611	Geen dode beesten of andere vuiligheid dumpen in de 'drenck' buiten de Sint-Jorispoort	PK#918, f° 250v°-251r°
1040	19/05/1611	Premie van 100 gulden voor wie aangeeft wie de kapel van de Lazarij heeft beroofd	PK#2828, n° 614
1041	19/05/1611	Proces	PK#2828, n° 615
1042	21/05/1611	Opstekers of messen niet trekken, niemand bedreigen	PK#2828, n° 616
1043	01/06/1611	Premie van 100 gulden in het kader van een moordzaak	PK#2828, n° 617
1044	04/06/1611	Enkel aan de Werf en het Bierhoofd Spaanse soldaten laten inschepen	PK#918, f° 252v°
1045	04/06/1611	Vagebonden en lediggangers mogen op het platteland niet bedelen	PK#918, f° 252v°
1046	04/06/1611	Verlenging van de Sinksenjaarmarkt	PK#918, f° 253r°
1047	21/06/1611	Premie van 100 gulden en proces over een moord	PK#2828, n° 618
1048	27/06/1611	Zwemmen in de Schelde, vesten en vlieten verboden	PK#2828, n° 619
1049	28/06/1611	Proces	PK#2828, n° 620

1050	01/07/1611	Wijn en bier niet naar Borgerhout brengen na zonsondergang	PK#918, f° 256r°
1051	01/07/1611	Hetzelfde ook voor Berchem verboden	PK#918, f° 256r°
1052	16/07/1611	Reglement voor het keuren en verkopen van de mosselen	PK#2828, n° 621
1053	20/07/1611	Premie van 50 gulden over een dood gevonden kind	PK#918, f° 257r°-257v°
1054	04/08/1611	Proces	PK#2828, n° 622
1055	20/08/1611	Gebod op de munten	PK#2828, n° 623
1056	30/08/1611	Proces	PK#2828, n° 624
1057	02/09/1611	Proces	PK#2828, n° 625
1058	02/09/1611	Proces	PK#2828, n° 626
1059	07/09/1611	Proces	PK#2828, zonder nummer
1060	07/09/1611	Premie van 100 gulden over moordbedreigingen	PK#2828, zonder nummer
1061	09/09/1611	Proces	PK#2828, n° 628
1062	19/09/1611	Reglement voor het keuren en verkopen van de mosselen	PK#918, f° 259v°-260r°
1063	19/09/1611	Niet vissen, baaien, wassen of spoelen in de vesten, er geen dode beesten in dumpen	PK#2828, n° 629
1064	20/09/1611	Bootgezellen en andere mogen op de vesten niet met de bal spelen	PK#918, f° 260r°
1065	20/09/1611	Schippers en anderen mogen op de straten niet met de bal kaatsen	PK#918, f° 260r°-260v°
1066	13/10/1611	Slagers van ossen en varkens moeten een eed afleggen	PK#2828, n° 631
1067	17/10/1611	Gebod over kinderen en jongeren die lawaai en onrust maken op straat en bij Sint-Martensvuren	PK#2828, n° 632
1068	24/10/1611	Reglement voor de verkoop van groenten uit Holland, Vlaanderen en elders	PK#918, f° 261r°
1069	27/10/1611	Gemalen 'tiras', gemengd en vervalst, niet invoeren	PK#2828, n° 634
1070	05/11/1611	Mesthopen op de steenwegen van Berchem, Borgerhout en Dambrugge moeten binnen 14 dagen weggenomen worden	PK#2828, n° 635
1071	16/11/1611	Geen verloren goederen kopen	PK#918, f° 258r°
1072	03/12/1611	Kassei-accijns betalen	PK#2828, n° 636
1073	03/12/1611	Schippers moeten de kaaiaccijns betalen	PK#2828, n° 637
1074	10/12/1611	Vernieuwing en verklaring van het statuut en ordonnantie op het feit van de 'issue' van Antwerpen	PK#918, f° 262r°-264v°
1075	15/12/1611	Verloren obligatie	PK#918, f° 262r°
1076	23/12/1611	Stadsaccijnzen betalen	PK#2828, n° 639
10777	03/01/1612	Monopolie op de 'pouillerye' verboden	PK#2828, zonder nummer
1078	03/01/1612	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#2828, zonder nummer

1079	09/01/1612	Vermindering van de accijns op bepaalde bieren	PK#918, f° 265r°
1080	19/01/1612	Verloren obligatie	PK#918, f° 265v°
1081	23/01/1612	Kinderen en jongens mogen niet vechten en spelen op publieke plaatsen	PK#2828, n° 642
1082	26/01/1612	Proces	PK#918, f° 265v°-266r°
1083	29/02/1612	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#2828, n° 643
1084	02/03/1612	Verloren obligatie	PK#918, f° 266r°
1085	03/03/1612	Nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#2828, n° 645
1086	10/03/1612	Stadsaccijnzen en cijnspenningen betalen	PK#2828, n° 646
1087	14/03/1612	Reglement voor het hout dat met schepen aangebracht wordt	PK#918, f° 266v°
1088	03/04/1612	Verloren vrijwillige veroordeling	PK#918, f° 267v°-268r°
1089	10/04/1612	Was en waswerken niet vervalsen	PK#2828, n° 647
1090	16/04/1612	Reglement voor het verkopen, voeren en laden van het stro en hooi	PK#918, f° 269r°-273v°
1091	26/04/1612	Niet rijden op de Ruydyk, of er beesten stouwen	PK#918, f° 269r°
1092	18/05/1612	Generale processie van devotie voor de verkiezing van een nieuwe keizer	PK#918, f° 275r°
1093	24/05/1612	Proces	PK#918, f° 275r°
1094	24/05/1612	Wijn en bier niet halen uit bevrijde kelders	PK#2828, zonder nummer
1095	24/05/1612	Schippers mogen in hun schepen geen bier tappen of maaltijden serveren	PK#2828, zonder nummer
1096	24/05/1612	Accijns op de inkomende bieren niet frauderen	PK#2828, n° 650
1097	05/06/1612	Zwemmen in de vlieten, ruien, vesten en de Schelde verboden	PK#2828, n° 652
1098	06/06/1612	Alle betalingen gedaan aan Jan Gysbrechts kenbaar maken	PK#2828, n° 653
1099	06/06/1612	Vreemde lediggangers die hier verblijven door het huidig bestand moete vertrekken	PK#918, f° 279r°-280r°
1100	08/06/1612	Verloren obligatie	PK#918, f° 278v°
1101	13/06/1612	Schippers mogen Spaanse soldaten enkel inschepen op de Werf en het Bierhoofd	PK#2828, n° 654
1102	14/06/1612	Premie van 50 gulden over een doodgevonden kind	PK#2828, n° 655
1103	23/06/1612	Verloren obligatie	PK#918, f° 281r°
1104	25/06/1612	Bepalingen over de lengte en dikte van het bernhout	PK#2828, n° 656
1105	07/07/1612	Bepalingen over de gerechtigheid van de kraan, 16 kraankinderen aangesteld	PK#919 f° 2r°-8v°
1106	11/07/1612	Honden met halsbanden met ijzeren of koperen pinnen niet op straat laten lopen	PK#2828, n° 658

1107	30/07/1612	Verloren obligatie	PK#919 f° 1r°
1108	31/07/1612	Verloren obligatie	PK#919 f° 1r°
1109	14/08/1612	Voorkopers van boter, kaas en gevogelte mogen niet op de markten komen	PK#2828, n° 659
1110	23/08/1612	Proces	PK#2828, n° 660
1111	13/09/1612	Paardenaccijns betalen	PK#919 f° 9r°-9v°
1112	13/09/1612	Jaarmarkt in Doornik	PK#2828, zonder nummer
1113	13/09/1612	Jaarmarkt in Valenciennes	PK#2828, zonder nummer
1114	20/09/1612	Verbanning van Peter De Decker die voortvluchtig en insolvent is	PK#919 f° 10v°
1115	05/10/1612	Jaarmarkt in Dendermonde	PK#919 f° 10r°
1116	10/10/1612	Verloren obligatie	PK#919 f° 10v°
1117	16/10/1612	Verloren obligatie	PK#919 f° 11r°
1118	22/10/1612	Geen aarde halen rondom de stad	PK#2828, n° 662
1119	24/10/1612	Reglement voor de verkoop van hout	PK#2828, n° 663
1120	06/11/1612	Sint-Martensvuren verboden	PK#2828, n° 664
1121	13/11/1612	Verloren doos met papieren	PK#919 f° 12r°
1122	01/12/1612	Kaaiaccijns betalen	PK#2828, zonder nummer
1123	01/12/1612	Kassei-accijns betalen	PK#2828, zonder nummer
1124	08/12/1612	Dwinghuis opgericht: wie dienst wil nemen, moet naar de Tresorij komen	PK#2828, n° 666
1125	13/12/1612	Kaaien en vlieten niet beschadigen	PK#2828, n° 667
1126	20/12/1612	Honderdste cijnspenning van het Kasteel betalen	PK#2828, n° 668
1127	24/12/1612	Niet spelen rond de zondagsscholen	PK#2828, n° 669
1128	09/01/1613	Verloren obligatie	PK#919 f° 13v°
1129	16/01/1613	Niet spelen met kolven en 'paillemaillen' op straat	PK#2828, n° 670
1130	26/01/1613	Verloren obligatie	PK#919 f° 14r°-14v°
1131	26/01/1613	Zoutaccijns betalen	PK#919 f° 14v°
1132	28/01/1613	Reglement voor de buildragers	PK#919 f° 14v°-15v°
1133	09/02/1613	Nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#919 f° 15v°
1134	11/02/1613	Verloren obligatie	PK#919 f° 15v°-16r°
1135	23/02/1613	Turfschippers moeten goede en leverbare turf aanbrengen	PK#2828, n° 671
1136	27/02/1613	Meertse bieren mogen tegen halve accijns ingelegd worden door burgers die geen tappers zijn	PK#919 f° 16v°-17r°
1137	03/1613	Verloren obligatie	PK#919 f° 17r°
1138	05/03/1613	Reglement voor de verkoop van het graan	PK#919 f° 17v°-18v°
1139	11/03/1613	Wijnen op prijs gesteld	PK#919 f° 19r°
1140	13/03/1613	Stadsaccijnzen betalen	PK#919 f° 19r°-19v°
1141	13/03/1613	Stadskind Joris Vekemans	PK#919 f° 19v°
1142	28/03/1613	Specerijen mogen niet vervalst worden	PK#919 f° 20r°-21r°
1143	13/04/1613	Bedelaars moeten vertrekken	PK#919 f° 22v°-25r°

1144	16/04/1613	Geen bieren en wijnen inleggen uit het Kasteel	PK#919 f° 21v°-22r°
1145	17/04/1613	Verbod op 'fameuse libellen' tegen de magistraat	PK#919 f° 22r°-22v°
1146	30/04/1613	Geen 'meyen' planten	PK#919 f° 25r°
1147	14/05/1613	Verloren obligatie	PK#919 f° 25r°
1148	14/05/1613	Proces	PK#2828, n° 672
1149	25/05/1613	Paardenaccijns betalen	PK#919 f° 25v°-26r°
1150	31/05/1613	Gruis en slijk van de straten vegen voor de ommevang	PK#919 f° 26v°
1151	01/06/1613	Verbod op samenkomsten bij het kruis op de Meir	PK#919 f° 26v°
1152	01/06/1613	Niet werpen met stenen	PK#919 f° 26v°-27r°
1153	08/06/1613	Sinksenmarkt verlengd	PK#919 f° 27r°
1154	17/06/1613	Reglement voor de wagenlieden naar Mechelen, Leuven, Brussel en omliggende plaatsen	PK#919 f° 27r°
1155	03/07/1613	Niemand mag door of over de stadsvesten de stad binnenkomen of verlaten	PK#919 f° 27v°
1156	03/08/1613	Geen zavel graven binnen of buiten de stad	PK#919 f° 27v°
1157	12/08/1613	Niemand mag in de hoven van de hoveniers in de Markgraaflei beesten laten weiden	PK#919 f° 27v°-28r°
1158	19/08/1613	Reglement voor de paardenvilder	PK#919 f° 28v°-29r°
1159	21/08/1613	Dekriet enkel op behoorlijke dikte verkopen	PK#919 f° 28r°-28v°
1160	02/09/1613	Niemand mag de officiers van het dwinghuis iets misdoen wanneer ze bedelaars of vagebonden aanhouden	PK#919 f° 29v°
1161	16/09/1613	Premie van 25 gulden tegen wie een poort beschadigde	PK#2828, n° 675
1162	20/09/1613	Reglement en loon voor de boden naar Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen	PK#919 f° 31r°-32r°
1163	20/09/1613	Bamismarkt verlengd	PK#919 f° 29v°
1164	26/09/1613	Premie van 100 gulden over fameuse libellen	PK#2828, n° 676
1165	27/09/1613	Proces	PK#2828, n° 677
1166	30/09/1613	Boden moeten zich reguleren naar het gebod van 20 september	PK#919 f° 32r°
1167	01/10/1613	Proces	PK#2828, n° 678
1168	03/10/1613	Alle ossen op de Ossenmarkt verkopen	PK#919 f° 30v°
1169	07/10/1613	Premie van 50 gulden over een dood gevonden kind	PK#919 f° 31r°
1170	21/10/1613	Toezicht en reglement voor de wagenlieden naar Mechelen	PK#919 f° 32v°-34r°
1171	24/10/1613	Plaatsen aangeduid voor de turfschepen	PK#919 f° 32v°
1172	29/10/1613	Spanjaarden mogen geen geweer richten op de burgers	PK#919 f° 34r°-34v°
1173	05/11/1613	Verloren papieren	PK#919 f° 33v°-34r°
1174	21/11/1613	Reglement voor de wagenlieden naar Breda	PK#919 f° 34v°-36r°
1175	23/12/1613	Contante penningen niet kopen of verkopen	PK#919 f° 36r°
1176	10/01/1614	Enkel poorters ontvangen in de ambachten	PK#919 f° 36r°-36v°

1177	1614	Beurtschepen naar Vlissingen moeten aan de Meekaai liggen	PK#919 f° 37r°
1178	05/02/1614	Gebod op de haringverkoop	PK#2828, n° 679
1179	06/02/1614	Verloren obligatie	PK#919 f° 37r°
1180	06/02/1614	Bedelaars moeten vertrekken	PK#2828, n° 681
1181	13/02/1614	Iedereen moet zich reguleren naar het octrooi voor de productie van blauwsel	PK#919 f° 38r°
1182	18/02/1614	Mest, assen of slijk niet leggen binnen de palen van de stad	PK#2828, zonder nummer
1183	18/02/1614	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#2828, zonder nummer
1184	19/02/1614	Brouwers mogen pas om 11 uur naar de Korenmarkt komen	PK#2828, n° 683
1185	21/02/1614	Premie van 150 gulden over wie Peter Papenbroeck heeft vermoord	PK#2828, n° 684
1186	27/02/1614	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#2828, n° 685
1187	21/03/1614	Bepaling loon voor de wagenlieden naar Mechelen	PK#2828, n° 686
1188	17/04/1614	Soldaten zonder paspoort mogen niet geherbergd worden	PK#2828, n° 688
1189	21/04/1614	Verloren obligatie	PK#919 f° 40r°
1190	29/04/1614	Niemand mag 'meyen', linden of andere bomen planten	PK#2828, n° 689
1191	30/04/1614	Reglement voor de transporten, verbintenissen... van onroerende goederen	PK#919 f° 40v°-42r°
1192	30/05/1614	Verlenging van de Sinksenjaarmarkt	PK#919 f° 40v°
1193	02/06/1614	Reglement en loon voor de wagenlieden naar Zevenbergen	PK#919 f° 42r°-43v°
1194	04/06/1614	Appelsienen, limoenen en dergelijke waren mogen niet verkocht worden op straat	PK#2828, n° 691
1195	28/06/1614	Vreemdelingen mogen enkel op marktdagen graan, bonen, erwten en dergelijke goederen verkopen	PK#2828, n° 693
1196	01/07/1614	Proces	PK#2828, n° 694
1197	01/07/1614	Verloren obligatie	PK#919 f° 44v°
1198	10/07/1614	Timmerlieden die vreemd zijn, mogen hier niet werken	PK#2828, n° 692
1199	17/07/1614	Onvrije hoveniers mogen enkel op twee dagen hun waren verkopen	PK#2828, n° 695
1200	21/08/1614	Reglement voor de Lazarij en leprozen	PK#919 f° 45r°-46r°
1201	30/08/1614	Stadsaccijnzen betalen	PK#2828, n° 696
1202	03/09/1614	Enkel poorters mogen schollen en droge vis verkopen	PK#2828, n° 697
1203	03/09/1614	Monopolie op turf verboden	PK#2828, n° 698
1204	05/09/1614	Accijns betalen op de Paardenmarkt	PK#2828, n° 699
1205	18/09/1614	Geen stoornis doen wanneer de poorten gesloten worden	PK#919 f° 47v°-48r°

1206	11/10/1614	Processie voor de heiligverklaring van Theresia	PK#2828, n° 700
1207	14/10/1614	Sint-Martensvuren verboden	PK#2828, n° 701
1208	24/11/1614	Gebod op de munten	PK#2828, n° 702
1209	29/11/1614	Verloren obligatie	PK#919 f° 48v°
1210	29/11/1614	Verloren obligatie	PK#919 f° 48v°
1211	01/12/1614	Premie van 100 gulden tegen een moordenaar	PK#919 f° 49r°
1212	31/12/1614	Kaai-accijns betalen	PK#919 f° 49r°
1213	16/02/1615	Premie van 150 gulden voor wie een moordenaar aangeeft	PK#2828, n° 703
1214	26/02/1615	Biertonnen moeten gebrand zijn	PK#919 f° 49v°-50r°
1215	27/02/1615	Wijn van de taverniers op prijs gesteld	PK#2828, n° 704
1216	27/02/1615	Brandewijnverkopers mogen 's avonds na 21 uur geen alcohol meer schenken	PK#919 f° 51r°
1217	28/02/1615	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#2828, n° 705
1218	05/03/1615	Stadsaccijnzen betalen	PK#2828, n° 707
1219	07/03/1615	Gebod op de bereiding van de lakens	PK#919 f° 51v°-54r°
1220	14/03/1615	Proces	PK#2828, n° 710
1221	30/04/1615	Niemand mag 'meyen', linden of andere bomen planten	PK#2828, n° 711
1222	11/05/1615	Verloren obligatie	PK#919 f° 54r°
1223	01/07/1615	Bedelaars moeten vertrekken	PK#919 f° 54v°-55r°
1224	01/07/1615	Over de verkoop van de boter	PK#2828, n° 712
1225	04/07/1615	Verloren obligatie	PK#919 f° 54r°-54v°
1226	08/07/1615	Niet zwemmen in de vlieten	PK#2828, n° 713
1227	30/07/1615	Maatregelen tegen goederen en personen uit Wesel (pest)	PK#919 f° 55v°-56r°
1228	08/08/1615	'Gefailleerde' kooplieden	PK#919 f° 56v°-57v°
1229	13/08/1615	Water in kuipen voor de huizen zetten in geval van brand	PK#919 f° 56r°
1230	14/08/1615	Vrijgeleide naar aanleiding van de O.L.V.-omgeving	PK#919 f° 56r°
1231	14/08/1615	Burgers mogen niet gaan drinken in Borgerhout en Deurne	PK#2828, n° 714
1232	29/08/1615	Stadsaccijnzen betalen	PK#2828, n° 715
1233	12/09/1615	Enkel poorters aanvaarden in het gasthuis	PK#2828, n° 716
1234	15/09/1615	Maatregelen tegen personen en goederen uit Wezel (pest)	PK#2828, n° 717
1235	15/09/1615	Geen bier of wijn halen op het Kasteel	PK#919 f° 59r°-59v°
1236	26/09/1615	Logerende soldaten moeten overgebracht worden	PK#2828, n° 718
1237	28/09/1615	Premie van 100 gulden voor wie een moordenaar aangeeft	PK#2828, n° 719
1238	05/10/1615	Reglement voor de Sint-Martensvuren	PK#2828, n° 721
1239	05/10/1615	'Tuysschen' op de Meir verboden	PK#2828, n° 720
1240	07/10/1615	Proces	PK#2828, n° 722

1241	10/10/1615	Vee-accijns betalen	PK#919 f° 61r°-61v°
1242	13/10/1615	Proces	PK#919 f° 60v°-61r°
1243	21/10/1615	Logerende soldaten moeten overgebracht worden	PK#2828, n° 723
1244	04/11/1615	Bijwonen van de catechismus verplicht + maatregelen voor de controle	PK#2828, n° 724
1245	07/11/1615	Biljetten gedrukt door Blatyn en Van Uden zijn onwettig	PK#2828, n° 725
1246	19/11/1615	Geen schandeleuze liederen zingen op straat	PK#2828, n° 726
1247	21/11/1615	Accijns op het linnen betalen	PK#2828, n° 727
1248	08/01/1616	Plaatsen aangeduid voor wagens en karren met hout, stro en hooi	PK#919 f° 63r°
1249	06/02/1616	Niet met sneeuwballen werpen	PK#2828, n° 730
1250	10/02/1616	Nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#2828, n° 731
1251	10/02/1616	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#2828, n° 732
1252	23/02/1616	Premie van 200 gulden over een dood gevonden kind	PK#2828, n° 733
1253	26/02/1616	Bepaling van het loon voor de secretarissen	PK#924, f° 57 volgens Génard
1254	29/02/1616	Meertse bieren mogen ingelegd worden tegen halve accijns door burgers die geen tappers zijn	PK#919 f° 64r°
1255	05/03/1616	Transporten, goedenissen... van goederen binnen het kwartier en de ammanie van Antwerpen enkel uitvoeren wanneer de Antwerpse magistraat ervan op de hoogte is	PK#919 f° 64r°-64v°
1256	30/03/1616	Kuipers mogen alleen azijn maken om te verkopen	PK#2828, n° 734
1257	07/04/1616	Proces	PK#919 f° 64v°
1258	21/05/1616	Boden van Holland, Zeeland en anderen moeten verdergaan met het dragen van brieven voor kooplieden	PK#2828, n° 735
1259	27/05/1616	Proces	PK#2828, n° 736
1260	01/06/1616	Processie generaal: straten reinigen	PK#2828, n° 737
1261	03/06/1616	Proces	PK#2828, n° 738
1262	11/06/1616	Bedelaars en vagebonden moeten vertrekken	PK#2828, n° 740
1263	22/06/1616	Schippers mogen geen Spaanse soldaten aanvoeren	PK#2828, n° 741
1264	28/06/1616	Gebod op de plichten van de graanmeters	PK#919 f° 67r°
1265	28/06/1616	Proces	PK#919 f° 67v°
1266	01/07/1616	Zwemmen en baden verboden	PK#2828, n° 742
1267	01/07/1616	Pruimen en kersen verboden uit vrees voor de haastige ziekte	PK#2828, n° 743
1268	09/07/1616	Vergaderingen van kinderen verboden op zon- en heiligendagen als er school wordt gehouden	PK#919 f° 68v°
1269	19/07/1616	Bedelaars moeten vertrekken	PK#919 f° 68r°-68v°

1270	20/07/1616	Kuipen met water voor de huizen zetten in geval van brand	PK#2828, n° 744
1271	26/07/1616	Vissen in de stadsvesten verboden	PK#2828, n° 745
1272	26/07/1616	Honden die op straat lopen mogen doodgeslagen worden	PK#919 f° 69r°
1273	30/07/1616	Hondenslagers niet volgen op de straat	PK#919 f° 69v°
1274	25/08/1616	Verloren obligatie	PK#919 f° 70r°
1275	31/08/1616	Paardenaccijns betalen	PK#2828, n° 746
1276	10/09/1616	Verloren obligatie	PK#919 f° 70r°
1277	15/09/1616	Enkel poorters aanvaarden in het gasthuis	PK#2828, n° 747
1278	19/09/1616	Ordonnanties op de munten onderhouden	PK#919 f° 70v°
1279	01/10/1616	Mest, assen en slijk niet op de vesten op steenwegen leggen	PK#2828, n° 748
1280	06/10/1616	Niemand mag keurmeester Elout verwijten	PK#919 f° 71v°
1281	26/10/1616	Proces	PK#2828, n° 749
1282	31/10/1616	Sint-Martensvuren verboden	PK#2828, n° 750
1283	10/11/1616	Vee-accijnzen niet frauderen	PK#2828, n° 751
1284	10/12/1616	Proces	PK#2828, zonder nummer
1285	10/12/1616	Proces	PK#2828, n° 752
1286	09/01/1617	Premie van 50 gulden voor wie een moordenaar aangeeft	PK#2829, n° 753
1287	09/01/1617	Boden moeten hun brieven op bepaalde plaatsen afleveren	PK#919 f° 73r°-73v°
1288	30/01/1617	Maatregelen tegen de besmettelijke ziekte in Oostmalle	PK#2829, n° 755
1289	30/01/1617	Stadskind Hendrik Van Cuylen	PK#919 f° 73v°
1290	01/02/1617	Reglement voor de verkoop van haring	PK#2829, zonder nummer
1291	01/02/1617	Bieraccijns vastgelegd	PK#2829, zonder nummer
1292	08/02/1617	Premie van 50 gulden voor wie een moordenaar aangeeft	PK#2829, n° 758
1293	21/02/1617	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#919 f° 75v°-76r°
1294	27/02/1617	Enkel poorters ontvangen in de ambachten	PK#2829, n° 760
1295	27/02/1617	Proces	PK#2829, n° 759
1296	03/03/1617	Proces	PK#2829, n° 761
1297	07/03/1617	Verloren obligatie	PK#919 f° 75v°
1298	07/03/1617	Duivenkoten mogen enkel gebouwd worden door wie minstens 3 bunder land bezit	PK#2829, zonder nummer
1299	07/03/1617	Wormen en 'pouppen' van de bomen doen	PK#2829, zonder nummer
1300	09/03/1617	Proces	PK#2829, n° 763
1301	15/03/1617	Bedelaars moeten vertrekken	PK#919 f° 76v°
1302	17/03/1617	Bedelaars mogen hier niet gebracht worden door schippers en wagenlieden	PK#919 f° 76v°-77r°
1303	22/03/1617	Geen predikanten van diverse sekten en religies herbergen	PK#919 f° 77r°-77v°
1304	30/03/1617	Proces	PK#2829, n° 766

1305	03/04/1617	Reglement en loon voor de boden op Brussel	PK#919 f° 77v°-79r°
1306	06/04/1617	Oude kleren en andere goederen niet brengen uit besmette plaatsen	PK#2829, n° 768
1307	08/04/1617	Proces	PK#2829, n° 769
1308	17/04/1617	Boskolen niet meer op de Meir, maar aan de IJzeren Waag storten	PK#2829, n° 770
1309	21/04/1617	Gruis en steen brengen naar het kerkhof van O.L.V. om het op te hogen	PK#2829, n° 771
1310	28/04/1617	Geen 'meyen' planten	PK#2829, zonder nummer
1311	28/04/1617	Geen bomen of houtwas afkappen of schenden	PK#2829, zonder nummer
1312	02/05/1617	Proces	PK#2829, n° 773
1313	18/05/1617	Verloren obligatie	PK#919 f° 81r°
1314	24/05/1617	Premie van 100 gulden in het kader van een diefstal	PK#2829, n° 775
1315	27/05/1617	Geen varkens, ganzen en duiven houden binnen de stad (pest)	PK#919 f° 81v°-82r°
1316	01/06/1617	Maatregelen tegen goederen en personen uit Oudenaarde door de haastige ziekte	PK#2829, n° 776
1317	02/06/1617	Premie van 1200 gulden in het kader van een diefstal	PK#919 f° 82v°
1318	15/06/1617	Geen mensen herbergen die vermoedelijk uit besmette plekken komen	PK#2829, n° 777
1319	20/06/1617	Dode honden, katten en andere vuiligheid niet op straat laten liggen	PK#919 f° 83v°-84r°
1320	20/06/1617	Bepaling voor de verkoop van 'penserijen'	PK#919 f° 84r°-84v°
1321	21/06/1617	Jongens en kinderen mogen niet met wapens spelen op straat	PK#2829, n° 778
1322	22/06/1617	Verbod op het zwemmen	PK#2829, zonder nummer
1323	22/06/1617	Premie van 150 gulden in het kader van een diefstal	PK#2829, zonder nummer
1324	23/06/1617	Honden op straat doodslaan	PK#2829, n° 780
1325	28/06/1617	Verloren obligatie	PK#919 f° 83r°
1326	04/07/1617	Vagebonden, bedelaars, lediggangers en vreemde zieken mogen hier niet komen	PK#919 f° 85v°-86r°
1327	18/07/1617	Maatregelen tegen het gevaarlijk rijgedrag met wagens en karren	PK#919 f° 86v°
1328	18/07/1617	Maatregelen tegen personen en goederen uit Scherpenheuvel, Amsterdam, Rijsel en Doornik (pest)	PK#919 f° 87r°
1329	21/07/1617	Straten reinigen voor de processie van de O.L.V.-kerk naar de Sint-Andrieskerk	PK#919 f° 87v°
1330	21/07/1617	Proces	PK#919 f° 87v°-88r°
1331	29/07/1617	Geen pruimen en kersen verkopen	PK#2829, n° 781
1332	04/09/1617	Geen bakken, driepikkels of tonnen wegnemen of verleggen in de Schelde	PK#2829, n° 783
1333	07/09/1617	Proces	PK#919 f° 88v°

1334	18/09/1617	Potten en glazen mogen door vreemden enkel op gewone marktdagen verkocht worden	PK#2829, zonder nummer
1335	19/09/1617	Gestolen mantel is te bekijken in het stadhuis	PK#2829, zonder nummer
1336	30/09/1617	Proces	PK#2829, n° 785
1337	03/10/1617	Maatregelen tegen de haastige ziekte	PK#2829, n° 787
1338	07/10/1617	Bedelaars moeten vertrekken	PK#2829, n° 788
1339	11/10/1617	Verloren obligatie	PK#919 f° 89r°
1340	12/10/1617	Verbod op het houden van varkens	PK#2829, n° 789
1341	21/10/1617	Haastige ziekte: goten reinigen + Sint-Martensvuren toegelaten op bepaalde voorwaarden	PK#2829, n° 790
1342	30/10/1617	Premie van 150 gulden in het kader van 10 struikrovers	PK#2829, n° 791
1343	04/11/1617	Verloren rode os te zien in de Roskam	PK#2829, n° 792
1344	15/11/1617	Kaai-accijns op hout en haring betalen	PK#2829, n° 793
1345	27/11/1617	Reglement voor de bakkers	PK#2829, n° 794
1346	23/12/1617	Niet spelen met kolven en 'paillemaillen' op publieke plaatsen	PK#2829, n° 795
1347	31/01/1618	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#2829, n° 796
1348	19/02/1618	Nieuwe haring niet mengen met de oude	PK#919 f° 93v°-94r°
1349	22/03/1618	Bepaling van het loon van de graanmeters	PK#919 f° 94r°-94v°
1350	30/03/1618	Bedelaars mogen hier niet gebracht worden door schippers en wagenlieden	PK#2829, n° 797
1351	03/04/1618	Niet met stenen werpen, niet met 'paillemaillen' spelen, schieten verboden	PK#2829, n° 798
1352	11/04/1618	Premie van 50 gulden in het kader van de bevrijding van 5 gevangenen	PK#2829, n° 799
1353	19/04/1618	Niet werpen met stenen, niet spelen met 'paillemaillen'	PK#919 f° 95v°
1354	29/05/1618	Verloren obligatie	PK#919 f° 95v°-96r°
1355	08/06/1618	Verloren obligatie	PK#919 f° 96r°
1356	09/06/1618	Geen baken, driepikkels of tonnen wegnemen of verleggen in de Schelde	PK#919 f° 96r°-96v°
1357	09/06/1618	Beesten niet laten weiden op de Herenstraat of gemene wegen buiten deze stad	PK#2829, n° 800
1358	20/07/1618	Jongens mogen niet gewapend op straat komen	PK#919 f° 97r°
1359	11/08/1618	Proces	PK#919 f° 97r°-97v°
1360	11/08/1618	Proces	PK#919 f° 97v°-98r°
1361	06/09/1618	Verloren obligatie	PK#919 f° 98r°
1362	06/09/1618	Proces	PK#919 f° 98r°-98v°
1363	19/09/1618	Bedelaars die geen stadsteken hebben, moeten vertrekken	PK#2829, n° 801
1364	25/09/1618	Bedelaars moeten hun teken overbrengen	PK#2829, n° 802
1365	02/10/1618	Proces	PK#919 f° 99v°
1366	02/10/1618	Aangeslagen goederen	PK#919 f° 99v°-100r°

1367	08/10/1618	Geen bedelaars late logeren, geen kamers of huizen verhuren aan hen	PK#919 f° 100r°-100v°
1368	19/10/1618	Verloren obligatie	PK#919 f° 100v°
1369	1618	Proces	Vermeld door Génard, folio's 101, 102 en 103 ontbreken
1370	1618	Jongeren moeten zich gedragen wanneer ze hout omhalen voor Sint-Martensvuren	Vermeld door Génard, folio's 101, 102 en 103 ontbreken
1371	1618	Verloren obligatie	Vermeld door Génard, folio's 101, 102 en 103 ontbreken
1372	1618	Proces	Vermeld door Génard, folio's 101, 102 en 103 ontbreken
1373	1618	'Subornatie' van getuigen door Francois Van den Brande	Vermeld door Génard, folio's 101, 102 en 103 ontbreken
1374	1618	Bepaling van het loon van de turfdragers	Vermeld door Génard, folio's 101, 102 en 103 ontbreken
1375	08/01/1619	Graan uit Brabant moet op de Brabantse Korenmarkt verkocht worden	PK#2829, n° 803
1376	23/01/1619	Hagen en grachten moeten op de oude voet geplant worden	PK#2829, n° 804
1377	1619	Verloren obligatie	Vermeld door Génard, folio 103 ontbreekt
1378	1619	'Insolentien' ten huize van Francois Van den brande	Vermeld door Génard, folio 103 ontbreekt
1379	05/02/1619	Gebod op de verkoop van haring	PK#2829, n° 805
1380	19/02/1619	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#919 f° 104r°
1381	07/03/1619	Graan uit Merksem, Austruweel, Wilmarsdonk, Oorderen en enkele andere plaatsen mogen zowel op de Zeeuwse als Brabantse Korenmarkt verkocht worden	PK#919 f° 104r°
1382	19/03/1619	Bedelaars mogen niet in de stad komen	PK#919 f° 104r°-104v°
1383	20/03/1619	Ordonnanties op de munten onderhouden	PK#919 f° 104v°
1384	27/03/1619	Bier en wijn niet halen uit bevrijdde huizen	PK#2829, n° 806
1385	03/04/1619	Vleeshouwers mogen mekaar niets miszeggen of misdoen	PK#919 f° 105r°
1386	05/04/1619	Proces	PK#2829, n° 807

1387	13/04/1619	Jongens en kinderen mogen niet met pijl en boog schieten op straten en vesten	PK#919 f° 105v°
1388	07/05/1619	Algemene loting voor godvruchtige werken	PK#2829, n° 808
1389	18/05/1619	Hoe de vrouwen en dienaren van vleeshouwers zich moeten gedragen in het Vleeshuis	PK#919 f° 106r°-107r°
1390	26/06/1619	Honden op straat doodslaan	PK#919 f° 107r°-107v°
1391	26/06/1619	Proces	PK#919 f° 107v°
1392	26/07/1619	Premie van 50 gulden in het kader van een dood gevonden kind	PK#919 f° 107v°-108r°
1393	26/07/1619	Niet met stenen, slijk of andere dingen werpen, geen mensen verwijten voor Ariaan	PK#919 f° 108r°
1394	06/08/1619	Reglement voor de verkoop van boter, kaas en gevogelte	PK#919 f° 108r°-108v°
1395	06/08/1619	Proces	PK#919 f° 108v°
1396	08/08/1619	Verbod van monopolie op bier + bepaling bierprijzen	PK#919 f° 109r°-109v°
1397	08/08/1619	Bedelaars die geen stadsteken hebben, moeten vertrekken	PK#2829, n° 809
1398	17/08/1619	Ommegang niet verstoren of er met stenen naar werpen	PK#919 f° 109v°
1399	27/08/1619	Reglement voor de verkoop van boter	PK#919 f° 110r°-110v°
1400	27/08/1619	Onvrije hoveniers en mandenmakers mogen enkel op gewone marktdagen hun goederen verkopen	PK#919 f° 110v°-111r°
1401	07/09/1619	Proces	PK#919 f° 111r°-111v°
1402	07/09/1619	Proces	PK#919 f° 111r°-111v°
1403	24/09/1619	Geen vreemde zieken aanvaarden in het gasthuis	PK#2829, n° 810
1404	09/10/1619	Brouwers mogen enkel bieren brouwen van maximaal 16 schellingen per ton	PK#2829, n° 811
1405	26/10/1619	Jongens moeten zich gedragen op straat	PK#919 f° 113v°
1406	31/10/1619	Bedelaars en lediggangers mogen de stad niet betreden	PK#2829, n° 812
1407	18/11/1619	Verboden almanak moet binnengebracht worden	PK#919 f° 114r°
1408	23/11/1619	Kooplieden, facteurs en anderen moeten een eed zweren de ordonnanties op de munt te onderhouden	PK#2829, n° 813
1409	29/11/1619	Geen vuurwerk, vuurpijlen en 'fuseen' afschieten	PK#919 f° 115r°
1410	10/12/1619	Premie van 50 gulden in het kader van stroobiljetten	PK#2829, zonder nummer
1411	10/12/1619	Niet met 'paillemaillen' en kolven spelen op straat	PK#2829, zonder nummer

1412	19/12/1619	Sergeanten aangesteld om bedelaars in het dwanghuis te stellen	PK#919 f° 115r°
1413	24/12/1619	Statenimpost op vee betalen	PK#2829, n° 815
1414	30/12/1619	Bruin merriepaard gevonden	PK#919 f° 115v°
1415	21/01/1620	Buskolen niet hoger verkopen van 4 gulden per suster	PK#919 f° 115v°
1416	13/02/1620	Tappers mogen hun bieren niet hoger verkopen dan 3 blanken per pot	PK#919 f° 116r°
1417	19/02/1620	Proces	PK#919 f° 116r°
1418	26/02/1620	Gebod op de verkoop van haring	PK#2829, zonder nummer
1419	26/02/1620	Geen stenen werpen op straat en vesten	PK#2829, n° zonder nummer
1420	09/03/1620	Vissers en visvoerders moeten het recht van de 'inhuyse' betalen	PK#2829, n° 817
1421	14/03/1620	Processie generaal voor het jubileum: straten reinigen	PK#919 f° 116v°-117r°
1422	14/03/1620	Premie van 25 gulden voor wie een vrouw aangeeft die de keurmeester aanviel	PK#919 f° 117r°
1423	24/03/1620	Karrendrijvers moeten het gruis voeren naar de tesoriers en rentmeesters	PK#2829, n° 819
1424	09/04/1620	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#919 f° 117v°-118r°
1425	11/04/1620	Geen bier of wijn drinken in huizen waar geen stadsteken uithangt	PK#919 f° 117r°-117v°
1426	11/04/1620	Predikanten en leraars van verschillende sekten moeten zich melden bij de schout of onderschout	PK#919 f° 118r°
1427	11/04/1620	Bedelaars mogen de stad niet betreden	PK#919 f° 118v°
1428	14/04/1620	Azijn mag enkel door de vrije kuipers gemaakt worden om te verkopen	PK#919 f° 118v°-119r°
1429	15/04/1620	Catechisatie van de 'Walsche natie' in het Sint-Julianusgasthuis: verplicht bij te wonen	PK#2829, n° 820
1430	30/05/1620	Processie generaal van devotie: straten reinigen	PK#919 f° 120r°
1431	02/06/1620	Premie van 50 gulden in het kader van een moord	PK#919 f° 119v°
1432	17/06/1620	Proces	PK#919 f° 120r°-120v°
1433	17/06/1620	Gerechtigheid op het zout, de vis en de haring betalen	PK#2829, n° 821
1434	20/06/1620	Verlenging van de Sinksenjaarmarkt	PK#919 f° 121r°
1435	27/06/1620	Proces	PK#919 f° 121r°
1436	07/07/1620	Zwemmen in de vlieten, ruien en Schelde verboden	PK#2829, n° 822
1437	11/07/1620	Karrenlieden moet het gruis voeren naar de plaats die door de tesoriers en rentmeesters is bepaald	PK#2829, n° 823

1438	16/07/1620	Geen kramen plaatsen tussen de 'binnen- of buytendraeybomen' van de stad	PK#919 f° 122r°
1439	30/07/1620	Jacht geopend 15 dagen na de dag van Maria Magdalena	PK#919 f° 122r°
1440	30/07/1620	Soldaten mogen hun vaandels en compagnieën niet verlaten	PK#919 f° 122v°
1441	11/08/1620	Loon vastgesteld voor de voerlieden naar Mechelen, Leuven en Brussel + wagenlieden moeten zich laten opschrijven bij de commissarissen	PK#919 f° 122v°-124r°
1442	02/09/1620	Vissen in de vesten verboden	PK#919 f° 124v°
1443	07/09/1620	Verloren obligatie	PK#919 f° 124v°
1444	11/09/1620	Vrije jaarmarkt in Frankfurt	PK#919 f° 125v°
1445	17/09/1620	Korenmeters moeten notitie houden van alle harde granen die ze meten	PK#919 f° 125r°-125v°
1446	05/10/1620	Jongens mogen niet vechten met stenen	PK#2829, n° 825
1447	17/10/1620	Verloren obligatie	PK#919 f° 125v°-125r°
1448	24/10/1620	Premie van 25 gulden in het kader van vandalisme	PK#919 f° 126r°
1449	31/10/1620	Verloren obligatie	PK#919 f° 126r°
1450	28/11/1620	Processie generaal en viering voor het innemen van Praag	PK#919 f° 127r°
1451	01/12/1620	Turf niet lossen vooraleer ze aangegeven is op de keurkamer	PK#919 f° 127r°
1452	07/12/1620	Wagenlieden en voerlieden naar Mechelen, Leuven en Brussel moeten hun wagens voorzien van een sterk berd	PK#919 f° 127v°-128r°
1453	11/12/1620	Niet met sneeuwballen gooien	PK#919 f° 126v°
1454	14/12/1620	Proces	PK#919 f° 126v°
1455	05/01/1621	Proces	PK#919 f° 128v°
1456	07/01/1621	Proces	PK#919 f° 128v°
1457	16/02/1621	Gebod op de verkoop van haring	PK#2829, n° 826
1458	18/02/1621	Proces	PK#919 f° 129r°
1459	02/03/1621	Bieraccijns betalen	PK#919 f° 129r°-129v°
1460	08/03/1621	Wijnen van de taverniers op prijs gesteld	PK#2829, n° 827
1461	13/03/1621	Reglement voor de invoering van graan door buitenlieden	PK#2829, n° 828
1462	13/03/1621	Aanwijzing van de plaatsen voor boterkramers, gevogeltekramers en anderen	PK#2829, n° 829
1463	16/03/1621	Vensters langs de kant van de Schelde moeten van ijzeren stangen voorzien worden, open deuren moeten toegemetsd worden	PK#2829, n° 830
1464	22/03/1621	Bedelaars moeten vertrekken	PK#919 f° 132r°-132v°
1465	07/04/1621	Hoe men zich moet gedragen in tijden van alarm	PK#919 f° 131r°-131v°
1466	14/04/1621	Schieten bij nacht en ontijden verboden	PK#2829, n° 832

1467	15/04/1621	Reglement voor de burg over de Schelde	PK#919 f° 131v°-132r°
1468	27/04/1621	Proces	PK#919 f° 132v°
1469	27/04/1621	Premie van 50 gulden in het kader van een dood gevonden kind	PK#919 f° 132v°
1470	16/06/1621	Stadskind geconfirmeerd	PK#919 f° 133r°
1471	16/06/1621	Privaten en andere vuiligheid niet in de stadsriolen lozen	PK#919 f° 133r°
1472	23/06/1621	Beer nergens anders dan in de Sint-Jansvliet storten	PK#2829, n° 833
1473	28/06/1621	Premie van 50 gulden in het kader van diefstel	PK#919 f° 133v°
1474	12/07/1621	Geen garnalen verkopen	PK#919 f° 134r°
1475	17/07/1621	Verloren obligatie	PK#919 f° 134r°
1476	21/07/1621	'Baillien' van de stadspoorten niet belemmeren met kramen	PK#2829, n° 834
1477	27/07/1621	Niet buiten de stad gaan gezien er op het platteland nog geen veiligheid is	PK#919 f° 134v°
1478	29/07/1621	Gebod op de bedelaars	PK#919 f° 134v°-137v°
1479	31/07/1621	Proces	PK#919 f° 138r°
1480	02/08/1621	Proces	PK#919 f° 138r°
1481	18/08/1621	Reglement voor de bakkers	PK#919 f° 138v°-140r°
1482	02/09/1621	Wijnaccijns betalen	PK#919 f° 140r°-141r°
1483	02/10/1621	Proces	PK#919 f° 141r°-141v°
1484	02/10/1621	Wie uit het land van de vijand komt, moet zijn paspoort tonen aan de markgraaf en logeren in aangeduide herbergen	PK#919 f° 141v°
1485	21/10/1621	Verloren obligatie	PK#919 f° 142r°
1486	22/10/1621	Wie uit het land van de vijand komt, moet zijn paspoort tonen aan de markgraaf en logeren in aangeduide herbergen	PK#2829, n° 837
1487	08/11/1621	Jongens moeten zich gedragen op straat	PK#2829, n° 838
1488	16/11/1621	Verloren obligatie	PK#919 f° 142r°
1489	27/11/1621	Reglement voor het opnemen van het straatslijk op zaterdag door de <i>mosemeyer</i>	PK#919 f° 143r°
1490	09/12/1621	Mensen mogen enkel sauvegardes krijgen van de Staten der Verenigde Nederlanden met toestemming van de aartshertogin	PK#2829, n° 839
1491	23/12/1621	Vastlegging van de bierprijzen	PK#919 f° 143v°
1492	31/12/1621	Ordonnanties op de munten onderhouden	PK#2829, n° 840
1493	31/12/1621	Het ijs op de Schelde niet breken	PK#919 f° 144r°
1494	07/02/1622	Enkel de <i>mosemeyer</i> mag de komende drie zaterdagen mest en slijk ophalen	PK#919 f° 144v°
1495	16/02/1622	Verloren obligatie	PK#919 f° 144v°
1496	19/02/1622	Gebod op het gebruik van wapens 's nachts	PK#919 f° 145r°

1497	26/02/1622	Verbod op de voorkoop en monopolie op graan	PK#919 f° 145r°
1498	26/02/1622	Jongeren mogen niet vechten en met stenen werpen	PK#919 f° 145v°
1499	03/03/1622	Gebod op de bedelaars	PK#919 f° 145v°-146r°
1500	21/03/1622	Wijnen op prijs gesteld	PK#919 f° 146r°
1501	24/03/1622	Insolvente burger	PK#919 f° 146v°
1502	27/04/1622	Gebod op de maalaccijns	PK#919 f° 146v°-148v°
1503	04/05/1622	Voortroeping van een misdadiger	PK#919 f° 157v°
1504	06/05/1622	Geen boter uitvoeren, verbod op de voorkoop	PK#919 f° 149v°
1505	20/05/1622	Niemand mag zich rond de forten van Dambrugge, Deurne en Redoute begeven	PK#919 f° 149r°
1506	21/05/1622	Soldaten moeten naar hun vaandels vertrekken	PK#919 f° 149r°
1507	30/05/1622	Proces	PK#919 f° 149r°
1508	10/06/1622	Gebod op de bordelen en stoofohouders	PK#919 f° 149v°-150r°
1509	15/06/1622	Gebod op het geld	PK#919 f° 150r°-150v°
1510	16/06/1622	Proces over incest	PK#919 f° 150v°
1511	16/06/1622	Proces over incest	PK#919 f° 150v°
1512	30/06/1622	Reglement voor de verkoop van boter	PK#919 f° 151r°
1513	06/07/1622	Geen hout, vruchten of andere goederen stelen	PK#919 f° 151r°-151v°
1514	13/07/1622	Gebod op de bedelaars	PK#919 f° 151v°
1515	28/07/1622	Geen aanplakbrieven van de amman vernielen	PK#919 f° 152r°
1516	30/07/1622	Geroofde goederen niet verkopen of herbergen	PK#919 f° 152v°
1517	05/08/1622	Geen slijk van de straten nemen	PK#919 f° 152v°
1518	08/08/1622	Binnen de stad niet spelen met 'fuseen, clackbussen' en dergelijke uit vrees voor brand	PK#919 f° 152v°-153r°
1519	11/08/1622	Vier toekomstige zaterdagdagen geen slijk van de straten halen	PK#919 f° 153r°
1520	17/08/1622	Paard gevonden	PK#919 f° 153r°
1521	23/08/1622	Jaarmarkt in Rijsel	PK#919 f° 153r°
1522	26/08/1622	Verloren obligatie	PK#919 f° 153v°
1523	06/09/1622	Gebod op de paardenaccijns	PK#919 f° 153v°-154r°
1524	06/09/1622	Proces	PK#919 f° 154r°-154v°
1525	09/09/1622	Aarde- en steengruis doen wegvoeren	PK#919 f° 154v°
1526	20/09/1622	Ruiters van don Philippe da Silva moeten binnen 24 uur naar hun kwartier vertrekken	PK#919 f° 155r°
1527	22/09/1622	Enkel de <i>mosemeyer</i> mag het straatslijk ophalen	PK#919 f° 155r°

1528	27/09/1622	Bedelaars moeten binnen 24 uur vertrekken	PK#919 f° 154v°-155r°
1529	27/09/1622	Vee-accijns betalen	PK#919 f° 155r°-155v°
1530	27/09/1622	Geen garnalen verkopen	PK#919 f° 155v°
1531	30/09/1622	Geen soldaten van don Philippe da Silva logeren	PK#919 f° 156v°
1532	04/10/1622	Gezonde soldaten niet logeren	PK#919 f° 156r°
1533	05/10/1622	Waarschuwing aan de soldaten om hun compagnieën niet te verlaten	PK#919 f° 156r°
1534	06/10/1622	Vee-accijns betalen	PK#919 f° 155v°-156r°
1535	11/10/1622	Bakkers mogen geen stadsgraan opkopen	PK#919 f° 156v°
1536	12/10/1622	Enkel de <i>mosemeyer</i> mag straatslijk ophalen	PK#919 f° 156v°
1537	10/10/1622	Herbergiers, taverniers en anderen moeten hun gasten overbrengen op het comptoor	PK#919 f° 157r°
1538	25/10/1622	Verloren obligatie	PK#919 f° 156v°-157r°
1539	27/10/1622	Geen goederen uit Keulen en Sittard invoeren door de haastige ziekte	PK#919 f° 157v°-158r°
1540	31/10/1622	Geen most of nieuwe wijn verkopen voor Sint-Jansmis door de ziekte	PK#919 f° 158r°
1541	04/11/1622	Jongens mogen geen hout halen op Sint-Martensvuren te maken	PK#919 f° 158r°-158v°
1542	03/12/1622	Dood kind gevonden	PK#919 f° 158v°
1543	15/12/1622	Gebod op de verkoop van graan	PK#919 f° 158v°-159r°
1544	15/12/1622	Dood kind gevonden	PK#919 f° 159r°
1545	22/12/1622	Alle mannelijke inwoners moeten zich voorzien van wapens	PK#919 f° 159v°
1546	23/12/1622	Hoveniers mogen geen paspoorten of sauvegarden krijgen van de vijand	PK#919 f° 159v°-160r°
1547	23/12/1622	Beloningen voor wie mensen aangeeft die contact hebben met de vijand	PK#919 f° 160r°
1548	23/12/1622	's Nachts een licht uit het raam steken als de stormklok luidt	PK#919 f° 160r°
1549	30/12/1622	Alle bakkers mogen brood verkopen op de Grote Markt	PK#919 f° 160r°
1550	31/12/1622	Verbod op het geven van giften aan officieren	PK#919 f° 160v°

Bepaling verkoopplaatsen

Zoals aangeduid in het deel over de regulering van de interne markt, volgt hier een overzicht van de plaatsen waar handelaars zich van de Antwerpse magistraat moesten opstellen. Naast de kaart met daarop de aanduiding van de verkoopplaatsen, volgt vervolgens een lijst van alle verkoopplaatsen en welke goederen er verkocht werden. Merk hierbij op dat bepaalde beroepen tijdens de onderzochte periode soms van plaats veranderden of op verschillende locaties in de stad mochten staan.

Afbeelding 3: Verkoopplaatsen zoals ze door de Antwerpse magistraat werden aangeduid. Weergegeven op een zicht op Antwerpen door Frederik de Wit naar Joris Hoefnagel, 1598. (FAA, *Verzamelingen*, 12#5831)

1: IJzeren Waag

Oudkleerkopers (FAA, ARASA, PK#918, folio 75v°, 08.05.1595)

2: Brabantse Korenmarkt

Graanverkopers: soms enkel graan uit Brabant, soms al het graan dat over land toekwam (FAA, ARASA, PK#917, folio 508r°-509v°, 31.08.1587; FAA, ARASA, PK#918, folio 92v°-93r°, 02.09.1596)

3: Zeeuwse Korenmarkt

Graanverkopers: soms enkel graan dat per schip toekwam, soms ook al het graan dat niet uit Brabant kwam (FAA, ARASA, PK#917, folio 504r°, 06.05.1587; FAA, ARASA, PK#917, folio 508r°-509v°, 31.08.1587)

4: Vismarkt

Verkopers met zeevis en gezouten vis (FAA, ARASA, PK#917, folio 494v°-495r°, 21.01.1587)

5: Werf

Verkopers met groene vis en haring (FAA, ARASA, PK#917, folio 494v°-495r°, 21.01.1587)

Groenten uit Holland, Zeeland, Gent en Brugge (FAA, ARASA, PK#918, folio 237r°-237v°, 31.08.1610)

6: Ossenmarkt

Varkens (FAA, ARASA, PK#2825, nummer 253, 09.11.1587)

Ossen (FAA, ARASA, PK#918, folio 85v°, 04.11.1595)

Verkopers met hout, hooi en stro die langs de Kipdorppoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

7: Oever

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Sint-Jorispoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Kronenburgpoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

Zuivelverkopers (FAA, ARASA, PK#2826, nummer 438, 19.08.1599)

Onvrije hoveniers (FAA, ARASA, PK#2826, nummer 443, 13.11.1599)

Mandenmakers (FAA, ARASA, PK#2827, nummer 511, 24.09.1604)

8: Sint-Joriskerk

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Sint-Jorispoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Kronenburgpoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

9: Sint-Jacobskerk

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Kipdorppoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Slijkpoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

Onvrije hoveniers (FAA, ARASA, PK#2827, nummer 511, 24.09.1604)

10: Paardenmarkt

Verkopers van hout, hooi en stro die langs de Rodepoort binnenkomen (FAA, ARASA, PK#918, folio 228v°, 19.02.1610)

11: Koepoortbrug

Poeliers en boterverkopers van buiten de stad (FAA, ARASA, PK#2826, nummer 345, 25.08.1592)

Verkopers van fruit en vruchten (FAA, ARASA, PK#2829, nummer 829, 13.03.1621)

Onvrije hoveniers (FAA, ARASA, PK#2827, nummer 511, 24.09.1604)

12: Engelse Beurs

Poeliers tegen de Engelse Beurs binnen de ketens (FAA, ARASA, PK#2829, nummer 829, 13.03.1621)

Boterverkopers tussen de Engelse Beurs en het huis van de Markgraaf (FAA, ARASA, PK#2829, nummer 829, 13.03.1621)

13: Kerkhof Kipdorppoort

Zuivelverkopers tegen de muur van het kerkhof aan de Kipdorppoort (FAA, ARASA, PK#2826, nummer 437, 07.07.1599)

14: Veemarkt

Mandenmakers (FAA, ARASA, PK#2827, nummer 511, 24.09.1604)

15: Jezuïetenrui

Harde kolen (FAA, ARASA, PK#918, folio 215v°, 04.08.1608)

16: Haringvliet

Gemengde kolen (FAA, ARASA, PK#918, folio 215v°, 04.08.1608)

17: Meir

Potten- en glazenverkopers (FAA, ARASA, PK#2829, zonder nummer, 18.09.1617)

18: Nieuwe Beurs

19: Grote Markt

Alle bakkers (FAA, ARASA, PK#919, folio 160r°, 30.12.1622)

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen

ANTWERPEN

Felixarchief

Ancien Régime archief van de stad Antwerpen

Gebodboeken

PK#917 Gebodboek 1576-1589

PK#918 Gebodboek 1589-1612

PK#919 Gebodboek 1612-1626

StadsplakATEN 1564-1705 gedrukt bij Plantin-Moretus

PK#2825 1584-1589

PK#2826 1590-1599

PK#2827 1600-1610

PK#2828 1611-1616

PK#2829 1617-1623

PlakATEN van den Hove

PK#2767 1576-1594

PK#2768 1596-1609

Lagere stadsbedienden

PK#1417 Stadstrompettersboek

Kronijken

PK#106 Kronijk van Godevaert van Haecht, 1565-1574

Dossiers van de secretarie geordend naar onderwerp

PK#1553 16de-18de eeuw: processies en ommegangen, volgorde en ceremonieel

De stadskassen

R#38 Stadsrekening 1598-1599

R#49 Stadsrekening 1609-1610

Uitgegeven bronnen

Brants, Victor. *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle (1598-1621)*. Bruxelles: Goemaere, 1908.

Brants, Victor. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome premier contenant les actes du 10 septembre 1597 au 30 avril 1609*. Bruxelles: Goemaere, 1909.

Brants, Victor. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621. Tome deuxième contenant les actes du 8 mai 1609 au 14 juillet 1621*. Bruxelles: Goemaere, 1912.

Brants, Victor. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série – 1506-1700. Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle*. Bruxelles: Goemaere, 1914.

Gachard, Louis-Prosper. "Analectes historiques. Seizième série." *Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire. Deuxième série 12 (1871)*: 141-316.

Lameere, Jules. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série – 1506-1700. Tome troisième contenant les ordonnances du 8 janvier 1529 (1530, N. ST.) au 11 décembre 1536*. Bruxelles: Goemaere, 1902.

Lameere, Jules en Henri Simon. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série – 1506-1700. Tome quatrième contenant les ordonnances du 9 janvier 1536 (1537, N. ST.) au 24 décembre 1543*. Bruxelles: Goemaere, 1907.

SN. *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règnes de Philippe IV (1621-1665) et de Charles II (1665-1700)*. Bruxelles: Goemaere, 1910.

SN. *Articulen ende conditien vanden tractate, aengegaen ende gesloten tusschen de hooch^t vanden Prince van Parme Plaisance &c. stadthoudere, gouverneur ende capiteyn generael vanden Lande van herwaerts overe, inden name van de Co. Ma^t van Spaegnien, als Hertoge van Brabant ter eenre, ende de stadt van Antwerpen ter andere sijden*. Antwerpen: 1585.

SN. *Derden Placcaet-boeck van Vlaenderen, inhoudende de placcaeten, ordonnancien, reglementen [...] by een vergadert door order van hooghe ende moghende heeren den president ende raeden vande selve provincie*. Gent: hoirs van Jan Vanden Kerchove, 1685.

Terlinden, Charles. *Liste chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II (1555-1598)*. Bruxelles: Goemaere, 1912.

Vermeir, René. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série. Règne de Philippe IV (1621-1665). Tome I du 14 juillet 1621 au 8 novembre 1633*. Bruxelles: Commission Royale pour la Publication des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique, 2023.

Onlinebronnen

MiddelNederlandsch Woordenboek, www.gtb.ivdnt.org.

Lemma “bracke,” geraadpleegd 14.02.2024

Lemma “buideldragers,” geraadpleegd 11.02.2024

Lemma “kolven,” geraadpleegd 27.02.2024

Lemma “libelle,” geraadpleegd 23.02.2024

Lemma “palemaille,” geraadpleegd 27.02.2024

Lemma “spiljoen,” geraadpleegd 14.02.2024

Lemma “stand”, geraadpleegd 26.03.2024

SN. “Koninklijke Commissie uitgave Belgische oude wetten en verordeningen: geschiedenis.” Federale Overheidsdienst Justitie. Geraadpleegd 14.10.2023. www.justitie.belgium.be.

SN. “(In)flammable cities. Rethinking crisis, resilience and community in the Low Countries (1200-1650).” Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Geraadpleegd 01.02.2024. www.nwo.nl.

SN. “Meiboom.” Ensie. Geraadpleegd 27.02.2024. www.ensie.nl.

SN. “Sinte Mette van de ruggenuchte.” Histories. Geraadpleegd 27.02.2024. www.histories.be.

Literatuur

Ackroyd, Peter. *The great fire of London*. Londen: Penguin Books, 1993.

Adam, Renaud. “The printing industry and the Counter-Reformation in Brussels under Archduke Albert and Archduchess Isabella (1598-1633).” In *Books and prints at the heart of the catholic Reformation in the Low Countries (16th-17th centuries)*, uitgegeven door Renaud Adam, Rosa De Marco en Malcolm Walsby, 23-45. Leiden en Boston: Brill, 2022.

Aerts, Erik. “Muntdatasets en onze kennis van het muntwezen in de Lage Landen.” *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde* 164 (2018): 496-510.

Alfani, Guido, Francesco Ammannati en Wouter Ryckbosch. “Poverty in early modern Europe: New approaches to old problems.” *EHES Working Paper*, nummer 222 (2022): 1-60.

Allemeyer, Marie Luise. “Profane hazard or divine judgement? Coping with urban fire in the 17th century.” *Historical Social Research* 32 (2007): 145-68.

Allen, Robert C. “Progress and poverty in early modern Europe.” *Economic History Review* 56.3 (2003): 403-443.

Alloza Aparecio, Angel, José Miguel López Garcia en José Luis de Pablo Gafas. “Prevention and repression: food supply and public order in early modern Madrid.” *Mélanges de l'école française de Rome* 112.2 (2000): 615-44.

Arcangeli, Alessandro. *Recreation in the Renaissance. Attitudes towards leisure and pastimes in European culture, c. 1425-1675*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.

Arnade, Peter. *Beggars, iconoclasts & civic patriots. The political culture of the Dutch Revolt*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008.

Asaert, Gustaaf. *1585. De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*. Tiel: Lannoo, 2004.

Baisier, Claire. "The Jesuit Church of St Charles Borromeo (Sint-Carolus Borromeuskerk)." In *Divine interiors. Experience churches in the age of Rubens*, uitgegeven door Claire Baisier, 138-43. BAI, 2016.

Berger, Emmanuel en Emilie Delivré. "La 'bonne police' en France et dans le Royaume de Wurtemberg (XVIIIe-XIXe siècles). Etude d'une appropriation populaire de la loi et de l'ordre public." *Revue d'Histoire du XIXe siècle* 50.1 (2015): 23-38.

Beukers, M.P. "'Spoelluden om die stat dairmede te eren' Stadsspeellieden in Utrecht in de vijftiende eeuw." *Jaarboek Oud-Utrecht* (1988): 35-52.

Blondé, Bruno, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens en Peter Stabel. "The Low Countries' paradox. Historical perspectives on inequality and the city." In *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, uitgegeven door Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens en Peter Stabel, 15-42. Turnhout: Brepols, 2020.

Boersma, Erica. "'Yrelandtsche traenen' gedroogd. Transnationale solidariteit in lokale politiek in Zeeland, 1641-1644." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015): 201-22.

Bogaert, Dirk. "Stedelijke milieuhinder in de pre-industriële tijd (18de en begin 19de eeuw)." *Tijdschrift voor Industriële Cultuur* 51.3 (1995): 19-35.

Bolton, Jim L. en Francesco Guidi Bruscoli. "When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of North-Western Europe? The evidence of the Borromei ledger for 1438." *The Economic History Review* 61.2 (2008): 360-79.

Boone, Marc en Jelle Haemers. "Bien commun. Gouvernance, discipline, culture politique." In *Faire société au Moyen Âge. Histoire urbaine des anciens Pays-Bas (1100-1600)*, uitgegeven door Claire Billen, Bruno Blondé, Marc Boone en Anne-Laure Van Bruaene, 113-49. Parijs: Classiques Garnier, 2021.

Brown, Andrew. *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Brown, Andrew. "Civic religion in late medieval Europe." *Journal of Medieval History* 42.3 (2016): 338-56.

Buchanan, Sharp. *Famine and scarcity in late medieval and early modern England. The regulation of grain marketing, 1256-1631*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Cameron, Euan. "The Counter-Reformation." In *The Blackwell companion to the Bible and culture*, uitgegeven door John F.A. Sawyer, 85-103. Wiley-Blackwell, 2012.

Canepari, Eleonora. "Who is not welcome? Reception and rejection of migrants in early modern Italian cities." In *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, uitgegeven door Bert De Munck en Anne Winter, 101-15. Farnham: Ashgate, 2012.

- Carrier, James G. "Moral economy: What's in a name." *Anthropological Theory* 18.1 (2018): 18-35.
- Cholcman, Tamar. *Art on paper. Ephemeral art in the Low Countries. The triumphal entry of the archdukes Albert and Isabella into Antwerp, 1599*. Turnhout: Brepols, 2014.
- Coomans, Janna. "Stratenmakers: infrastructuur, gebuurtten en het publiek belang in laatmiddeleeuws Gent." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 72.1 (2018): 125-59.
- Coomans, Janna. "The king of dirt. Public health and sanitation in late medieval Ghent." *Urban History* 46.1 (2019): 82-105.
- Coomans, Janna. "Food offenders. Public health and the marketplace in the late medieval Low Countries." In *Policing the urban environment in premodern Europe*, uitgegeven door Claire Weeda en Carole Rawcliffe, 121-48. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.
- Coomans, Janna. *Community, urban health and environment in the Late Medieval Low Countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Coomans, Janna en Léa Hermenault. "Public works, spatial strategies and mobility in late medieval Ghent." *Journal of Urban History* (2022): 1-28. Geraadpleegd 17.02.2024. <https://doi.org/10.1177/00961442221124892>.
- Coomans, Janna. "Policing itinerant poor in the Northern Low Countries, 1450-1570. Making vagrants." *Low Countries Historical Review* 138.2 (2023): 3-31.
- Corley, Christopher R. "On the threshold. Youth as arbiters of urban space in early modern France." *Journal of Social History* 43.1 (2009): 139-56.
- Coudeville, Giovanni. "Bedelarij in Brugge in de achttiende eeuw." Masterproef, Universiteit Gent, 2002.
- Coy, Jason P. "Magistrates, beggars and labourers. Migration and regulation in sixteenth century Ulm." In *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, uitgegeven door Bert De Munck en Anne Winter, 157-174. Farnham: Ashgate, 2012.
- Davis, James. *Medieval market morality: life, law and ethics in the English marketplace, 1200-1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- De Bie, Annelies. "The paradox of the Antwerp rose. Symbol of decline or token of craftsmanship?" In *Innovation and Creativity in Late Medieval and Early Modern European Cities*, uitgegeven door Karel Davids en Bert De Munck, 269-93. Farnham: Ashgate, 2014.
- De Grom, Nona. "Het Wonderjaar 1566 in Doornik en het Doornikse. De sociale achtergrond van de veroordeelden door de Raad van Beroerten." Masterproef, Universiteit Gent, 2015.
- Dekoster, Kevin. "Van moord tot *mort subite*. Medische expertise en verdachte overlijdens in het achttiende-eeuwse Meetjesland." *Appeltjes van het Meetjesland* 70 (2019): 57-80.
- Delcart, André. *Winterfeesten en gebod. Mythen, folklore en tradities*. Antwerpen: Cyclus, 2007.

- Deley, Tammy. "Pest en het sociale lichaam na de Renaissance. Een studie van Antwerpse pesttraktaten uit het tweede kwart van de 17de eeuw." Masterproef, Universiteit Gent, 2014.
- De Maesschalck, Edward. *Oranje tegen Spanje (1500-1648)*. Leuven: Davidsfonds, 2022.
- De Munck, Bert en Anne Winter. *Gated communities? Regulating migration in Early Modern cities*. Farnham: Ashgate, 2012.
- Den Hartog, Adel P. *Wat is eetbaar? Een reis door de wereld van voedseltaboes en eetculturen*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2022.
- Denutte, Nicolas. "Tekstuitgave van de koninklijke verordeningen van Karel II voor de Zuidelijke Nederlanden (1665-1674)." Masterproef, Universiteit Gent, 2018.
- Denys, Catherine. "La police du nettoyage au xviiie siècle." *Ethnologie Française* 45.3 (2015): 411-20.
- De Prijcker, Christophe. "Politieregelgeving door intermediaire besturen in de Zuidelijke Nederlanden (17e-18e eeuw): De representatie van 'goede' politie in de kasselrij Land van Waas en de stad Aalst." Masterproef, Universiteit Gent, 2021.
- De Ridder, Bram en Violet Soen. "The Act of Cession, the 1598 and 1600 States General in Brussels and the peace negotiations during the Dutch Revolt." In *The Twelve Years Truce (1609). Peace, truce, war and law in the Low Countries at the turn of the 17th Century*, uitgegeven door Randall Lesaffer, 48-68. Leiden: Brill, 2014.
- De Roo, Tom. "Mens en hond in de Antwerpse gebodboeken, eind 15de tot eind 18de eeuw: een casestudie naar mens-dier relaties in een stedelijke omgeving." *Volkskunde* 108 (2007): 347-69.
- De Ruyscher, Dave. "Designing the limits of creditworthiness. Insolvency in Antwerp bankruptcy legislation and practice (16th-17th centuries)." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 76 (2008): 307-27.
- Der Weduwen, Arthur. *State communication and public politics in the Dutch Golden Age*. Oxford: Oxford University Press, 2023.
- De Schepper, Hugo. "Une législation de circonstance aux Pays-Bas sous le gouvernement personnel d'Alexandre Farnèse, 1579-1589." In *Légiférer, gouverner et juger. Mélanges d'histoire du droit et des institutions (IXe-XXIe siècle) offerts à Jean-Marie Cauchies à l'occasion de ses 65 ans*, uitgegeven door Eric Bousmar, Philippe Desmette en Nicolas Simon, 281-98. Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2016.
- Devos, Isabelle en Tina Van Rossem. "Oud, ouder, oudst. Regionale en lokale verschillen in sterfte in het graafschap Vlaanderen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw." *De Zeventiende Eeuw* (2017): 39-53.
- De Vries, Jan. *The price of bread: regulating the market in the Dutch Republic*. New York: Cambridge University Press, 2019.
- Dorey, Margaret. "Controlling corruption. Regulating meat consumption as a preventative to plague in seventeenth-century London." *Urban History* 36.1 (2009): 24-41.
- Dounot, Cyrille. "Le bien commun dans la législation royale (XIIIe-XVIIIe siècle)." *Bulletin de Littérature Ecclésiastique* 118 (2017): 99-114.

Downes, Evana Frances. "Balancing the urban stomach. Public health, food selling and consumption in London, c. 1558-1640." PhD diss., University of Kent, 2022.

Dragan, Claudia Roberta. "Literature and the Anglo-Spanish War (1585-1604)." Masterproef, Universidad de Valladolid, 2017.

Dubé, Catherine en Geneviève Dumas. "Muddy waters in medieval Montpellier." In *Policing the urban environment in premodern Europe*, uitgegeven door Carole Rawcliffe en Claire Weeda, 179-206. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.

Duerloo, Luc. "Scherpenheuvel-Montaigu. Un sanctuaire pour une politique emblématique." *Dix-septième Siècle* 240.3 (2008): 423-39.

Duerloo, Luc. *Dynasty and Piety. Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg political culture in an age of religious wars*. Farnham: Ashgate, 2012.

Dumolyn, Jan en Jelle Haemers. "Political poems and subversive songs. The circulation of 'public poetry' in the late medieval Low Countries." *Journal of Dutch Literature* 5.1 (2014): 1-22.

Dumolyn, Jan. "The common good. The central ideological signifier in medieval politics." In *A cultural history of democracy in the medieval age*, uitgegeven door David Napolitano en Kenneth J. Pennington, 57-73. Londen: Bloomsbury Academic, 2021.

Dupont, Wannes. "'Sie eens 't verzwakte volk' De bestrijding van pest in Antwerpen tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw." *Stadsgeschiedenis* 2.2 (2007): 85-104.

Elias, Norbert. *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Amsterdam: Boom, 2001.

Everaert, Janna. "Power in the metropolis. The impact of economic and demographic growth on the Antwerp City Council (1400-1550)." *Urban History* 47 (2020): 589-609.

Fenton, Emily A. "Marketplaces as spaces of moral education in early modern London. Regulation, punishment and entertainment." Masterproef, Dalhousie University, 2021.

Ferraro, Joanne M. "Making a living. The sex trade in early modern Venice." *The American Historical Review* 123.1 (2018): 30-59.

Flavin, Susan, Marc Meltonville, Charlie Taverner, Joshua Reid, Stephen Lawrence, Carlos Belloch-Molina en John Morrissey. "Understanding early modern beer. An interdisciplinary case-study." *The Historical Journal* 66.3 (2023): 516-49.

Garrioch, David. "Sounds of the city. The soundscape of early modern European towns." *Urban History* 30.1 (2003): 5-25.

Garrioch, David. "Towards a fire history of European cities (late Middle Ages to late nineteenth century)." *Urban History* 46.2 (2019): 202-24.

Génard, Pierre. "Index der gebodboeken." *Antwerpsch Archievenblad* 1.1 (1864): 120-464.

- Goda, Károly. "Metamorphoses of Corpus Christi: eucharistic processions & clashes in fifteenth- and sixteenth-century Vienna." *Theatrum Historiae* 15 (2014): 9-50.
- Götz, Norbert. "'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects." *Journal of Global Ethics* 11.2 (2015): 147-62.
- Guiljam, David Thomas. "Veelzijdige verbinder. Philips van Marnix van Sint-Aldegonde als schakel in het internationaal protestantisme 1585-1598." Masterproef, Universiteit Gent, 2020.
- Haemers, Jelle. "Filthy and indecent words. Insults, defamation, and urban politics in the Southern Low Countries, 1300-1550." In *The voices of the people in Late Medieval Europe. Communication and popular politics*, uitgegeven door Jan Dumolyn, Jelle Haemers, Hipólito Rafael Oliva Herrero en Vincent Challet, 247-67. Turnhout: Brepols, 2014.
- Haemers, Jelle en Valerie Vrancken. "Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant." *The Medieval Low Countries* 4 (2017): 165-87.
- Haemers, Jelle. "Women and stews. The social and material history of prostitution in the late medieval Low Countries." *History Workshop Journal* 92 (2021): 29-50.
- Harrison, Dick. *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog, 1618-1648*. Utrecht: Omniboek, 2022.
- Härter, Karl. "Sicherheit und gute Policey im frühneuzeitlichen Alten Reich." In *Sicherer Alltag? Politiken und Mechanismen der sicherheitskonstruktion im Alltag*, uitgegeven door Bernd Dollinger en Henning Schmidt-Semisch, 29-55. Wiesbaden: Springer VS, 2016.
- Heerma van Voss, Lex, Magaly Rodríguez García en Elise van Nederveen Meerkerk, eds. *Selling sex in the city. A global history of prostitution, 1600s-2000s*. Leiden: Brill, 2017.
- Hindle, Steve. "Dependency, shame and belonging. Badging the deserving poor, c. 1550-1750." *Cultural and Social History* 1 (2004): 6-35.
- Hitchcock, David. "The vagrant poor." In *The Routledge history of poverty, c. 1450-1800*, uitgegeven door David Hitchcock en Julia McClure, 60-78. Londen: Routledge, 2021.
- Hsia, R. Po-Chia. *The world of catholic renewal 1540-1770*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Huet, Leen en Jan Grieten. *Nicolaas Rockox, 1560-1640: burgemeester van de gouden eeuw*. Antwerpen: Meulenhoff/Manteau, 2010.
- Irmgard Pentzlin, Nadja. "The cult of Corpus Christi in early modern Bavaria: pilgrimages, processions, and confraternities between 1550 and 1750." PhD diss., University of St Andrews, 2014.
- Jütte, Daniel. "Entering a city. On a lost early modern practice." *Urban History* 41.2 (2014): 204-27.
- Kamp, Jeannette. "Controlling strangers. Identifying migrants in early modern Frankfurt am Main." In *Migration policies and materialities in European cities*, uitgegeven door Hilde Greefs en Anne Winter, 46-65. New York: Routledge, 2020.

- Kaplan, Benjamin J. "Fictions of privacy. House chapels and the spatial accommodation of religious dissent in Early Modern Europe." *The American Historical Review* 107.4 (2002): 1031-64.
- Kinzelbach, Annemarie. "Infection, contagion, and public health in late medieval and early modern German imperial towns." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 61.3 (2006): 369-89.
- Kooi, Christine. *Reformation in the Low Countries, 1500-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Laitinen, Riitta. *Order, materiality, and urban space in the early modern kingdom of Sweden*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Lamal, Nina. "Commerce and good governance. The broadsheet ordinances in the Van der Meulen archive." In *Broadsheets. Single-sheet publishing in the first age of print*, uitgegeven door Andrew Pettegree, 207-39. Leiden en Boston: Brill, 2017.
- Langhu, Koberson. "The Roman Catholic view of sunday. A theological evaluation." *Jurnal Kiononia* 15.1 (2023): 71-88.
- Lemmens, Karel. "Rekenmunt en courant geld." *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 16 (1998): 19-52.
- Lesage, Jens. "'processie generale ende solempnele': Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. Een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse." Masterproef, Universiteit Gent, 2015.
- Leyder, Dirk en Georges Martyn. *Eeuwig edict, 1611-2011. Op weg naar meer rechtszekerheid*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2011.
- Limberger, Michael. "The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800: excises, annuities and debt management." In *Taxation and debt in the early modern city*, uitgegeven door José Ignacio Andrés Ucendo en Michael Limberger, 131-47. Londen: Pickering & Chatto, 2012.
- Limberger, Michael. "'The greatest marketplace in the world' The role of Antwerp in the economic and financial network of the Habsburg Empire." In *Les villes des Habsbourg du XVe au XIXe siècle: communication, art et pouvoir dans les réseaux urbains*, uitgegeven door Ludolf Pelizaeus, 45-62. Reims: Epure, 2021.
- Litzenburger, Laurent. "La sécurité alimentaire et sanitaire à Metz, à la fin du Moyen Âge." *Histoire Urbaine* 47.3 (2016): 131-48.
- Lykke Syse, Karen V. "Ideas of leisure, pleasure and the river in early modern England." In *Perceptions of water in Britain from early modern times to the present: an introduction*, uitgegeven door Karen V. Lykke Syse en Terje Oestigaard, 35-57. Bergen: BRIC Press, 2010.
- MacKay, Ruth. "Community and the common good in early modern Castile." In *A companion to the Spanish Renaissance*, uitgegeven door Hilaire Kallendorf, 293-313. Leiden: Brill, 2019.
- Mackenbach, Johan P. *A history of population health. Rise and fall of disease in Europe*. Leiden: Brill, 2020.

Marin, Julie en Bruno De Meulder. "Antwerp city wastescapes. Historic interplays between waste & urban development." In *HISTORY. URBANISM. RESILIENCE. Change and responsive planning: vol 3*, uitgegeven door Carola Hein, 179-90. Delft, 2016.

Marinus, Marie Juliette. *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676)*. Brussel: Paleis der Academiën, 1995.

Marinus, Marie Juliette. "Het verdwijnen van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden." *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997): 261-69.

Marnef, Guido. "Protestant conversions in an age of catholic reformation: the case of sixteenth-century Antwerp." In *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs*, uitgegeven door Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en Marc van Vaeck, 33-47. Leiden: Brill, 2004.

Marnef, Guido. "The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)." In *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, uitgegeven door Monique Weis, 25-34. Turnhout: Brepols, 2010.

Marnef, Guido. "Multiconfessionalism in a commercial metropolis: the case of 16th-century Antwerp." In *A companion to multiconfessionalism in the early modern world*, uitgegeven door Thomas Max Safley, 75-97. Leiden en Boston: Brill, 2011.

Marnef, Guido en Anne-Laure Van Bruaene. "Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing." In *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, uitgegeven door Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone, 165-206. Gent: Academia Press, 2016.

Marnef, Guido. "Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'. De casus van de lutherse gemeenschap van Antwerpen, 1585-1622." *Trajecta* 27 (2018): 277-300.

Marnef, Guido. "Antwerpen als stichtingsplaats van de Remonstrantse Broederschap. Mogelijkheden en hindernissen van de protestantse gemeenschap in een veranderende context (1585-1621)." In *Remonstranten in Antwerpen 1619-2019. 400 jaar Remonstrantse Broederschap*, uitgegeven door August den Hollander, 5-14. Amsterdam: Arminius Instituut, 2020.

Marnef, Guido. "An experiment of social equality? The case of the Calvinist republic in Antwerp (1577-1585)." In *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, uitgegeven door Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens en Peter Stabel, 183-97. Turnhout: Brepols, 2020.

Martyn, Georges. "How 'sovereign' were the Southern Netherlands under the Archdukes?" In *The Twelve Years Truce (1609). Peace, truce, war and law in the Low Countries at the turn of the 17th Century*, uitgegeven voor Randall Lesaffer, 196-209. Leiden: Brill, 2014.

Masure, Hadewijch. "'Eerlycke huijsarmen' of 'ledichgangers'? Armenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640." *Stadsgeschiedenis* 7.1 (2012): 1-21.

Matthijs, Koen en Bart Van de Putte, "Huwen tijdens de advent en de vasten in de 19de eeuw in Vlaanderen." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 31 (2001): 75-112.

- Mawhinney, Sarah Elizabeth. "Coming of age. Youth in England, c. 1400-1600." PhD Diss., University of York, 2015.
- McCarthy, Vanessa Gillian. "Prostitution, community, and civic regulation in early modern Bologna." PhD diss., University of Toronto, 2015.
- Mesotten, Laura. "Diplomatie en informatie. De Habsburgse gezanten bij de vrede van Vervins (1598)." *Handelingen – Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 65 (2011): 223-236.
- Moerman, Daniel. "'Och wod het toch een lutie regenen'. Droogte en waterschaarste in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa, een geschiedenis van klimaatverandering en sociale veerkracht." *Leidschrift* 36 (2021): 53-78.
- Muller, Jeffrey M. "Communication visuelle et confessionnalisation à Anvers au temps de la Contre-Réforme." *Dix-septième Siècle* 240.3 (2008): 441-82.
- Muller, Jeffrey M. *St. Jacob's Antwerp art and Counter Reformation in Rubens's parish church*. Leiden en Boston: Brill, 2016.
- Müller, Johannes. *Exile memories and the Dutch Revolt. The narrated diaspora, 1550-1750*. Leiden: Brill, 2016.
- Pauwels, Bernadette. "De zondagsscholen te Antwerpen (einde 16de eeuw-1795)." Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1987.
- Pettegree, Andrew. *The French Book and the European Book World*. Leiden en Boston: Brill, 2007.
- Pottier, Werner en Petra Maclot, eds. *'n Propere tijd? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)*. Antwerpen: Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, 1988.
- Prak, Maarten. "Burgers onder de wapenen, van de zestiende tot de achttiende eeuw." *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23.1 (1997): 1-11.
- Prak, Maarten. "Citizens, soldiers and civic militias in late medieval and early modern Europe." *Past & Present* 228 (2015): 93-123.
- Prak, Maarten. *Citizens without nations: urban citizenship in Europe and the world, c. 1000-1789*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Prevenier, Walter. "Utilitas communis in the Low Countries (thirteenth-fifteenth centuries): from social mobilisation to legitimation of power." In *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)*, uitgegeven door Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene, 205-16. Turnhout: Brepols, 2010.
- Put, Eddy en Bernadette Pauwels. "'Het fundament van eene welgeregelde republique' De Antwerpse zondagsscholen in de 17de eeuw." *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989): 11-20.

Put, Eddy. "Doen geloven? Vroegmoderne katholieke catechese tussen pedagogische overmoed en pastoraal pessimisme." *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 122.4 (2007): 538-48.

Puttevils, Jeroen. *Merchants and trading in the sixteenth century*. Londen: Pickering & Chatto, 2015.

Rady, Martyn. *De Habsburgers, de opkomst en ondergang van een wereldmacht*. Amsterdam: Unieboek, 2020.

Ranson, Jens. "Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)." Masterproef, Universiteit Gent, 2010.

Rawcliffe, Carole en Claire Weeda. *Policing the urban environment in premodern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.

Ribhegge, Wilhelm. "Counter-Reformation politics, society and culture in the Southern Netherlands, Rhineland and Westphalia in the first half of the 17th century." *Humanistica Lovaniensia* 49 (2000): 173-92.

Riguelle, William. "Le chien dans la rue aux XVIIe et XVIIIe siècles." *Société française d'histoire urbaine* 47 (2016): 69-86.

Riguelle, William. "Que la peste soit de l'animal! Législation à l'encontre des animaux en période d'épidémies dans les villes des Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège (1600-1670)." In *Sales Bêtes! Mauvaises herbes! "Nuisible", une notion en débat*, uitgegeven door Rémi Luglia, 109-24. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2018.

Riguelle, William. "La police des animaux dans les Pays-Bas et la principauté de Liège (XVIIe-XVIIIe siècles)." *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 97.2 (2019): 459-83.

Riguelle, William. "'Look out! Get back!' Horse-drawn traffic and its challenges in Belgian cities in the early modern period." *Urban History* 50 (2022): 1-17. Geraadpleegd 16.02.2024. doi:10.1017/S0963926822000013.

Romein, Annemieke. "Early modern state formation or *gute Polickey*? The good order of the community." *The Seventeenth Century* 37.6 (2022): 1031-56.

Rousseaux, Xavier. "'Sozialdisziplinierung', civilisation of manners and monopolisation of power. Towards a history of social control in the Southern Netherlands, 1500-1815." In *Guises of power. Integration of society and legitimisation of power in Sweden and the Southern Low Countries ca. 1500-1900*, uitgegeven door Maria Ågran, Karlsson Åsa en Xavier Rousseaux, 109-31. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia, 2001.

Schennach, Martin P. *Jagdrecht, Wilderei und gute Polickey. Normen und ihre Durchsetzung im frühneuzeitlichen Tirol*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2007.

Schoorens, Laura. "Ledige vrouwen en quade herberghe. Prostitutie in Antwerpen en Leuven in de vijftiende eeuw." Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2018.

Slack, Paul. "Responses to plague in early modern Europe. The implications of public health." *Social Research* 87.2 (2020): 409-28.

- Soen, Violet. "The *Beeldenstorm* and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)." *Low Countries Historical Review* 131 (2016): 99-120.
- Soly, Hugo. *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Brussel: Gemeentekrediet, 1977.
- Spufford, Peter. "From Antwerp and Amsterdam to London. The decline of financial centres in Europe." *De Economist* 154.2 (2006): 143-75.
- Staudenmaier, Johannes. *Gute Policey in Hochstift und Stadt Bamberg*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2012.
- Stevens Crawshaw, Jane L. *Plague hospitals. Public health for the city in early modern Venice*. Londen en New York: Routledge, 2012.
- Sturtewagen, Isis en Bruno Blondé. "Playing by the rules? Dressing without sumptuary laws in the Low Countries from the fourteenth to the eighteenth century." In *The right to dress. Sumptuary laws in a global perspective, c. 1200-1800*, uitgegeven door Giorgio Riello en Ulinka Rublack, 74-95. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Suykerbuyk, Ruben. "1566: kans op Beeldenstorm." In *Wereldgeschiedenis van Vlaanderen*, uitgegeven door Marnix Beyen, Marc Boone en Bruno De Wever, 202-7. Kalmthout: Polis, 2018.
- Swart, Erik. "A Renaissance Republic? Antwerp's urban militia, 'the military Renaissance' and structural changes in warfare, c. 1566-c. 1612." In *Antwerp in the Renaissance*, uitgegeven door Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 131-52. Turnhout: Brepols, 2020.
- Swart, Erik. "Maintaining the common peace. Security and the Religious Peace of 1578 during the Dutch Revolt." *Journal of Early Modern Christianity* 8.2 (2021): 223-50.
- Taverner, Charlie. "Moral marketplaces. Regulating the food markets of late Elizabethan and early Stuart London." *Urban History* 48 (2021): 608-24.
- Te Brake, Wayne. *Religious war and religious peace in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Thewissen, Henk. *De Limburgse jonkheid. Jongerencultuur vanaf de late middeleeuwen in een Europese context*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2004.
- Thøfner, Margit. *A common art. Urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*. Zwolle: Waanders, 2007.
- Thomas, Werner. "The Treaty of London, the Twelve Years Truce and religious toleration in Spain and the Netherlands (1598-1621)." In *The Twelve Years Truce (1609). Peace, truce, war and law in the Low Countries at the turn of the 17th century*, uitgegeven door Randall Lesaffer, 277-97. Leiden: Brill, 2014.
- Thys, Augustin. *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*. Antwerpen: Kennes, 1879.

Tijs, Rutger. *Tot cieraet deser stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden. Een cultuurhistorische studie over de bouwtrant en de ontwikkeling van het stedenbouwkundig beleid te Antwerpen van de 13de tot de 20ste eeuw.* Antwerpen: Mercatorfonds, 1993.

Trivellato, Francesca. "The moral economies of early modern Europe." *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 11.2 (2020): 193-201.

Tussay, Ákos. "Plague discourse, quarantine and plague control in early modern England: 1578-1625." *Hungarian Journal of Legal Studies* 61.1 (2020): 113-32.

Udale, Charles. "Evaluating early modern lockdowns. Household quarantine in Bristol, 1565-1604." *The Economic History Review* 76 (2023): 118-44.

Van Ackere, Vienna. "Gentse processies en het collectief gebruik van de publieke ruimte in de periode 1477-1492." Masterproef, Universiteit Gent, 2010.

Van Cruyningen, Arnout. *De Opstand 1568-1648. De strijd in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden.* Utrecht: Omniboek, 2018.

Van Damme, Ilja. "Scaldis geketend. Percepties van het economische welvaren van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende-negentiende eeuw)." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010): 486-503.

Vandepitte, Epifanie. "De sociale achtergrond van bedelaars en vagebonden en het belang ervan bij de vervolging door magistraten." Masterproef, Universiteit Gent, 2014.

Van der Lem, Anton. *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld.* Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2018.

Vandewalle, André. *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge.* Brugge: Gemeentebestuur Brugge, 1979.

Van Dixhoorn, Arjan. "The grain issue of 1565-1566. Policy making, public opinion, and the common good in the Habsburg Netherlands." In *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)*, uitgegeven door Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene, 171-204. Turnhout: Brepols, 2010.

Van Gelder, Klaas. *'Politie' in de heerlijkheid. Gids en repertorium van heerlijke politiereglementen in het graafschap Vlaanderen, 13e-18e eeuw.* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2023.

Vanhemelryck, Fernand. "De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)." 2 vols. PhD diss., Universiteit Gent, 1968.

Vanhemelryck, Fernand. *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken.* Leuven: Davidsfonds, 2004.

Van Kooten, Roger. "Levelling through space? The redistributive capacity of demographic decline in Antwerp's darkest hour (1584-1586)." In *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, uitgegeven door Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens en Peter Stabel, 231-249. Turnhout: Brepols, 2020.

- Van Nierop, Henk. "Introduction." In *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs*, uitgegeven door Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en Marc van Vaeck, 1-7. Leiden en Boston: Brill, 2004.
- Van Nimwegen, Olaf en Louis Sicking. "De organisatie en financiering van leger en vloot van de opstandelingen." In *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, uitgegeven door Petra Groen, 161-217. Amsterdam: Boom, 2013.
- Van Nimwegen, Olaf en Louis Sicking. "De Opstand." In *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, uitgegeven door Petra Groen, 37-110. Amsterdam: Boom, 2013.
- Van Nimwegen, Olaf en Ronald Prud'homme Van Reine. "De Republiek in oorlog." In *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*, uitgegeven door Petra Groen, 221-98. Amsterdam: Boom, 2013.
- Van Oosten, Roos. *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context*. Leiden: Sidestone, 2015.
- Van Riet, Brent. "Geen bedelaars onder christenen. Stad, vorst en sociale politiek in de Spaanse Nederlanden, 1500-1650." Masterproef, Universiteit Gent, 2015.
- Van Rossem, Stijn. "The bookshop of the Counter-Reformation revisited. The Verdussen Company and the trade in catholic publications, Antwerp, 1585-1648." *Quaerendo* 38 (2008): 306-21.
- Van Schaik, Remi. "Marktbeheersing: overheidsbemoeyenis met de levensmiddelenvoorziening in de Nederlanden (14de-19de eeuw)." In *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, uitgegeven door Clé Lesger en Leo Noordegraaf, 465-89. Amsterdam: Nederlands Economische Historisch Archief, 1999.
- Van Uytven, Raymond, Claude Bruneel en Herman Coppens. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2000.
- Vermeersch, Louise. "Multimedia in de stad. Interacties tussen het geschreven, gedrukte en gesproken woord in de Gentse publieke sfeer (1550-1585)." PhD diss., Universiteit Gent, 2018.
- Vermeir, René. "De genese van een instructietekst. Pieter Roose en de onderrichtingen voor de kardinaal-infant." *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 47 (1993): 181-97.
- Vermeir, René. "Staten en hun evoluties." In *Een inleiding tot de geschiedenis van de vroegmoderne tijd*, uitgegeven door René Vermeir, 16-110. Wommelgem: Van In, 2012.
- Vermeir, René en Tomas Roggeman. "Implementing the truce. Negotiations between the Republic and the archducal Netherlands, 1609-1610." *European Review of History* 17 (2010): 817-33.
- Vermoesen, Reinoud, Tim Soens, Pieter De Graef en Jeroen Van Vaerenbergh. "Uit de stad. Verwerking en hergebruik van stedelijke afval." In *Antwerpen à la carte. Eten en de stad, van de middeleeuwen tot vandaag*, uitgegeven door Leen Beyers en Ilja Van Damme, 170-97. Kontich: BAI, 2016.
- Walsh, Joseph J. *The great fire of Rome. Life and death in the ancient city*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019.

Wattyn, Kim. "Een politiek-sociaal-economische analyse van de Gentse voorgeboden (1482-1545)." Masterproef, Universiteit Gent, 2009.

Weeda, Claire. "Cleanliness, civility and the city in medieval ideals and scripts." In *Policing the urban environment in premodern Europe*, uitgegeven door Carole Rawcliffe en Claire Weeda, 39-68. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.

Weis, Monique. "Des 'Républiques calvinistes' aux 'républiques urbaines'. En guise d'introduction." In *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, uitgegeven door Monique Weis, 1-6. Turnhout: Brepols, 2010.

Wilson Bowers, Kristy. "Balancing individual and communal needs. Plague and public health in early modern Seville." *Bulletin of the History of Medicine* 81.2 (2007): 335-58.

Wilson Bowers, Kristy. *Plague and public health in early modern Seville*. Rochester: University of Rochester Press, 2013.

Winter, Anne. "Regulating urban migration and relief entitlements in eighteenth-century Brabant." In *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, uitgegeven door Bert De Munck en Anne Winter, 175-196. Farnham: Ashgate, 2012.

Wüst, Wolfgang. *Die "gute" Policey im Fränkischen Reichskreis*. Berlin: Akademie Verlag, 2003.

Wüst, Wolfgang. "Die 'Schwäbische Hausfrau' und die alte 'gute' Policey. Überlegungen zu Sparsamkeit, Sorgfalt und Sauberkeit in der Frühen Neuzeit." *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 76 (2017): 269-83.

Zijlmans, Roel. "De 'sluiting' van de Schelde als rechtskwestie in de zeventiende en achttiende eeuw." *Pro Memorie* 19.1 (2017): 47-71.

Zwierlein, Cornel. *Prometheus tamed. Fire, security, and modernities, 1400 to 1900*. Leiden: Brill, 2021.